

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

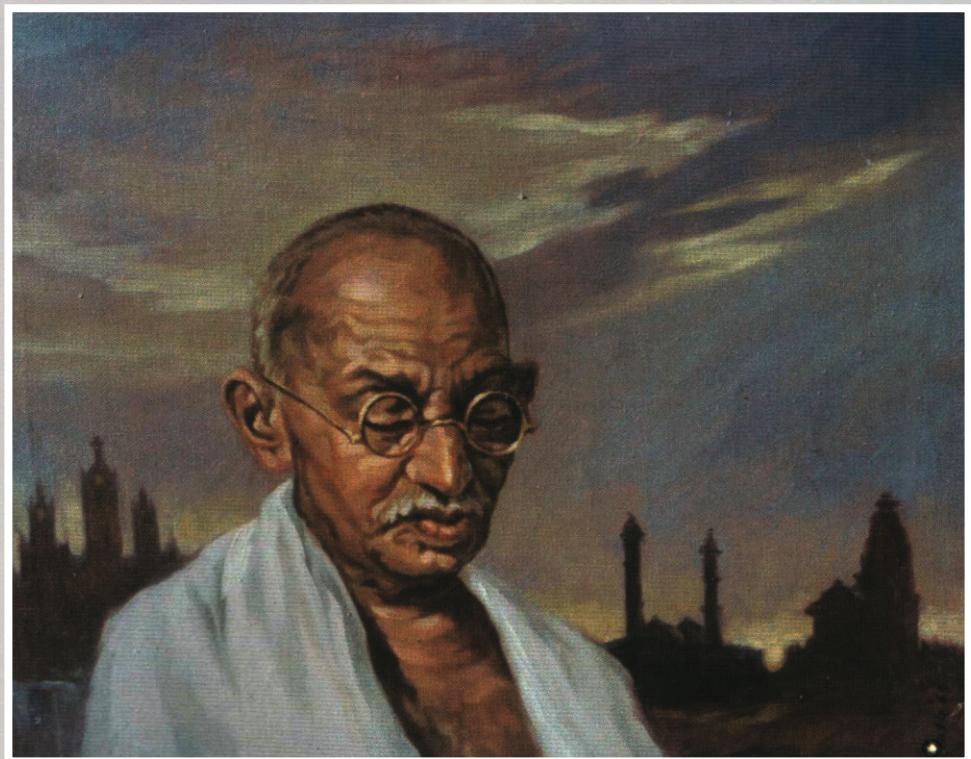

પુરબુ

સમાનો મન્ત્ર : । (અધ્યાત્મિક)
સમાની પ્રપા : । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોધી

માર્ચ : ૨૦૧૫
વર્ષ : ૧૩, અંક : ૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી

શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની

પાંકુ પૂર્ણ, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી

શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની

પાંકુ પૂર્ણ, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

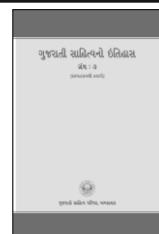
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી

શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની

પાંકુ પૂર્ણ, પૃ. ૧૬+૮૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપત્રરામશી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,

યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી

શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની

પાંકુ પૂર્ણ : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,

યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી

શોધિત વર્ધિત આવત્તિ સંપાદક : રમણ સોની

પાંકુ પૂર્ણ પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

સમાનો મન્ત્રઃ (ગુજરાતી)

સમાની પ્રપા (અર્થવર્વેદ)

પરબ

સ્થાપનાવર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૧૩

માર્ચ : 2019

અંક : ૮

પરામર્શનસમિતિ

સિતાંશુ યશશેંદ્ર
પ્રમુખ

કૃત્તિદા શાહ
પ્રકાશનમંડી

તંડી
યોગોશ જોધી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ ♦ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશનવિભાગ), ગોવર્ધનભવન,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૮૪૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડિવુ.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ઝી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટની 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઠનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાગ્રા કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાગ્રા કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'યાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો. બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

E-mail : parabgsp@gmail.com

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSN0250-9747 પરબ

ધૂટક ટક. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતીસાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદ્વારા (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જાણી મુદ્રાસ્થાન : ભગવતી ઑફિસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય :** સમકાળીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશાન્દ્ર 6
- કવિતા :** બે રચના, રાષ્ટ્રેશ્યામ શર્મા 12 ગ્રાણ કાવ્યો, નલિન રાવળ 13 મૌન્યુમેન્ટ ટુ ધ ડિસ્કવરીજ, કિશોરસિંહ સોલંકી 14 ચાર ગજલ, લલિત ત્રિવેદી 15 ગીત, પારુલ ખખર 17 બે કાવ્યો, હંદુ જોશી 19 હું જ સાંભળું મને, પ્રહુલ્લ રાવલ 20
- વાર્તા :** અધૂરપ, મેધા ત્રિવેદી 21
- નિબંધ :** આ પૃથ્વી છોડીને કશે જવું નથી, મણિલાલ હ. પટેલ 29
- વિદેશી સાહિત્ય :** The Return' - વાત્સલ્ય અને વિદ્રોહનું સુગ્રથિત વણાટકામ, રમેશ કોઠારી 32
- આસ્વાદ :** હંબ બતુતાનો પ્રવાસમંત્ર, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 37 વિરહાલ હદ્યનો શાશ્વત ઉપાલંબ, મહેન્દ્ર જોશી 41
- વિવેચન :** પંડિતયુગનું સાહિત્યશાસ્ત્ર, હસિત મહેતા 44
- વિશેષ :** અકાદમી એવોર્ડ સ્વીકારતી વેળાએ, શરીરક વીજળીવાળા 56
- અભ્યાસ :** રામચન્દ્ર પટેલના નિબંધોમાં પ્રગટતી ગ્રામચેતના, ડૉ. બાબુ દેસાઈ 60
- ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા :** આસ્વાદ વાચનસામગ્રી અને જાયકેદાર અનુવાદો, રમણ સોની 67 સહજ મૂલ્યપાઠ, સંચા ભંડ 72 ગજલનો સંતર્પક, ડૉ. રશીદ મીર 74 'પૂર્વભાસ' : શક્યતાઓના ફૂટતા અંકુરને તાગતાં કાવ્યો, સોનલ પરીખ 78
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રહુલ્લ રાવલ 81
- સાહિત્યવૃત્તા :** પરીક્ષિત જોશી 83
- આવરણાચિત્ર-**
- સંદર્ભનોંધ :** પીયુષ ઠક્કર 85
- પત્રસેતુ :** નરોત્તમ પલાણ, નિરુપમ છાયા 86
- આવરણ :** નટુ પરીખ
- આ અંકના લેખકો :** 88

પ્રમુખીય

સમકાળીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વર

લેખાંક-૧૩

ગતાંકે સુનીલ ગંગોપાધ્યાયના જે ‘નીરા કાવ્ય’ની વાત શરૂ કરી હતી, એ કાવ્યનો ગુંજારવ પૂરો માણવા માટે એની સબટેક્સ્ટને જાણવી, એ આવશ્યક નહીં તોયે ઉપયોગી બની શકે. ગતાંકે અનુવાદ રૂપે જોયેલા કાવ્ય વિશે ત્રણ નોંધો મૂકવા ધારી છે. આ બીજુ. આ નોંધ એ કૃતિની સબટેક્સ્ટ અંગે.

આ ‘ટેક્સ્ટ’ અને ‘સબટેક્સ્ટ’ એ વળી છે શું, એવો સવાલ કોઈને થાય, તો એ વાજબી છે. એક રૂપકથી આ વાત સમજાઓ. કોઈ માતબર કાવ્યકૃતિ, મેજર પોઝેટિક ટેક્સ્ટ, કોઈ વૃક્ષની આકાશમાં ફેલાયેલી વિશાળ પણ્ઠિયા જેવી હોય છે. ફળ-કૂલ-સભર. નરસિહ મહેતા કહે છે તેમ, ‘વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે!’ કાવ્યકૃતિનો એવો પ્રગટ અને રમણીય વાપ, તે એની ટેક્સ્ટ. (પાઠ કે પ્રબંધ.) એની સબટેક્સ્ટ એટલે પેલા વૃક્ષનાં મૂળિયાંની ભૂગર્ભ દુનિયા. પેલી ઘટા કરતાંથે વધારે પહોળી અને લાંબી મૂળ-જાળ કે રૂટ-સિસ્ટમ જે રીતે પ્રસરે, પાણાઓને પાર કરી પાણી સુધી પહોંચે, પેલી ઘટા માટે સતત રસકસ મેળવે, એ જાણવાનો રોમાંચ પણ માણવા જેવો છે! અખો મૂળિયાંનો માણસ, એટલે એ આવો મૂળગામી રોમાંચ પણ માણતો! અલબતા, કોઈ વાચક કે લેખકનો રસ જો માત્ર મૂળિયાંમાં જ સીમિત થઈ જાય, તો એના ખેતરમાં કેવળ કંદમૂળના પાક ઊતરે: (‘કાવ્ય’સંગ્રહમાં) બટાકા જ બટાકા! બહુ બહુ તો શક્કરિયાં! ન વાલોળાપડી, ન કેરી, ન કોઈં, ન નાળિયેર!! વળી, ‘કવિતા તો કેવળ કવિ-જીવનનો તરજૂમો છે,’ એવી ભ્રમણાના કળણમાં કોઈ ભોળા જીવનવાદી જો ફસાયા તો ભાવકતાનો સજ્જવ શ્વાસ, જે કાવ્યપુષ્પની મહેક માણવા જરૂરી છે, એ પેલી ભામક જીવનલક્ષિતાના કાદવમાં ગરક થઈ, ઢુંધાઈ, તરફીને ટૂંપાઈ જાય! તો, આપણી સજ્જવતાને સાચવીને, ગતાંકે વાંચેલા નીરાની માંદગી અંગેના કાવ્ય (‘નીરાને આજે જરા ઠીક નો’તું’)-ની સબટેક્સ્ટને જાણવાનો યત્ન, એ કૃતિને પૂરી માણવા માટે, કરીએ. એ જ છે મૂળથી મહેક સુધીની આપણી આ ત્રણ પડાવોવાણી આનંદયાત્રા, બલ્કે સાહસસફર!

*

કવિતા બાબત કેળવાયેલા એવા બંગાળીઓ, ‘આ નીરા અસલમાં છે કોણ?’ એવો મુખ્યરસિક સવાલ નહીં કરતા હોય, એવી મારી માન્યતા હતી. કોલકાતા ગયો ત્યારે એ

તૂરી! વર્ષો પહેલાં, સુનીલદા અને સ્વાતિજીને ઘેર, એક સાંજે, અંજની અને હું ગયાં હતાં. સ્વાહિષ (જોકે માછલી વિનાનું) (પણ ‘સોદેશ’ સહિતનું) બંગાળી ભોજન કરતે કરતે ચાલેલી વિનોદગોળિમાં સ્વાતિજીએ સહજસ્વરે કહ્યું કે ‘લોકો મને કચારેક પુછે છે કે સુનીલની ‘નીરા’ તે તમે જ ને?’ સહેજ અધરજીવે અમે સાંભળતાં રહ્યાં. એ કહે: ‘ત્યારે હું કહું છું કે હું ‘સ્વાતિ’ છું, ‘નીરા’ નહીં!’ ડાઈનિંગ ટેબલ પરનાં બધાનું કલહાય્ય શમી ગયા પછી મારે ઉમેરવાનું થયું કે ન તો એ કાવ્યોમાં બોલતો યુવક, તે આ સુનીલદા છે! મારી વાત સાંભળી એ કવિની આંખમાં જે ચમક ઊઠી, એ સંમતિની હતી કે અસંમતિની, એનો મર્મ કોણ પામી શકે?

પણ જેમ ‘મેધદૂત’-નો નાયક એ કંઈ કવિ કાલિદાસ નથી, એ તો ‘કશ્યત્ ... યક્ષઃ’, ‘કોઈ’ (પણ) એક (નવયુવક) યક્ષ છે, એ જ પ્રમાણે ‘નીરા’-કાવ્યોનો કોલેજિયન છોકરો એ કંઈ કવિ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય નથી. એને આપણે ‘કશ્યત્ બંગઃ’ કહી શકીએ! ‘કોઈ એક કલકત્તાનિવાસી નવયુવક’! અતિનિશ્ચિત નહીં! મારી એ વાત સાંભળી અંજની અને સ્વાતિ એકસાથે હસી પડ્યાં હતાં!

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના બંગાળનું યુવા-વિશ્વ, જેટલું બૌદ્ધિક તેટલું જ ભાવુક, જેટલું વાસ્તવવાદી તેટલું જ સ્વભિલ હતું. એકસાથે લચીલું અને હઠીલું, એવું એ બગ-યુવા-વિશ્વ. એ જ તો ‘નીરા કાવ્યો’ની સબટેક્સ્ટમાં ધબકે છે! એથી કમ કાંઈ નહીં.

*

તોયે, સવાલ તો ભલે અલગ રીતે પણ ઊભો જ રહ્યો કે આ નીરાને ‘સાધારણીકરણે’ ઓળખવી કેમ? ને નીરાને આટલો અને આવો લવ કરનાર યુવકની પણ ઓળખ, આપઓળખ શી? ‘નીરા કાવ્યો’-ની મૂળ-જ્ઞાન, રૂટ-સિસ્ટમ શી છે, ક્યાં ક્યાં પહોંચે છે? એમની ડાળીઓ, એમની ઘટા, એમનો મહેકતો પરાગ ક્યાં ક્યાં પહોંચે છે? શા માટે શતાબ્દીઓ પછીયે ‘મેધદૂત’ અને દશકાઓ પછીયે ‘નીરા કાવ્યો’ વંચાતાં જ રહે છે? મતલબ, આ નીરા છે કોણ? અને આ છોકરો?

નીરા-ગુચ્છની એક કવિતામાં પહેલી જ પંક્તિમાં એ કિશોર પેલી કિશોરી નીરાને કહે છે : ‘જેવો તેં તારા ઘરનો દરવાજો ઉઘાડ્યો, કે હું જનાવરમાંથી માણસ બની ગયો.’ ભીનેવાન કિશોરી નીરાને એના પિતાને ઘેર હિમત કરીને મળવા જનારો એ કોલેજિયન છોકરો કોણ હતો, એનું નામ શું, એ બાબત આ કાવ્યો ભાગ્યે જ કશ્યું કહે છે. એટલું જ કહે છે કે ‘જેવો તેં તારા ઘરનો દરવાજો ઉઘાડ્યો, કે હું જનાવરમાંથી માણસ બની ગયો.’ કિશોરી-સ્નેહ-કિશોર, એ ત્રણની અરસપરસની અદેમી કે જાહુરી કીમિયા બાબત આથી વધારે સાચી વાત આથી ઓછા શબ્દીમાં સુનીલ સિવાય કોણ કહી શકે? આ આધુનિક સમયમાંયે એના પોતાના પ્રકારના લવની અલ્કેમી, એનો કીમિયો કેવો ચાલે છે, એની વાત સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની સમગ્ર રચનાસૂચિનાં મૂળમાં રહી છે, મોનેર માનુષ હો કે શેરી શોમોય, કે ગ્રોથેમ આલો, અથવા નીરા અને નિભિલેશ શ્રેણીઓનાં કાવ્યો : સુનીલ ગંગોપાધ્યાય સ્નેહના જાહુની વાત શબ્દના જાહુગરની અદાથી કહેતા રહે છે.

અન્યત્ર એક નીરા કાવ્યમાં એ યુવક બોલી ઉઠે છે: ‘આ હાથથી મેં અડકી લીધું છે
નીરાના ચહેરાને / આ હાથથી તે કાઈ હું પાપ કરી શકું?’

*

એક કાવ્યમાં નીરાના એ દોસ્તના જન્મ પહેલાંની સ્થિતિનું આવેખન છે. આ કવિનાં કેટલાંક કાવ્યોના અંગ્રેજ અનુવાદનું જે પુસ્તક મારી પાસે છે, (You are Neera, tr Anurava Sinha, 2014), તે પુસ્તકમાત્રના પાગલ રસિયા એવા કવિ-ચિત્રકાર પીયુષ ઠક્કરે મને વાચવા આવ્યું છે. એક પુસ્તકનો વાચન-યાત્રા-પથ જે શીતે ભાષા, ભૂગોળ અને વયજીથના ડેંક સીમાડા ઓંંગતો હોય છે એનો નકશો પણ એક સબટેક્સ્ટ બની શકે.

અનુવાદક સિન્હાના ઉપર નોંધેલા, ગેરરસ્ટે દોરનારા, સપાટ શીર્ષકને ખોઢું ડેરવતી એમાંની એક કવિતાનું શીર્ષક છે : ‘The First Question’. કિશોર રૂપે જે નીરાના લવમાં પડવાનો છે, એવા ‘હું’ -ની, એ જન્મ્યો એ પહેલાંની વાત એ કૃતિમાં મંડાય છે : ‘જ્યારે હું તો હજ માંસનો લોચો હતો, નખ કે દાંત વગરનો, મારી માના પેટમાં, / ત્યારે મને એક સપનું આવ્યું હતું.’ લો, આ તો ગંગોપાધ્યાયે લખેલી જાતકકથા નીકળી!! જોકે સપનું અહીં માતાને નહીં, ગર્ભસ્થ શિશુને આવ્યું છે. કેવું? – [એ સપનામાં] નીરા નામની એક સ્ત્રી એક નદીને તટે ઊભી હતી, / એની સાડીનો પાલવ પવનમાં ફરકતો હતો / સ્વર્ગલોકની લહેરાતી વિજ્યપતાકાસમો! ઓહો! બીજું કાઈ? હા, ‘એક યુવક એની સામે ઊભો હતો.’ કેવો? ‘તલવારને ટેકવીને ઊભેલો!’ – વાહ! પણ પેલા લોચાનું શું થયું? ‘પછી હું જન્મ્યો, વીજણીઓના ચમકારા થતા હતા, એવી રાતે.’ કોઈક એ નવજાતના હોઠે મધ્ય લગાડ્યું, કોઈક એની આંખોમાં ગુલાબજળ છાંટ્યું, પણ ‘મારે એવા અસંઘ અતિરેકોનો કોઈ ખપ નહોતો...’ એ જાતકની તો આજીવન એક જ વાત : ‘નીરા ક્યાં છે? ક્યાં છે પેલી સ્ત્રી?’

*

સુનીલનો આ ‘તલવારબાજ’ યુવક કોઈને અતુલ ડોડિયાના પેલા ‘જેસ્સ બોન્ડ’ની યાદ દેવડાવે – બંનેમાં એ જ આત્મવિશ્વાસ અને આત્મવિનોદ ! ‘તલવારને ટેકવીને ઊભેલો’ ને તોયે કોલકાતાની ગીય ફૂટપાથો પર આથડ્યા કરતો આ યુવક અને પેલી ‘ક્યાં છે?’ નીરા, એ બંને કદાચ એક જ કોલેજમાં ભણતાં હશે, લાલ બાવટાના સરઘસોમાં સાથે સાથે નારા લગાવતાં હશે. પછી ચાર-પાંચ દિવસ માટે કશુંક ઝગણાં હશે – મોસ્ટ પ્રોબેલ્મી કોઈક રાજકીય સૈદ્ધાંતિક બાબતે મતભેદ થતાં! કોલકાતામાં, કદાચ એક જ કોલેજમાં હોવા છતાં એકબીજાને મળવાનું ટાળતાં હશે. હશે તો બંને કોલકાતામાં જ, પણ એ બંને તો સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની અજોડ સર્જકતાનાં સર્જનો છે. એટલે એ યુવક એ નીરાને કહે છે : ‘નીરા, આધી આધી જતી એક નૌકામાં તું એકલી છે, તારી બંને પાંખો પસારીને. / હું એક મેઠલ ટ્રેનમાં ક્યાંક અંતરિયાળ એકલો હું / એક સ્ટેશનનું નામ વાંચી શકતો નથી.’ – ક્યાંનો ક્યાં ફેંકાઈ ગયો, એ! ક્યાંક ‘અંતરિયાળ’ જગ્યાએ, ભૂલો

પદેલો, ફાસ્ટ ટ્રેન કચાં ઘસડી જાય છે, એ સમજું ન શકતો યુવક! ઝડપભેર પસાર થતાં ‘સ્ટેશનનું નામ વાંચી શકતો નથી.’ દરેક વાચ્યક રેલયાત્રામાં ક્યારેક ને ક્યારેક અનુભવેલી એ સાવ સામાન્ય વાત. (‘કણું સ્ટેશન ગયું?’ ‘નામ બરાબર વંચાણું નહીં’) અહીં કેવા અજ્ઞાપાને, ભયને, કણુંક ખોઈ બેઠાના આતંકને ધ્વનિત કરે છે! એ એક પંક્તિમાં જે વિઝ્વળતા છે, અસહાયતા, વાંચવા જતી આંખમાં જે લગભગ જળજણિયાં છે, એ તો આ બંગાળી કવિ જ એ બંગ યુવકની આંખમાં લાવી શકે! કે ‘મેઘદૂત’-માં કાલિદાસ! (વાંચો, ‘પૂર્વમેઘ’નો ગ્રીજો શ્લોક: તસ્ય સ્થિત્વા કથમપિ પુનઃ કૌતુકાધાનહેતો / રન્તબાર્ષિચરમનુચો રાજરાજસ્ય દધ્યૌ.’) ‘અંતર્ભીજ્ય’ બંનેની સમાન.

પછી, જાણે નીરાથી આ અંતર પઢ્યાનું કારણ કલ્પતો હોય એમ ઉમેરે છે : ‘કોલેજ યુનિયનના એક ફંક્શનમાંથી તારું નામ પાછું ખેંચી લઈને તું એક બારણા પાછળ જઈને સંતાઈ ગઈ છે. / આજકાલ આખી બપોર હું એક કાચમઢ્યા રૂમમાં એક ખુરસ્સીમાં બેઠો રહું છું.’

*

કાચમઢ્યા રૂમમાં એકલો એકલો બેઠેલો યુવક અને બારણા પાછળ સંતાઈ ગમેલી નીરા. બંને નિતાન્ત વૈયક્તિક છે. પણ એમનો સંદર્ભ ઐતિહાસિક છે, એટલે કે સામાજિક અને રાજકીય સંદર્ભ છે. પરસનલ અને પાંચિલક વચ્ચેનો આ સમકાળીન અનુબંધ સુનીલ ગંગોપાથ્યાયની કવિતાને, નવલકથાને, સમગ્ર સર્જકતાને એની પોતીકી ધાર આપે છે. કાચના ઓરડામાં એકલો બેઠેલો યુવક જાણે છે કે :

‘હવે કાન્તિ હાથવેંતમાં આવી જાણો’ એવું કહેનારાઓ

હાલ સ્મૃતિચિત્રો ચીતરવામાં મશગૂલ છે.

જે લોકો ભૂસાઈ ગયા એ લોકો સાવ જ ભૂસાઈ ગયા.

કોઈ હવે પ્રેમ વિશે વાત નથી કરતું.

જ્યારે જ્યારે કોઈ પ્રેમની વાત કાઢે છે ત્યારે ત્યારે સંસ્કૃતિ હસવું ખાળી શકતી નથી.

કોઈ જ્યારે મોહું ધોવા બાથરૂમમાં જાય છે

ત્યારે એ એકલું એકલું આંસુ સારી લે છે

અને ખોબાએક પાણીથી મોં ધોઈ લે છે.

નીરા, હજ આપણે ઘણે લાંબે જવાનું છે, ખોવાઈ ન જતી, જોજે.

જનમજનમાંતર જતા રહેવાનું છે, રખે હવે તું ભૂલી પડતી જોજે.’

આ પંક્તિઓમાં આવતા ગજ શબ્દો છે, ‘કાન્તિ’, ‘પ્રેમ’, ‘સંસ્કૃતિ’. સુનીલ ગંગોપાથ્યાયના સર્જનવિશ્વમાં કાન્તિ અને સંસ્કૃતિ સામસામે છે. જોકે એ આ બંનેને આવકારે છે, પણ એ બંનેની સહિયારી નિષ્ફળતાને પરિણામે યુવા પ્રેમ માટે જ્યા ન રહે, એનો ઉચાટ આ કવિની આ ગુચ્છની કૃતિઓમાં છે. ‘હવે પ્રેમ વિશે કોઈ વાત નથી

કરતું.’ ‘કોઈ પ્રેમની વાત કાઢે તો સંસ્કૃતિ હસતું ખાળી શકતી નથી.’ આવી અંગત અને જાહેર પરિસ્થિતિને કવિ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય સ્વીકારી શકતા નથી. એવામાં જ તો નીરા માંદી પડે છે.

*

દોસ્તારોનાં નામો આ કાવ્યમાં અલબત્ત આવે છે. ક્યાંક કોક નિભિલેશ છે, કોઈ અરુંધતી છે, એમાં એક હિરણ્યમય પણ છે. એની વાત, જોકે, આ રીતે આવે છે :

‘નીરાની સામે જઈને આમ ઊભો ન રહે, હિરણ્યમય, મને એ વાત પસંદ નથી./
નીરાની પડબે જઈને તું આમ ઊભો ન રહે, / મને એ પણ પસંદ નથી.’

કારણ છે : ‘તારામાં કોઈ દેવી જબકાર નથી, હિરણ્યમય; તારા ખમીસમાં એક બટન મિસ્સિંગ છે ને તારી કટારનો હાથોથે મિસ્સિંગ છે. . . . હિરણ્યમય, તું નીરાની સામે કે પછી એની પડબે આમ ઊભો રહે નહીં, હું કહું છું.’ – દોસ્તાર ખરો, ભાઈબંધ ખરો, પણ મારી નીરાની સાથે સટરપટર કરવાનો વિચાર પણ ન કરતો, હિરણ્યમય! – એ મુદ્રો કેવી બંગાળી બોધિશ સ્ટાઇલમાં અહીં રજૂ થયો છે! પંજાબી, મરાઠી કે મલયાલમ ભાષાની કવિતામાં આ બનાવ કલ્પી જુઓ!! ને ગુજરાતી??!

*

અને છેલ્લે, ‘નીરા કાવ્યો’ની મૂળ-જાળ, એની રૂટ-સિસ્ટમ સમજવા માટેનું એક અંગત કટોકટીનું કાવ્ય : ‘અપમાન અને નીરાને વળતો જવાબ.’ દોસ્તી કહો તો દોસ્તી ને લવ કહો તો લવ, એમાં આવેલી એક ખરેખરી કટોકટીની આ કવિતા છે (જે ઈન્દ્રિય ગાંધીવાળી કટોકટી કરતાં, આ યુવક માટે, સહેજે ઊતરતી કટોકટી નહોતી). નીરાએ જાહેરમાં એના આ દોસ્ત-લવર-તું અપમાન કરી નાયું હતું! કાવ્યની પહેલી આઠ લિટીઓ ભરીને એ વાત કહેવી પડી છે, એ જ એની ગંભીરતાનો પુરાણો છે. એ કહે છે : ‘સીડી ઉપર ઊભી ઊભી તું કેમ હસી પડી, ? જોતા’તા ન્રાણ દોસ્તો. / ‘સીડી ઉપર ઊભી ઊભી તું કેમ હસી પડી ? જોતા’તા ન્રાણ દોસ્તો. / સીડી ઉપર ઊભી ઊભી કેમ હસી પડી તું, નીરા, આખર શા માટે? // ઊધમાં ને ઊધમાં જાણે વજપાત થયો હોય એમ આમ સીડી પર ઊભાં ઊભાં જ, સીડી પર ઊચેથી, નીરા, હસી પડી તું, ન્રાણ દોસ્તોના દેખતાં. / સીડી ઉપરથી કેમ? હસી જ કેમ? જોતા’તા કેમ? ન્રાણ દોસ્તો કેમ? સીડી પર ઊભી ઊભી જ કેમ તું હસી કેમ? ન્રાણ જ જોનારા કેમ? એ ન્રાણ દોસ્તારોપ...’ – આમ નીરાએ સાવ જાહેરમાં, સીડી પરથી, હાંસી ઉડાવી, ન્રાણ ન્રાણ દોસ્તારો દેખતાં, એટલે લાગી તો આવે જ ને, કોઈને ? દ્રૌપદીએ પણ લોકોના દેખતાં દુર્યોધનની હાંસી ઉડાવી હતી, એ યાદ આવે. દુર્યોધન કાંઈ દ્રૌપદીનો દોસ્ત નહોતો! આમ, મારા પર? નીરા? દોસ્તોની હાજરીમાં? સીડી પરથી? . . . એકચ્ચુઅલી, થોડી ખિલ્લી ઉડાવે, એનો વાંધો નો’તો; એકચ્ચુઅલી ગમે પણ ખરું. પણ આમ? પણિલકલી? જવાબમાં આ યુવકની પિન એક જ વાત પર અટકી ગઈ – ને એ ફરી ફરી બોલાતા શબ્દો કેવા તો રમણીય બન્યા છે, સુનીલની કલમે!

*

અંગત અને જાહેર, પર્સનલ/પ્રાઇવેટ અને પબ્લિક, પ્રબળપણે ઐતિહાસિક અને નિતાન્ત વૈયક્તિક — એ બાઈનરી ઓપોઝિટ્રસ વચ્ચેનો તણાવ (એક તરફના ગુકાવ વગર તંગ રાખેલો તણાવ) સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની સમગ્ર સર્જકતાને અની તાકાત અને એનું સંગીત આપે છે: કોઈ મ્યુઝિક માઈસ્ટ્રોના તંતુવાધના ધાતુના તારના ભિલિમિટરની ચોકસાઈ ધરાવતા તણાવ માફક.

*

એટલે હવે એ નીરા માંદી પડે તો શું વીતે, અની વાત વધારે સમજી અને માણી શકાય. નીરાની માંદગી માત્ર એના આ દોસ્તને નહીં, આખા કોલકાતા શહેરને ઉપરટળે કરી નાખે છે, એનું આલેખન કરતી આ કવિતા, એ રીતે એક દ્વિદલ કવિતા છે. એનું એક દલ, એક પરિમાણ તે નિતાન્ત અંગત. એક કિશોરના એક કિશોરી માટેના નર્યા હેતની, નરી ચિંતાની, એ નરી કવિતા છે, ‘પર્સનલ પોઅેમ’. સાથે જ, એક નગરનો નાતો સ્નેહતત્ત્વ સાથે શો હોઈ શકે, એક આનું શહેર પ્રેમના પરિબળનો કીમિયો, અની જાહુઈ અલ્કેમી કઈ રીતે અનુભવે, અની આ એક ‘પબ્લિક પોઅેમ’ કહેતાં ‘નગરકવિતા’ પણ છે; કહો એક અલગ તરેહની ‘પોલિટિકલ પોઅેમ’.

આ થઈ એ કાવ્યની સબટેક્સ્ટ. ભૂગર્ભમાં દૂર દૂર જઈ રસકસ શોધતી આ કૃતિની મૂળ-જાળ આ અંકમાં જોઈ. હવે એ કૃતિની ઘાટીલી ઘટાને, એના પોતાના વિશાળ આકાશમાં મહેક રૂપે વ્યંજિત થઈ ફેલાતી જોઈએ આ ગુચ્છના ગ્રીજા અને અંતિમ લેખમાં. એ રીતે આ નાનકડી પણ માતબર કવિતાના સમર્થ સર્જકને ગુજરાતે આપેલી એક અંજલિ સ્વરૂપે, આ નાનકડી (પણ સુદીર્ઘ) કવિતાની ટેક્સ્ટનું નિકટવર્તી અને દ્વિદલ વાચન આવતા અંકમાં.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રક્રીષ્ટ

ફોરમ દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૮, કોમલ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૭૨, રૂ. ૮૦ યૌવનની દીવાદાંદી ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૮, રનાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮ + ૮૮, રૂ. ૧૪૦ સમયની આરપાર અનુ. તૃપ્તિ શાહ, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૫૦ જીવનની વાત જેલમ હાઈક, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૧૫૦

કવિતા

બે રચના | રાહેશયામ શર્મા

ટેરવે	કોને
દોડે	કરું
ધોળાધફ્ફ	યાદ
સસલાં	વાદ
અંગળાના	વિવાદ
બારેબાર	વિના
વેઢા	ફરિયાદ
મેદાનને	સાંભળનાર
ધમરોળતાં	કોઈ
પાછળ	હશે ?
ઉણક	હા,
સંભળાય	ફરી
વાવના	યાદ
ઊડાણમાંથી	થઈ
રક્તરંજિત	શકે
અંગૂઠાની	નભોમંડળે
વેણાથી	વિહાર
પડ્ઘા	કરતા
ઉઘાઈને	તારાગણો
દોષ	નક્ષત્રો
કાઢે	નિહારિકાઓ
અજાયાં	સમેત
જંગલોનો...	શૂન્ય અવકાશને.

ત્રાણ કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧. નીરખતાં

વરસતા વરસાદમાં
અને
કુંકાતા પવનમાં
જૂફી રહેલા આસોપાલવના વૃક્ષને
નીરખતાં રચ્યું છું કાવ્ય –
સાથેંકળની આ પૃથ્વી
જેમ
આથમતાં કિરણોથી ઉજજવળ આકાશ
તરફ
પોતાનું મુખ ઉપર કરે છે
તેમ
તેવી જ શાંત દીપિથી
લાવણ્યએ પોતાનું મુખ
અમિતના નત મુખ તરફ ઊંચું કર્યું.
વિદાયની આ અંતિમ ક્ષણે
હદ્ય-સંગોપિત પ્રેમ,
અમિત અને લાવણ્યની આંખમાં છલકાઈ રહ્યો.

૨. મનોમય એકાંતમાં

વસંત
અને
વર્ષાથી પુલકિત પ્રકૃતિના આનંદને
શાસમાં સમાવી
ઉધા-સંધ્યાના પંખીસ્વરે ગુજતા
મનોમય એકાંતમાં
રચેલી કવિતાના
ભય ધૂમમટ નીચે ઊભો રહી
જોઉં છું –
ક્ષિતિજની પાર જતો પ્રવાસી
પ્રકંપિત પર્ણ સમા સૂરે
ઉચ્ચરે છે :
વિદાય નમનીય કવિતા પ્રિયા.

The present one is my swansong

૩. ઈન્ડ્રનાથ

આકાશમાં રાત્રિનો અંધકાર
છવાયેલો હતો.
ગંગાનાં ધ્સમસતાં પાણીમાં
હાલકડોલક થતી નાવમાં બેસી
શ્રીકાંત અને ઈન્ડ્રનાથ
જળમાં ફ્સાયેલી માછલીઓ પકડવા
જઈ રહ્યા હતા. સાહસમાં જંપલાવવું
ઈન્ડ્રનાથને મન રમતવાત હતી
પણ
શ્રીકાંત માટે શાસ ઊંચા કરી દે
એવો દુષ્કર પ્રસંગ હતો.
ઝંજાવાતમાં અથડાતી નાવ નદીકાંઠે
પહોંચી ત્યારે
દેવાનંદપુરનાં મકાનો પર સવાર
છવાતી હતી. સાંજે શ્રીકાંતને મળી
ઈન્ડ્રનાથ ગયો તે ગયો પાછો ગામમાં
ક્યારેય દેખાયો નથી.

ઈન્ડ્રનાથ = શરદભાષુનું એક અદ્ભુત પાત્ર

મોન્યુમેન્ટ ટુ ધ ડિસ્કવરીજ | કિશોરસિંહ સોલંકી

ટાગુસ^૧ ઓળંગતાં લિસ્થન^૨ ઉધે છે
શોકગ્રસ્ત અને પ્રહૃતિત સ્વખાં જેવું.

સદીઓ તો ઘરડી થઈ
ગઈ

ટાગુસ તો હજુ ખોડશી !

હે લિસ્થન... હે દરિયાની રાણી
ટાગુસની દીવાલે ટીંગાડેલું આ સ્મારક
તારી જાહેજલાલીનું પ્રતીક કે ?

એની આગળ કેરવેલ^૩
પાછળ ઊભો છે હલેસાં મારતો કાળ

શિલ્પોના હાથમાં સાહસ
અને બહાદુરીનાં ટાંકણાં

માનસચિત્રોમાં ધૂધવતો સત્તાનો દરિયો
સદીઓના ટેકે ઊભેલો ભવ્ય ભૂતકાળ...

લિખણ...
વાસ્કો-ડી-ગામા તો
સામેની હિરિયોનિમિટ્સ મોનેસ્ટ્રોમાં
ધૂસઘસાટ ઊંઘી રહ્યો છે...

લિખણ : ૨૧-૦૭-૨૦૧૮

---

૧. ટાગુસ નદી ૨. લિખણ : પોર્ટુગલની રાજ્યાની ૩. એક પ્રકારનું જહાજ
૪. જ્યાં વાસ્કો-ડી-ગામાની કબર છે.

ચાર ગઝલ | લલિત ત્રિવેદી

૧. ગઝલિકા

તને ગઝલ કહું કે ગઝલિકા,
હે શમણિકા, હે નમણિકા !

રૂમજૂમ રૂમજૂમ વહે નિશિકા,
મર્મરતી હો મધુર પર્ણિકા !

સબદ અરથ ઔર સબ જવનિકા,
સરકાવી હે, અભિસારિકા !

ના સુરભિ ના સુરભી વચ્ચમાં,
ઔર પ્રસર નજદીક, નજદીકા !

મિટાવ તંતર ને તર થૈ જા,
હે રમણી હરણી તરલિકા !

પ્રિયે ! મિલનની ટગલી ડાળે,
નહિ લલિત કે નહિ લલિતિકા !

ગઝલ લખી મેં એમ લલિત,
પૂર્યાટ મધ્યે તરણિકા !

૨. કઈ પિછાણો –

કહો લલિતજી ! કઈ પિછાણો,
એ જોગિયાની તલાખ અટાણો !?
શું કારણો છું જગત-સરાણો,
શું કમ પડવું છે સબદ-પ્રમાણો ?
શું રે થયું કલ્પદુમના છાંધે,
કે અભ તો પાણી પરબનાં તાણો !
ઘડયો છે દીવો મેં સગડીમાંથી,
ને પાથશું છે અડાયા છાણો !
નિરાંતે જૂલે અગનની ડાળે,
ઉડી ગયા જે ભરેલ ભાણો !
આ ખીણા, ખાબોચિયાં ને ઘરવટ,
તરીને આવ્યા હો એ જ માણો !
પ્રભાતિયાં ઘટઘડી ને દામો,
ને ચાખડી ચટકે પાણો પાણો !

૩. જીવો ઘડું છું

સુવર્ણમાં ગોખલો ઘડું છું,
ને માટીમાંથી દીવો ઘડું છું !
શરીર કાંતી ઘડું છું પૂણી,
ને પૂણીમાંથી જીવો ઘડું છું !
રૂના ઢગેથી જૂનાગઢે લગ,
પ્રભાતિયાંનો સમો ઘડું છું !
તરસ તિલસમાત થૈ ગઈ છે,
અનાજમાં માંદ્યલો ઘડું છું !
અનેરી બરકત જડી છે, અખ્ઝા...
ઈમાનમાં હું નફો ઘડું છું !
હે ઓરતાઓ, બજાવો બિરહા,
લલિતમાં ઓટલો ઘડું છું !

૪. ભિક્ષાન્ દેહા –

ન એમાં વ્રેહા કે ના સનેહા,
લાલિત ! તુમ સંગ સગાઈ છેહા !

હે જોગી ! દાહા જ અપના મેહા,
વટીને દેહા થયો છું વ્રેહા !

તૃધા પરબ ને કુધા પ્રસાઈ
ને રામસાગર હી અપના દેહા !

પગથિયું ચૈ ગયો છું દેહડીનું,
હે પાંસળી ! અબ બજાવ વ્રેહા !

નથી અડચા રે ધૂળીના તણખા,
કે આ તો સગડી લગાડે લેહા !

કરી અભરખાને કાઠ સરખા,
જગાવ પરછાંઈમાં જ ચેહા !

કહે છે રાજા – ભિક્ષાન્ દેહિ,
કે અબ તો દેહા ભિક્ષાન્ દેહા.

ત્રણ ગીત | પારુલ ખખખર

૧. કથોરું ગામ

કેમ કરીને ઉબર ઠેકી આવશો જીવણ આમ
ઉબડ-આબડ વાટમાં બેઠી બાવળિયાની ભામ
કે મારું સાવ કથોરું ગામ.

એક તો ઊચા ગઢ તમારા, ઊંચાં મેડી-મોલ
જાલશે રે કાંઈ જાળી-જરૂખા, જાલશે જીજા બોલ
મારે મારગ ચડતા પહેલાં રાખજો હૈયે હામ
કે મારું સાવ કથોરું ગામ.

કૂણાં કૂણાં પાનવાળા નંઈ આવતા આની કોર
ડાબે ઊગે બોરડી જીવણ, જમણે ઊગે થોર
આમ નથી કાંઈ ઠામઠેકાણું, આમ છે મોટું ધામ
કે મારું સાવ કથોરું ગામ.

ખોબા જેવા ગામમાં હાલે પારુલદેનું રાજ
એનાં વાગે ઠોલ-નગારાં, એનાં રે પખવાજ
ભૂલવી જોશે હાપ ને તિલક, ભૂલવું જોશે નામ
કે મારું સાવ કથોરું ગામ.

૨. કાળો ભમ્મર વાળ

માથે પળિયાં આવિયાં ને અંગેઅંગે કરચલિયુંની જાળ જી
રાણો માગે ખોવાયેલી ભાળ જી
કૃયાંથી દઈએ કાળો ભમ્મર વાળ જી.

કૃયો તો રાણા દઈએ લીલી ઓઢણી
કૃયો તો દઈએ ઝાંઝરિયાંની ઘૂઘરી
આપી દઈએ ગુલમોરી એક ડાળ જી
કૃયાંથી દઈએ કાળો ભમ્મર વાળ જી.

દઈએ તમને જણસ જેવી ચીથરી
પાંચીકાની હારે દઈએ ટીકરી
આપી દઈએ સોનેરી ભૂતકાળ જી
કૃયાંથી દઈએ કાળો ભમ્મર વાળ જી.

ચોરી લેજો ઉજાગરાની શેરીયું
ચોરી લેજો ખાલીપાની તેલીયું
રહેવા દેજો સુવાંગ મેડી-માળ જી
કૃયાંથી દઈએ કાળો ભમ્મર વાળ જી.

પારુલદેના ગઢના ઊંચા કંગરા
ચારે ફરતા સોનાનાં કાંઈ પાંજરાં
કાંટા-કંકર ને રસ્તા પથરાળ જી
કૃયાંથી દઈએ કાળો ભમ્મર વાળ જી.

૩. દીવાદાંડી

દૂર રહીને મારગ ચીધિ, ધીરજ મારી તાગે રે...
દીવાદાંડી જેવું કોઈ જીણું જીણું જાગે રે...

ચૈતરની એક વસમી સાંજે સાજ બધાયે તોડવાંતાં
તૂટ્યું-કૂટ્યું જંતરુંકેં ધીમું ધીમું વાગે રે...
દીવાદાંડી જેવું કોઈ જીણું જીણું જાગે રે...

ધૂસમસ દરિયા પોઢારી પાંપણની ખડકી વાસી'તી
ત્યાં તો પેલી યાદ મંથરા જોરજોરથી ખાંસી'તી
સાવ સફાળા જાગેલા જળ ભોગ કમળનો માગે રે...

દીવાદાંડી જેવું કોઈ જીણું જીણું જાગે રે...
 સોય સરીઓ જીશો ચટકો, ફાંસ સમુ કેવાજ્યુ'તુ
 'ખમ્મા' બોલી જાતે જાતે ધાખાજરિયું બાંધ્યુ'તુ
 પારુલજી તબિયત પૂછે તંથ જીવવા જેવું લાગે રે...
 દીવાદાંડી જેવું કોઈ જીણું જીણું જાગે રે...

બે કાવ્યો | દંડુ જોશી

૧. રાખ

સમશાનમાં રાખ થયેલી હું
 પછી તો ઊંઠ ધારે ધારે
 ને વંડી વળોટી
 અધ્યર ને વજનની હીન.
 ચોંકું કોઈક વાર કોઈ જાડને પાંદડે
 ને કોઈ વાર ડાળીને, થડને.
 ત્યાંથી અથડાતી અથડાતી
 જડ-ચેતન બધી જ વસ્તુઓને
 અડતી અડતી જતી,
 રાહ જોતી કોઈ વંટોળની.
 એ વંટોળના ભયંકર વેગની સાથે ઊડી
 બીજ ધૂળ ભેગી
 ઘૂસી જઉ
 પેલા ધૂઝી ધખાવીને બેઠેલા
 બાવાની આંખમાં.

૨. પાછળના વાડાની ઓટલી

ધરને માળ કરવાનો હતો
 ત્યારે અવનવું વિચારતી
 એમની ચૂજાથી
 એમણે કહેલું
 કે આ જગ્યાએ એક ઓટલી કરીએ.
 તેની એક તરફ જમણે
 પાતળી કયારીઓમાં લીલી ચા, કણેષ, તુલસી, કુવારપાંડુ
 અને ડાબે થોડે દૂર આગળના ભાગનો
 મુખ્ય દરવાજો દેખાય

એવા આ ખૂણામાં ઓટલી.
 પાછળના ભાગને થોડોક હંકતી
 જાળીનો દરવાજો પણ સામે દેખાય —
 જો આ ઓટલી પર બેસીએ તો.
 વિચારેલું કે અહીં રોજ અમે બે
 થોડું બેસીશું.
 શાક સમારતાં વાતો પણ થાય
 ને બંને બાજુનું ધ્યાન પણ રખાય.
 ભુલાઈ ગયેલી પાછળના વાડાની
 આ ઓટલી પર આજે
 થોડાક વાદળણાયા વાતાવરણની વચ્ચે
 ઘડીકમાં આગળ ને ઘડીમાં પાછળ જોતી
 બેઠી છું અહીં
 ચા પીતી.

હું જ સાંભળું મને | પ્રહુલ્લ રાવલ

હું જ સાંભળું મને
 વચ્ચે વચ્ચે કોનો ટહુકો દોડી આવે કને ?
 હું જ સાંભળું મને.
 બપોર આખી જૂનાં દશ્યો કેવાં રમણે ચે
 ઢગતા તડકે ધીમી ચાલે દશ્યો જાંખાં પડે
 જાંખી જાંખી છાયા મારી, મારી સાથે લડે
 હું જ સાંભળું મને.

સાંજ પડે ત્યાં પંખીમેળો આંગણ આવી રમે
 કલરવ વચ્ચે સૂની આંખો છાનીમાની જમે
 જમતી આંખે જોતાં જોતાં આશ સામટી દમે
 હું જ સાંભળું મને.

અધ્યૂરપ

મેધા ત્રિવેદી

ધૂનપદાર્થ અને પ્રવાહીપદાર્થ વચ્ચેનું અંતર સમજાવવા ગીરા બ્લોકબોર્ડ તરફ ફરકી. તેણે સ્ટેન્ડ પરથી ચોક લીધો અને એક બ્લોકબોર્ડ પર ચીતર્યો. જેની ઊંચાઈ, પહોળાઈ અને જાગાઈ માપી શકાય એ ઘનપદાર્થ તેણે બ્લોકની ત્રણ બાજુ સમજાવતાં કહ્યું. અને પ્રવાહી. પ્રવાહિતા માપી શકાય ખરી? એ જ રોકાઈ ગઈ. ના, પ્રવાહને માપી શકાય નહીં; સિવાય કે તેને કોઈ ઘનપદાર્થમાં રેડવામાં આવે તો.

તેણે ડસ્ટરથી બ્લોકબોર્ડ પર દોરેલું ચિત્ર લૂછી નાખ્યું. ચોકના સફેદ ઝીણા ભૂકાથી તેના હાથ ખરડાયા. તે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ તરફ ફરવા ગઈ ત્યારે એની જાગ બહાર ટેબલ પર ઉંચી થઈ ગયેલી ખીલીમાં તેનો સાડીનો પાલવ ભરાયો. તેની નજરમાં જ નહોંનું આવ્યું કે ટેબલ પર મારેલી ખીલી અડધી નીકળીને ઉપર આવી ગઈ છે.

આઈમા ધોરણનો વર્ગ તે પહેલી વાર લઈ રહી હતી. વર્ગશિક્ષક ગેરહાજર રહેવાથી તાસ લેવાનો વારો તેનો આવ્યો હતો. તેણે વર્ગ તરફ નજર માંડી. વિદ્યાર્થીઓ ડાયગ્રામ દોરવામાં મશગૂલ હતા. તેણે ફસાઈ ગયેલો સાડીનો છેડો વધારે ફાટે નહીં એ રીતે સિક્કતથી ખીલીમાંથી કાઢી લીધો. તોથ પાલવમાં કાણું પડ્યું અને જરાક તાંતણા બહાર આવી ગયા. — ‘દીદી, તમારી પાસે કેટલી બધી સાડીઓ છે. રોજ તમે સ્કૂલે જતાં નવી સાડી પહેરો છો. અને બહાર જાવ ત્યારે તો નવો ડ્રેસ ખરું કે નહીં! — આ અમને જુઓ, હરીફરીને ચારપાંચ અના એ ડ્રેસ. કોલેજ જાવ તોય એ, બાહાર જાવ તોય એ. પાર્ટીમાં જવાનું થાય ત્યારે માંડ બચાવી રાખેલો ડ્રેસ કાઢીને પહેરવાનો. અમે તો જાણે અળખામણાં.’ એની નાની બહેન તિથિ દયામણું મોહું કરી તેની સામું જોઈ રહી હતી. — ‘ચાલ તૈયાર થઈ જા, તનેય એક ડ્રેસ અપાવું. અને હા, તારું મોહું સરાખું કર. ચઢાવેલું જરાય સારું દેખાતું નથી.’ અને તિથિ હરીને દોરી ગઈ હતી તૈયાર થવા. વળી પાઈ કોઈ હિવસ તે એની જરૂરિયાત પ્રમાણેની ચીજ ખરીદે કે તિથિ તેના પર તેનો હક જમાવી દે.

‘દીદી, નવા લીધિલા તમારા પર્સમાં કેટલી જગ્યા છે? મારી ધૂટી રહેતી કેટલીયે વસ્તુઓ એમાં આવી જાય.’ પરસને આમતેમ ફેરવી તિથિ તેમાં તેની પોતાની વસ્તુઓ મૂકવા માંડતી. — ‘દીદી હવે કાલથી હું આ પર્સ કોલેજ લઈ જઈશ.’

‘અરે તિથિ, પણ હું કેટલું ફરી હતી આ પર્સ લેવા માટે... ત્યારે મારું મનપસંદ પર્સ મળ્યું છે.’

‘એ જે હોય તે, આ તો હવે મારું જ.’

તિથિ ખાવા-પીવા-ઓફ્વાની બાબતમાંય આવું કેટલીયે વાર કરતી. તિથિ આવી જ છે તેવું ઘરનાંઓએ સ્વીકારી લીધું હોવા છતાં, એક નાનો ઉજરડો ગીરાની ચામડી પર પડીને રહી જતો.

વર્ષો વીતી ગયાં.

આવી નાની નાની વાતોને ગીરાએ ઢાંકીને ક્યાય ઉચે મૂકી દીધી હોવા છતાં, અંદરનું પ્રવાહી ઊછળીને બહાર ધસી આવતું તે રોકી શકતી નહોતી. સમય કંઈ એમ જ પસાર થોડો થઈ જાય છે? એમાં આવતી પ્રત્યેક ક્ષણને જીવવી પડે છે અને એનાથીયે વધારે જરવવી પડે છે. કારણ હતું, ચોક્કસપણો. પરંતુ તે રેતીનું તોફાન નહોતું. એટલે જ એ પરી ગયેલાં પગલાંની અમીટ છાપ રહી જવા પામી હતી. પગલાં, પહેલાં લાલ થઈને તત્તી જતાં અને પછી પાછળ કાળા ડાઢ છોડી દેતા. લોહીનો સંબંધ હતો. એક કુટુંબ, એક ઘર, એક વાસણો, રસોઈ, પહેરવેશ, દફતર, શાળા, કોલેજ, અને અધ્યૂરો રહીને છેદાઈ ગયેલો ચાંલ્ખો સુધ્યાં. અધૂરું એવું કે કશું જ નક્કી ના થઈ શક્યું. આ કે પેલું... કે પછી આખે આખું અથવા કશું જ નહીં.

હથેજીમાં અંકિત થયેલી રેખાઓ શરૂ થયા પછી ક્યાંક પૂરી થયા વિના જ ચકોમાં સમાઈ ગઈ. તિથિની વાંકી-ચ્યૂકી એ ઈચ્છાઓની સુખની નદી ઘડીયે બેસવાનું નામ લેતી નહીં.

ઈચ્છાઓ અને તેને પૂરી કરી ભરપૂર માણવાની તમન્નાના ઉધાળા તેને શાંત પડવા જ નહોતા દેતા. લાગળીઓના ઘોડા એ રીતે દોડાવતી કે સામેનો એમાં તરબોળ થઈને હંઝી જતો. હચમચી જનારે તો એમાંથી નીકળવા રીતસરનાં હવાતિયાં મારવા પડતાં, અને તિથિ? – તિથિ તો પકડેલી દોરને ઝપાટાબંધ વીઠી નાખી, તરત અલિપ્ત થઈ જતી. આની જાણ તો કદાચ તિથિને પોતાને પણ નહોતી.

જાનીકાકા આવવાના હતા. સમાચાર સાંભળીને જ ગીરાની ખુશી બેવડાઈ ગઈ હતી. શાળામાં નોકરી લાગ્યા પછી શિક્ષણ અધિકારીની ઓફિસમાં વારે વારે જવાનું થતું. સુધુરાઈ નિશાળની પ્રાથમિકતા વિશેની કશી જાણકારી તેની પાસે હતી નહીં. ત્યાં જ તેને પ્રશાંત મળી ગયો હતો. રોજ રોજના ધક્કા ખાધા પછી તે સીધી અધિકારીને મળવા પહોંચી ગઈ હતી. સામટા શુસ્સાને શંદોએ બળ આપું અને તેણે જોયા-કર્યા વિના જ ગુર્સો વ્યક્ત કરી નાખ્યો.

સામે છેડે અધિકારી પ્રશાંતે ધીરજથી તેને સાંભળ્યા પછી કાર્યવાહી શી રીતે થાય તેની સમજણ આપી હતી. મળવાનું લગભગ જ્યારે ઓફિસમાં જતી ત્યારે બનતું, અને તેણે જ પ્રશાંતને શોધી કાઢ્યો હતો.

શાંત અને ગંભીરતાનું ઊડાણ એના વ્યક્તિત્વને નિખારી આપતું. ઓફિસ ઉપરાંતના વિષયોને પણ તે સારી રીતે સમજાવી શકતો. ગીરાને ગમતું, તેની સાથે વાત કરવી; નવા વિષયની જાણકારી મેળવવી.

શહેરની ભાગોળે ગોળ કમાનવાળો રેતિયા પથ્થરનો દરવાજો.

એ પછી શહેરની સરહદ પૂરી થતી. કોણ જાણે કોણે આ દરવાજો બાંધ્યો હશે. પરંતુ નાના શહેરના લોકો માટે દરવાજા પછી આવતું મેદાન ફરવાની જગ્યા બની ગઈ હતી. નાનપણથી જ તેને આ જગ્યા ગમતી. હજુ પણ તે શાળા છૂટ્યા પછી અહીં આવતી. પ્રશાંત મળી જતો અહીંયાં. અને બંને ચચર્ચામાં સરી પડતાં કેટલીયે વાતો થતી. એજ્યુકેશનની, સિસ્ટમની, સરી ગયેલા રાજકારણની, સમાજની અને ઘસાતી લગ્ન-સંસ્થાની પણ. તેને ગમતું પ્રશાંત આગળ તેના અભિપ્રાયો રજૂ કરવાનું અને પ્રશાંત પણ મોકળા મને તેની વાત રજૂ કરતો, ચચર્ચાઓ થતી એ પછી બંને મૌન થઈ જતા. એક પ્રકારની સ્થપાયેલી શાંતિ હરીને આ દરવાજાના પથરોમાં કોતરાઈ જતી. ગીરાની અને પ્રશાંતની વચ્ચે રચાઈ રહેલા આ પડળમાં અંગત ભાવનાઓનું તો કોઈ સ્થાન હતું જ નહીં. બંધાતા આ ભારેખમ પડળની આરપાર જઈને નવો ફાંટો અપનાવવાની હિંમત ના તો એ કરી શકતી કે ના પ્રશાંત.

ગીરાને પ્રશાંતની ખબર નહોતી પરંતુ તેના અંતરના ખૂણામાં પ્રશાંત માટે કૂણા ભાવના ફણગા છૂટ્યા હતા એ નક્કી, અને એ ગુંથાતું સ્વખ એનામાં બાળકની જેમ ડેછરવા માંઝું હતું.

આથી જ તો હવે આગળ શું? -ના ભવિષ્યમાં ડેક્કિયું કરવા, જોખ સારું જોતાં જાનીકાકાને તેનો હાથ બતાવવા તે ઉતાવળી થઈ હતી. જાનીકાકા કામસર અહીં આવવાના છે અને થોડા દિવસો રોકાવાના છે એ ગીરા જાણતી હોવા છતાં, ક્યારનીયે તેમની રાહ જોઈ રહી હતી. જાનીકાકા આચા કે તરત તેણે ઘરનું બારણું ખોલ્યું. હજુ તો તેમનો થેલો નીચે ઉતારે અને જરા શાસ ખાય એ પહેલાં જ તે એમની પાસે પહોંચી ગઈ.

કાકા, પહેલાં મારો હાથ જુઓ, બાકી બધું પછી. તેણે તેનો હાથ કાકા પાસે ધરી દીધો.

દીકરી, તારાં ભાગ તો સારાં જ છે — કહેતા કાકાએ ગીરાની હથેળી હાથમાં લીધી. — હા, જુઓને... જાનીભાઈ, એનો સંસાર કેવો જવાનો છે, હવે તો નોકરી લાગી છે તે એનુંધું ધર તો વસાવવું પડશે ને ?

બાંધે ઓરડામાંથી ડેક્કિયું કર્યું, અને બાપુજી પણ કાકાનું સ્વાગત કરતા બાજુમાં આવીને ગોઠવાઈ ગયા. એ જ સમયે રસોડામાંથી તિથિ, જાનીકાકા માટે પાણીનું પવાલું ભરીને આવી.

દીદીને જાનીકાકાને હાથ બતાવતા જોઈ તેણે પવાલું તરત ટેબલ પર મૂક્યું અને ગીરાની સાથે બેસી ગઈ. — બા, દીદીનું ધર વસાવશો તો મારું ધરેય વસાવવું જ પડશે ને ! જોશીકાકા, મારોય હાથ જુઓ.

તિથિએ બરાબર ગીરાના હાથને અડકે તે રીતે તેની હથેળી જાનીકાકા આગળ ધરી.

કાકા ! દીદીના અને મારા જોખ સાથે જુઓ. દીદીનો જમણો હાથ તો મારો ડાબો હાથ, નહીં દીદી ! — એમ તે કંઈ જોખ જોવાય ? જાનીકાકા હસી પડ્યા. — વાહ, કેમ

નહીં ? દીદીની બધી અધૂરી રેખાઓ મારામાં તો પૂરી થાય છે. કેમ દીદી ! ખોટું કહું છું
કે ? કહેતા જ તે એને વળગી પડી. ગીરાએ માંડ માંડ તિથિને એનાથી છૂટી કરી. તેના
હોઠ ભિડાયા. ના, આ વખતે તો તે તિથિને કેમેય જીતવા નહીં જ દે. તેણે હાથની મુદ્દી
વાળી હાથને ખસેડી લીધો.

ઘણી વાર ખૂટતી નહોતી એવી વાતોનો દોર સાંધવા ગીરા પ્રશાંતને ઘરે લઈ
આવતી ત્યારે તિથિ પણ ત્યાં આવીને બેસી જતી. કોણ જાણે ક્યાંથી તિથિમાં નાના
બાળકની નિર્દોષતા, દુનિયાદારીનું અજાણપણું અને ભોળપણ આવીને બેસી જતાં. અને
તે બાળકની જેમ હરકતો કરવા માંડતી.

પ્રશાંતને પણ આ બાળકને સહેલાવવાની મજા આવતી અને તેને લાડ લડાવ્યા
કરતો. સાવ નાખી દેવા જેવી વાતોથી અને સહજતાથી તે પણ તિથિ સાથે નાનો થઈ
જતો, ત્યારે તે આશ્રયથી પ્રશાંતને જોયા કરતી. આ એ જ પ્રશાંત હતો જે આખી જડ
ઘાલી ગયેલી બ્રષ્ટ પ્રથાને એકલે હાથે ઉખાડી નાખવા મથતો હતો.

તે જ્યારે સભાને સંબોધતો ત્યારે ત્યાં એકઢા થયેલા લોકોએ તેને સાંભળવો જ
પડતો એવી તાકાત તેના બોલમાં રહેતી, એ પ્રશાંત કાલા કાઢતી તિથિ સાથે મજાક કરી
હસતો હસતો વિદ્યા લેતો. અને થતું પ્રશાંતે જરાકે જો પાછળ ફરીને જોયું હોત તો જરૂર
એને દેખાયું હોત.

તિથિએ વાળમાં ભરાવેલી આંગળી છોડી નાખી હતી અને એક વિજયી હાસ્ય
તેના મુખ પર રમતું થયું હતું. તેણે એ પણ સાંભળ્યું હોત કે, દીદી વાળને જરાક નવી
સ્ટાર્ટ આપવાનું શીખો ને, અને ગીરા ત્યારે તો તેની બહેન તિથિની આવી બાલિશતાને
ગણકારતી નહીં, અને મજાક માનીને વાતને ઉડાવી દેતી.

કટલાક સમયથી ગીરાએ બજીરમાંથી લાલ કાચમાં પાસાં ઉપસાવેલી બંગડીઓની
ચાર જોડી ખરીદી હતી. તિથિ જુઓ નહીં તેમ એને તેણે કબાટમાં લોક કરીને મૂકી રાખી
હતી. એ આશાએ કે ક્યારેક, કોઈ ઊગતા સૂર્યની સાક્ષીએ તે અને પ્રશાંત ભવિષ્યની
રેખાઓ અંકિત કરશે ત્યારે તે, એ દિવસની યાદમાં બંગડીઓને પહેરશે. આતુરતાથી
રાહ જોઈ રહેલી ગીરા માટે એવો દિવસ ઊગ્યો નહીં. રોજ રોજ હવે ઘરે આવતો પ્રશાંત
બદલાઈ રહ્યો હતો. વાતો તે પહેલાંના જેમ જ કરતો, પરંતુ તિથિને જોતાં જ તેના ચહેરા
પર હાસ્ય આવી જતું.

હળવાશ અનુભવતો તે બેઠકને બેસી જતો અને છાણવટનો મુદ્દો બાજુ
પર રહી જતો. ગીરા ક્યાંયાં પાછળ ધકેલાઈ જતી અને અધૂરી રહી ગયેલી વાત ફરી
ક્યારેય પૂરી થતી નહીં. જેની પ્રશાંત નોંધ પણ લેતો નહીં. તિથિ નાની છે અને પ્રશાંત
વ્યવહાર સાચવવા આમ કરતો હશે એમ મનને મનાવી લેતી ગીરા, લાલ બંગડીઓની
જોડને હજુ તો તે હાથમાં નાખે એ પહેલાં તો તિથિએ તે છીનવી લીધી હતી.

જે પાસો તિથિ એ પ્રશાંતમાં ઉપસાવ્યો હતો તે ગીરા પાડી શકી નહોતી.

એ વાતનો જ્યાલ ગીરાને ઘણો મોડો આવ્યો હતો. અને એક દિવસ તિથિએ કહ્યું

હતું કે – દીકી, તમારા હાથ તો સુંદર છે, પણ મારા હાથમાં બંગડીઓ જટ ચઢી જાય નહીં !

તિથિ અને પ્રશાંતનાં લગ્ન નક્કી થયાં ત્યારે બા અને બાપુજી એકીસાથે કકળી ઉઠ્યાં હતાં : અરેરે, આ છોકરીને સમજાતું કેમ નથી. શું કરવા બેઠી છે ? આમ પોતાની સગી બહેન પર... અને આ તો ક્ષણિકનો ઉંઘણો, નવીનતાનો ઉભરો શમી જતાં પુરુષ, અંતરના ઉંઘણને શોધવા લાગશે ત્યારે અનુંય શું થશે એ ભાન છે, આ અખુધને ? બધુંય વ્યર્થ. બાની ચિંતા બોલી હતી : ઉઠ ઉભી થા, જી પ્રશાંત પાસે અને માગ તારો હક. કહે અને કે તું જ એના માટે યોગ્ય છે. પેલી નાસમજ તો ખભા ઉલાળીને ચાલી ગઈ, પણ તારામાં તો સાન છે ને ! પરંતુ તે, તે નહોતી જ ઉભી થઈ શકી. અહું નહોતો, સમજણ હતી. તિથિની જગ્યાએ એ હોત તોય એક અધૂરાપણું તો સર્જયું જ હોત ને !

પસંદગી પ્રશાંતે કરવાની હતી તે તેણે કરી લીધી હતી. ગામની ભાગોળના દરવાજાની છેક ઉપરની કોતરેલી કમાન પર ઊંચી ડોક કરીને જુઓ તો ભમરાઓએ મહપૂડો રચ્યો હતો. તેમના સતત ગણગણાટમાં કાળ અહીંયાં મહત્વનો હતો, તે સાબિત કરતા ઘસાયેલા અને તૂટેલા પથ્થરો પર કેટલાએ, પોતાના પ્રથમ પમરાટને હાર્ટનું ચિતરામણ કરી પાથર્યો હતો અને તેની આરપારને વીધ્યતો જતા એરો, જે હવે આશો થઈને અડવો ભૂંસાઈ ગયેલો નજરે પડતો હતો. ત્યાં હવે કશું ચિતરામણ થઈ શકે તેમ નહોતું. ઝતુઓનો માર ખાઈ ખાઈને પથ્થરો જ્યાંત્યાંથી ઉખડવા લાગ્યા હતા, ત્યાં જ કોઈ અણઘડે માતાજીનો ગોખ રચ્યો હતો. ગોખમાં ઘાટધૂટ વિનાની અપૂજ માતાજીની મૂર્તિનું સ્થાપન થયું હતું.

પરંપરા સાચવતી તરતની વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓ અહીંયાં પોતાની ચૂડી તોડી નાખતી. કાયના ટુકડા વેરવિખેર જમીન પર પડ્યા રહેતા. ગીરાએ કેટલીક વાર પથ્થર પર લોહીના ડાધા પડેલા પણ જોયા હતા. પતિ સાથેનો સંબંધ આ સ્ત્રીઓનો આમ સહેલાઈથી તૂટી જતો હશે ? દરવાજાની બહાર પેલા મેદાનમાં નીકળતાં પહેલાં તેણે કેટલીયે વાર વિચાર્યુ હતું.

ગીરા આવતી હતી અહીંયાં, હજુ આવતી હતી એકલી જ આ ગોળ કમાનના દરવાજા પાસે. પેલા મેદાનમાં એની અને પ્રશાંતની સથવાઈ ગયેલી કોઈ એવી ઘડી, કોઈક એવો મીઠી રવ, ક્યારેક એનામાં જગેલાં સ્પંદનોની ત્યાં પરી ગયેલી છબીઓએ તે ઘડીને હંમેશા માટે જકડી લીધી હોય એને શોધવા, અને જો જડી જાય તો એ ક્ષણાની છબીને વારે વારે જોવાની તડપને તે રોકી શકતી નહોતી. અને તે, ક્યાં જઈને આ પડી ગયેલી છબીને, તેની અધૂરા પાસાવાળી બંગડીઓને તોડે કેમ?

એક સવાલ રહી રહીને એને સત્તાવતો રહેતો : એવી શી ખોટ હતી એનામાં જેનાથી પ્રશાંત જેવી સમજદાર વ્યક્તિએ આવું સમાધાન શોધ્યું... તેની આંખોમાં સતત આ પ્રશ્ન ડોકાયા કરતો.

પહેલી વાર કાકાના દીકરાના લગ્નમાં તિથિ અને પ્રશાંત ઘરે આવ્યાં ત્યારે પણ તે પરબુ માર્ય, 2019

પ્રશાંતને તોળતી રહી હતી. આંખમીચામજાં પ્રશાંતે પણ કર્યો નહોતાં જ...

દીઢી, દીઢી ! તમે તો એવા ને એવા રહી ગયા... કરતીકને એ ઉછળતી નદી તેને વળગી પડી હતી. પરંતુ એ વળગણનું જોશ તેને ઓદૃષું થયેલું જણાયું.

એક પાતળું થઈ ગયેલું સુખ દોરીને એની પાસે આવ્યું હોય એવું તેને શા માટે લાગ્યું હશે. શરીરે ભરાઈ હતી, પરંતુ આંખોની ચમક પર કુંડળાં વળતાં તેણે જોયાં. હાથમાં પકડી રાખેલી બેગને એમ ને એમ મૂકી, તિથિ બા, બાપુને મળવા દોડી ગઈ. બેગ લેવા પ્રશાંત અને તે એકીસાથે નન્યા.

પ્રશાંતે તેની સામું જોયા કર્યું હતું અને એક આદૃષું સ્મિત એના ચહેરા પર આવીને સ્થિર થઈ ગયું.

ગીરાએ બેગ છોડી દીધી. પ્રશાંત તિથિની પાછળ દોરાયો. ગીરા નહોતી બદલાઈ તો તિથિ પણ નહોતી જ બદલાઈ. રોજ સવારથી આગળ પડતું દૂધ, વધારે ખાંડ અને કડક ચાની પતી જેવી તે હાશ અનુભવતી પ્રશાંત સાથે બેસી જતી. એ પછી આખો દિવસ કશું જ બનતું નહીં.

પ્રશાંતને નાહવા માટે હુંફાળું પાણી જોઈએ છે, એની થાળીમાંથી કોઈ લે તે એને જરાય પસંદ નથી. ઈંચીનાં કપડાંમાં પડતા સળ ના જ ચલાવી લેતો પ્રશાંત આખેઆખો બદલાઈ ચૂક્યો હતો. ગોદમાંથી જરાય હેઠે ના ઊતરતા આ બાળકને પ્રશાંત સાંખી લેતાં શીખી ગયો હતો. — પ્રશાંત, કઈ સાડી પહેલું ? ઓરેન્જ કે લલો ? કેમ તે દિવસે તો તમે કહ્યું હતું મને યલો રંગ સારો લાગે છે. એની સાથેના મેચિંગ સેન્ટલ તમે મૂક્યાં છે ને ? ઘરેણાં નથી લીધાં ને ? કંઈ નહીં, બાનાં કે દીદીનાં લઈ લઈશ. અહીં સુધી આવ્યા છીએ તો નવા સ્ટોર જોઈ જ લઈએ. ચાલો ને પ્રશાંત, બજારમાં એક આંટો લગાવી દઈએ. પ્રશાંત ખુશીથી તૈયાર થઈ જતો. ગીરાને નવાઈ લાગતી. પ્રશાંત તિથિની જેમ જ આવી કુલ્લક વસ્તુઓમાં સુખ શોધતો થઈ ગયો હતો કે શું ? લગ્નનો પ્રસંગ પતી ગયો હતો. તિથિ અને પ્રશાંતના જવાનો એ છેલ્લો દિવસ હતો. આ ગણ દિવસ ગીરા અને પ્રશાંત વચ્ચે ભાગ્યે જ કંઈ બોલવાનું બન્યું હશે. સાંજના હવે કશું જ કામ રહ્યું ના હોવાથી ગીરા એ ખુલ્લા મેદાન પાસે આવી.

પ્રશાંત ગોળ કમાનવાળા દરવાજાને અઢેલીને ઊભો હતો.

ગીરા પણ એ દરવાજા પાસે પહોંચી. ગીરાની આંખોમાં રહેલા એ સવાલને પ્રશાંતે ઓળખ્યો જ હશે. ગીરાએ દરવાજાના ઘસાઈ ગયેલા પથ્થર પર હાથ મૂક્યો ત્યારે પ્રશાંતે એની સામું જોયું — જાણું છું, તારી આંખોના રહી રહીને પુછતા સવાલને. ગીરા, રાહ જોઉં છું. આ મનનું પ્રબળ ઘસમસતું વહેવું ક્યાંક જઈને ઠરે, કોઈક ચોક્કસ આકાર ઘડાય. સમય વર્થ વીતી જાય એ પહેલાં કશુંક ઘટે. જીવનના રસને જાણવાની, તેને માણવાની તેની જિજાસા આગળ વધીને તેને કોઈ ચોક્કસ દિશામાં લઈ જાય. એ રાહ પર લઈ જવામાં હું તેને મદદ કરી શકું. ગીરા, તને મારી જરૂર નથી, તિથિને છે.. ગીરા આંચકો ખાઈ ગઈ. — પણ પ્રશાંત, એવું બનશે ખરું ? — બનશે, જરૂર બનશે.

જ્યાં સુધી ઈચ્છાઓ છે ત્યાં સુધી કિયાઓ જ કર્મ તરફ તેને દોરી જશે.

ગીરા, બને તો મને માફ કરી દેજે. પ્રશાંતે તેની ઘડિયાળ સાંનું જોયું. જાઉં છું. તિથિ મને શોધતી હશે.

એ પછી ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. બાપુજીની તબિયત લથડતી હતી હતી. તિથિ અચાનક એના પાંચ વર્ષના દીકરાને લઈને એકલી જ આવી ત્યારે અગાઉના ઉન્માદનું સિમત એના ચહેરા પરથી અદશ્ય થઈ ચૂક્યું હતું. પહેલાં કરતાંથી તે શરીરે ભારેખમ, ચીડચીરી, વધારે બેધાન અને અભ્યવસ્થિત બની ચૂકી હતી. પ્રશાંતને છોડીને તે તેના દીકરાના ખભા પર ચઢી બેઠી હતી. જ પાણી લઈ આવ. – મીઠાઈનું બોક્સ માસીને આપી આવ. બેવકૂફ, મારી સાડી આવી રીતે મૂકવાની? –

દીદી, જુઓ ને, આ છોકરાને. સાવ ગમાર રહી ગયો. પ્રશાંતનું કશું ધાન જ નથી. એટલે પંદરવીસ દિવસ તમારી પાસે રહેશે. તમે તો ટીચર છો. શિખવાડજો તમારા જેવું – તો તુંથી રહી જા. બાપુજીને સાંનું લાગશે. – હોય?! પ્રશાંત તાં એકલા, એટલે મારે તો જવું પડશે.

એ ત્રણ દિવસ જરાય આંદુંઅવળું થતાં તિથિ પહેલાં તેના બાળક પર અને ત્યાર બાદ પ્રશાંત પર ટૂટી પડતી. સુખની આ નદી આવી રીતે સુકાઈ રહી હતી એની તો તેને કલ્પના જ નહોતી. અને ગીરા પૂછી બેઠી હતી – તિથિ, તું પ્રશાંત સાથે સુખી તો છે ને? અરે, હા રે હા, દીદી, પ્રશાંત કશી મણા રાખતો નથી. અદવાડિયે પિકચર, મહિનામાં બે કે ત્રણ વાર બહાર જમીએ. અને વરસમાં એક વાર લાંબી ટ્રિપ પર ફરવા જઈએ. આતખું બોલતાં તો સોઝા પરથી ઊઠીને ગીરા પગ પાસે બેસી તેના પગ દાબવા લાગી. દીદી, તમને હજુય મારી કેટલી ચિંતા છે? કહેતી તિથિ ખડખડાટ હસી પડી.

ગીરા નક્કી ના કરી શકી કે એ સુખનું હાસ્ય હતું કે રુદ્ધનું.

પરંતુ ગીરાને એ સમજ પડી રહી હતી કે જે સમયની પ્રશાંત રાહ જોઈ રહ્યો હતો તે સમય હવે પાકી ગયો હતો. છીદ્રા જીવનથી કંટાળી ગયેલી તિથિ તેના જીવનનો સાચો હેતુ બની રહે એવા કર્મને જન્મ આપવા તૈયાર હતી. તિથિના ગયા પછી ગીરા એ આશાએ તિથિની રાહ જોઈ રહી હતી કે ફરી તે મળશે ત્યારે ખુલ્લા મેદાનમાં બંને કાંકે છલોછલ ઉત્સાહથી વહેતી આ નદી પ્રશાંતમાં શમાઈ જવા તત્પર હશે. પ્રશાંત અને તિથિનું આવું સભર જીવન કદાચ તેના અધૂરા રહી ગયેલા જીવનને સમાવી લેશે. પરંતુ તે બની શક્યું નહીં.

એ દિવસે તિથિનો ફોન આવ્યો. – દીદી, પ્રશાંત આપણાને છોડીને હંમેશાં માટે ચાલ્યો ગયો છે. બાથરૂમમાં પડી જવાથી બ્રેઇન હેમરેજ થયું હતું. બે દિવસ કોમામાં રહ્યો પછી દેહને તેણે છોડી દીધો. તિથિનો ધીરો અને ગંભીર અવાજ આગળ શું કહી રહ્યો છે તે ગીરાને હવે સંભળાઈ રહ્યું નહોતું.

કોણ કોને આશાસન આપે?! થોડી સેકેનોના મૌન પછી ગીરાએ ફોન મૂકી દીધો. આ વાતને મહિનો થવા આવ્યો હતો. આજે આવવાની હતી તિથિ. શાળા છૂટ્યા પછી

ગીરા ઘરે ગઈ ત્યારે તિથિ રસોડમાં રસોડ બનાવી રહી હતી. – દીઠી, રસોડ થઈ ગઈ છે. તમે બેસો; હું પાણી લઈને આવું છું. તિથિ પાણી લઈને ગીરાની જોડે બેઠી. થોડી વાર રહીને ગીરાને કહે – દીઠી, તમને યાદ છે... તમારી પાસે લાલ બંગડીઓની જોડ હતી. – હા, તો આપો ને... ગીરા કબાટમાંથી બંગડીઓની જોડ લઈ આવી, તેને તિથિની સામે ધરી. – એમ નહીં દીઠી, તમારો હાથ લાવો. ગીરાએ હાથ ધર્યો. તિથિએ બંગડીની એક જોડ ગીરાના હાથમાં પહેરાવી દીધી. અને બીજી જોડ તેણે તેના હાથમાં પહેરી. – દીઠી, તમારો જમણો હાથ અને મારો ડાબો. લાલ બંગડીઓવાળા બંને હાથ સાથે જોડાઈ ગયા. તિથિ હસી પડી ખડ્ખડાટ, પછી રડવા લાગી. તેણે એનું માથું ગીરાના ખોળામાં નાખી દીધું. સુખની એ નદી રણમાં સમાઈ ગઈ.

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસ્તુતિસ્થાન	: અમદાવાદ
૨. પ્રસ્તુતિગાળો	: માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક	: ક્રીતિદા શાહ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૪. તંત્રી	: યોગેશ જોધી
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૫. માલિકી ધરાવનાર	: (૧) શ્રી પ્રહૃતલ અનુભાઈ (૨) શ્રી મધુકર પારેખ કુલ થાપણના એક (૩) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (૪) શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ ટકાથી વધારે (૫) શ્રી પાવન બકેરી (૬) શ્રી રૂપલ મહેતા રોકનાર ભાગીદાર શેર (૭) રાજ્ય લાલભાઈ ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં નામ-સરનામાં

આ પૃથ્વી છોડીને કશે જવું નથી

મણિલાલ હ. પટેલ

આજનો દિવસ (૩૦-૮-૨૦૧૮) – શબ્દોમાં ના સમાવી શકાય એવો રહ્યો. આવતી પાનખરની અંધાળી આપતાં, પહાડી ઢોળાવોનાં તરુવરો પર સવારનો સૂરજ સુવાર્ષરજ વરસાવતો વરસાવતો, ટેકરીઓ તથા શુંગોને પીતાંબરથી મફતો મફતો આવી રહ્યો હતો... પહાડો અને ખીણોમાં રમતી વાદળી સવાર સાવ નીરવ અને નિજરત હતી. પૃથ્વી આતલી બધી સુંદર અને અસીમ છે એનો અનુભવ લેતો લેતો હું ટેકરીઓમાં ધૂપછાંવ રમતી કેરીઓ પર ચાલ્યો જતો હતો. પોતાની જાતનેય વિસ્મરીને તડકોઘાસાકળને તરુવરોમાં મળીભળી જવાનો આ અવસર મને વળગી પડ્યો હતો. રોજેરોજ અમેરિકાને ‘ફિલ’ કરવા – અનુભવવા, આમ જ નીકળી પડું છું. મહાનગરોમાં વસતું અમેરિકા તો બધાંય જુએ છે – અલબત એનેય અનુભવવા બહુ દિવસો જોઈએ. માણસોમાં ને છેક એમનાં ધરોમાં ડેકિયું કરવું પડે. નગર કે ગામ માત્ર જોવાથી આપણું થઈ જતું નથી. એનામાં છેક ઉડે ઊતરવું પડે છે. પણ હું તો છેક બોસ્ટનથી ગ્રીસેક માઈલ દૂર હોવિસ્ટન વિલેજમાં આમજ્ઞવનને, એથીય વધુ તો વિશાળ ધરતીને સૌંદર્યવતી કરતાં તરુવરો, તડકો, ટેકરીઓ ને એની ઓ પાર દેખતાં વાદળી શુંગોને, એને માયે ઝૂકતા નીલાકાશને... ને ચોપાસ જિવાતા પ્રશાંત જીવનને ધૂંટે ધૂંટે પી રહ્યો છું ! સૂચિ અન્તિ રમણીય છે ને જીવન પુનઃ જીવા જેવું લાગે છે. આ પૃથ્વી છોડીને કશે જવું નથી. જે છે તે બધું આ રમણીય ધરતી પર છે... આ ધરાનો ઊછળતો ઉમ્ગા તે આ પહાડો – ટેકરીઓ છે ને એના ઉરધબકાર સમાં આ વેલવૃષ્ટો... આ ખીણોની રહસ્યમયી સૂચિ ! નદી નિર્જરની મસ્તી... સવાર-સાંજની ઉન્માદપ્રેરક ભવ્યતા ! બધું જ સ્વર્ગથીય સુંદર છે. આવી પ્રતીતિ અહીં વારે વારે થાય છે. ને આજે તો વળી ગોળથીય ગળ્યો દિવસ નીકળ્યો.

બપોરે હું ને વિસ્મય – પાનખર વૃક્ષોના ઊઘડતા રંગો જોવા નિમિત્તે – લોંગ ડ્રાઇવ પર નીકળ્યા છીએ. વિસ્મયને કારડાઈવ અને પ્રકૃતિ સાથે પ્રીત કરવાની હોંબી છે – છેક ‘ટીન-એજ’ સમયથી ! પંખીઓ ને પહાડોમાં એ ફરતો રહ્યો છે. ને હું તો ગામડાનું, સીમવગડાનું, પહાડજાડાનું સંતાન છું ! જી.પી.એસ.માં (કારનું પથસૂચક યંત્ર) ક્યૂબિયન પાર્ક : વોટર રિઝરવિયર પહોંચવાનું ઉસ્ટિનેશન મૂકું છે. ગૂગલ મહારાજે જગ્યા બતાવી છે – વિસ્મય પણ કદી ગયો નથી. એટલે નવી જગ્યાએ જવાનો રોમાંચ છે ને પહાડી વિસ્તારોમાં કાર-ડ્રાઈવિંગ સાથે વનો-વૃક્ષો-સરોવર-નદી-નિર્જર-ધોધ જોવાનો આનંદ

તો ન પૂછો વાત ! ખુલ્લું જીવન તો આ પ્રવાસ છે – કેટલાં આશર્યો અવાક્ કરી દે છે !! વનો પર પાનખરનો પડછાયો પડી ગયો છે... પણ લીલાશ હજુ મચક આપતી નથી... ક્યાંક ઉતાવળી મેપલતુર ડાળીઓ રતુંબડી થઈને ધ્યાન ખેંચે છે... કોઈ કોઈ વૃક્ષે પાનખરના રંગો પહેરવા માંડ્યા છે... લીલાં વસ્તો ઉતારતી અને રાતાં-પીળાં અવસર-વસનો ધારતી; કોઈ વયમાં આવેલી યુવતી જેવાં, એ વૃક્ષો હજુ જાણે અંગડાઈ લઈને નવા રંગલયના મરોડ દાખવી રહ્યાં છે. ઢાણી બપોરના ચણકચણક થતા સુવર્ણ-ઉજજવળ તડકાએ તરુવનો અને પહાડી ઢોળાવોની સિકલ સાવ બદલી નાખી છે, મુકામ કરવાનું મન થઈ જાય એવું ઘર દેખાય છે ને ઘેટાં – ગાયો પણ... અરે ! હવે તો અહીં જ રહી પડવું છે – જીવ અંદરથી તડપે છે.

હાઈવે છોડીએ એટલે શરૂ થાય પહાડી ગ્રામીણ પ્રદેશ. ઊરી ઊતરતી સર્ડક વળી વળાંકો લે છે ને ઢોળાવો ચઢતી ખીડોમાં ડોકિયું કરાવતી સરી રહી છે. ગમી જાય એવાં ગામ આવે છે, તળાવકાંઠે, નાનકડાં, સ્વચ્છ, રૂપકડાં ! આવો કહેતાં લાગે છે, ક્યારેક આ મલકમાં હતા ? કે હોઈશું ?! વિસ્મય કહે છે કે નિવૃત્ત જીવન ગાળવા આવા સ્થળે આવીને રહેવું જોઈએ. ઓહ ! કેટલી મનભાવન વાત છે એની ! શાંતિ અને સૌંદર્ય સિવાય અહીં કશું જ નથી. થોડાં બેતરો મકાઈનાં, સોયાનાં, ક્યાંક સફરજન અને બીજાં ફળોનાં મોટાં બેતરોએ જોવા મળ્યાં ! શાંત સરોવરોને કંઠે પ્રશાંત ઘર, તરુવર અને ઊતરતી સાંજ... ને અમે ! ઘરીક ઊભા રહીએ છીએ... ને વળી ઊડાં પહાડી વનોમાં ઊતરી પડીએ છીએ...!

થ્યો ! આ આવ્યું ક્યૂબિયન પાર્ક – વોટરરિઝરવિયર ! (Quabbin Park Water Reservoir). સામે જ વિસ્તરી પેટેલું વિન્ડસરલેઇક : વિન્ડસર તેમ પર થોડું તડકે તડકે ચાલ્યા ! સાવ ભૂરા આકાશમાં તપતો સાંજનો ચાર વાયાનો સૂરજ સરોવરનાં ચણક ચણક થતાં પાણીને વધુ બ્લ્યુ દર્શાવતો ને હુંદું આપતો હતો ! પાણી અતિ ઠંડું ને એકદમ નિર્ભળ નિર્ભળ ! પહાડોથી વેરાયેલું, ટેકરીઓને રુભાડતું ને પહાડોની પેલે પાર ૧૮ માઈલ સુધી વિસ્તરેલું આ સરોવર ૧૧૮ માઈલનો કિનારો ધરાવે છે. ૧૮૨૭થી ૧૮૭૮ સુધી બનતું રહેવું આ સરોવર ૧૮૪૬થી પીવાનું પાણી પૂરું પડે છે. સરેરાશ ૪૫ ફૂટ અને વધુમાં વધુ ૧૫૧ ફૂટ ઊડાઈ ધરાવતું આ વિન્ડસર લેઇક ૪ ટાઉન અને ઘણાં ગામોને લઈ રૂબેલું. ૨૫૦૦ આવાસો ડૂબી ગયેલા... જેમને આ પહાડી પ્રદેશમાં ખૂબ જમીનો અને સગવડો આપીને વસાવેલા. મેસેચ્યુસેટ્સ રાજ્યની ઊતર પશ્ચિમે વિન્ડસર લેઇક બોસ્ટન મહાનગરથી (૧૦૦ માઈલ) ૧૫૦ કિલોમીટર દૂર છે. તે બોસ્ટન મહાનગર સાથે ૪૦ બીજાં ટાઉન્સને પીવાનું પાણી પૂરું પડે છે ! પહાડો-નારી-સરોવરો વીંખતી એ પાઈપલાઈનમાં, બન્યાનાં ૮૦ વર્ષ થયા છતાં, એકેય વાર ભંગાણ નથી પડ્યું કે ક્યાંય લીકેજ નથી થયું. બધું જ પાણી પહાડો પરના વરસાદમાંથી ને શિયાળે ડિમવખાથી મળે છે. બારેમાસ સરોવર ભરાયેલું જ રહે છે. એની સુરક્ષા અને દેખરેખ હરદંબેશે પ્રાયોરિટી બની રહી છે. અનેક પ્રવાસીઓ આવે છે પણ ક્યાંય કાગળની એક ચબરખીય કોઈ ફેંકતું

નથી. કોઈ થૂકે તો ૫૦૦ ડોલર દડ છે ને પાણીમાં ઉત્તરવાની મનાઈ છે. પ્રજા શિસ્ત પાળે છે અને જગ્યાનો આનંદ લે છે, હક્ક જતાવતાં પહેલાં આ પ્રજા ફરજો નિભાવે છે... ને અધિકારો મેળવવા લાયકાત કેળવે છે એટલે બધી જ સગવડો મેળવવાનો આનંદ મળતો રહે છે.

પરિસરમાં પ્રવેશતાં જ પાર્કિંગ અને આકર્ષક વિલ્યિટર્સ સેન્ટર છે – જ્યાંથી બધી જ માહિતી મળે છે ને બેપાંચ ડોલર્સમાં, સરોવરને લગતી કોઈ પણ વીસીડી મેળવીને તમે ત્યાં જ જોઈ શકો છો. માહિતીનાં બ્રોશર્સ છે, બુક્સ છે ને વોશર્સમની વ્યવસ્થા તો હોય જ ! પરિસરમાં ને પહાડોમાં મહાકાય તરુવરો છે. વર્ષો જૂનાં વ્હાઈટ પાઈન, રેડ પાઈન વૃક્ષો ઉપરાંત ઓક અને Biruch પણ અરીખમ ઊભાં છે. બારેમાસ વરસાદ-બરફને લઈને વૃક્ષો સદાય લીલાંછમ ને વિરાટકાય બની રહે છે. પૃથ્વીનાં એ સાચાં સંતાનો છે ને માણસો તથા પશુપંખીઓ, જીવજીતુઓનાં જીવનપોષક સગાંવહાલાં કહો કે સાથીસંગાથી મિત્રો છે. ને માણસો પણ અહીં વૃક્ષોને સગાંસાંઈ માને છે ને વહાલ કરે છે.

પાછાં વળતાં અમે બીજો – નવો – રસ્તો લીધો છે. આ રસ્તો વધારે વનો અને પહાડોમાંથી લઈ જાય છે. હવે ઢળતી સાંજનો તડકો પહાડો અને વૃક્ષોની ટોચ પર ચળકે છે. ખીંઝોમાં વાદળી છાયાઓ વધારે સોહામણી લાગે છે. બાળપણમાં જેને પરીઓનો દેશ કહેતા હતા તે આ જ હશે – એની જાણે કે પ્રતીતિ થાય છે. ઓહ ! આ વેર (Ware) નથી ને વેર ગામ આચ્યુ. ટેકરીઓની રાંગે રાંગે છૂટાંછવાયાં સરસ ઘર છે. હથેળીમાં ઊંચકી લઈએ એવાં મજાનાં ઘર મનને ઉત્તરી જવા લોભાવે છે. કેવું સુંદર ગામ છે – સાચે જ વસી જવા મન કરે છે. કેટલી પ્રશાંતિ છે – શેરી ઢાળ ઉત્તરે છે – ક્યાંક સાવ વૃક્ષો વચ્ચે કે પહાડકુબેય ઘર વસ્તાં છે. નગરની ઉતાવળ કે ચમકદમક નથી. પણ નગરની તમામ સુવિધા આપતાં નાનાં નાનાં રેસ્ટારાં ને શોપિંગ કોમ્પલેઝ્સ કે બેંક-ઓફિસો પણ દેખાઈ આવે છે. ક્યાંક બંધ પડેલી ફેક્ટરીની ઈમારતો સૂનમૂન ઊભેલી જોઈ..., સમય સહુને બદલે છે, સરખા કરે છે. પણ આ વેર ગામનાં લોકોના મનમાં કંઈ જ વેર-એર નથી... હા, આ જગ્યા જ પ્રકૃતિએ પ્રેમ કરવા માટે બનાવી હશે એ વાત નક્કી ! અમેય વેર છોડીને આગળ ચાલ્યા... કદાચ ફરીથી કદીય અહીં આવવાનું નહીં બને... પણ આ ગામ મનમાંથી નહીં ખસે !

તા. ૧/૨-૧૦-૨૦૧૮ : બોસ્ટન

સાભાર સ્વીકાર

પ્રક્રીણ

સંબંધોનું મેનેજમેન્ટ સૌરભ શાહ, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કેપની પ્રા.લિ.,
મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૩૫, રૂ. ૧૨૫.

'The Return' – વાત્સલ્ય અને વિદ્રોહનું સુગ્રથિત વણાટકામ

રમેશ કોઠારી

મૂળ ઇજિઝ્ટના અને હાલ લંડનમાં સ્થિત, હિશામ માતર પાસેથી આપણને 'Anatomy of a Disappearance' અને 'In the Country of Men' જેવી યશોદાયી કૃતિઓ સાંપ્રેલી છે. ૨૦૧૬માં પ્રકાશિત 'The Return' - 'Fathers, Sons and the Land in between' એમની સર્જક તરીકેની પ્રતિજ્ઞામાં અનેકગણો ઉમેરો કરે છે. લેખક અંગત વેદનાને વાચા આપવા, કર્નલ ગદાફીના આપખુદ શાસન દરમિયાન ગુજરાતવામાં આવેલા અમાનવીય સિતમોનું બયાન કરે છે. ઈતિહાસકારને છાજે એવો અભિગમ અપનાવી – લિભિયા પર શાસન કરી ચૂકેલા, જુદા જુદા કાળખંડના સરમુખત્વારોની માનસિકતા, નિર્દ્યથા, અમાનુષીયપણાનો પરિચય કરાવે છે.

હિશામ માતરના આ પુસ્તકમાં, એક સંવેદનશીલ પુત્રની, તેના ગુમનામીમાં સરીપેલા પિતાની શોધયાત્રા કેન્દ્રસ્થાને છે. ગદાફી શાસનને પડકારનારા બળવાખોરોમાં હિશામના પિતા જબાલ પણ સમાવિષ્ટ હતા. તેમને ઉઠાવી જઈ, અખુ સલીમ જેલમાં બંધક બનાવાયા અને પછી કોઈ અજ્ઞાત સ્થળે લઈ જવાયા. તેમની હત્યા કરી દેવામાં આવી છે કે પછી માનવસંપર્ક દુષ્કર હોય તેવા સ્થળે યુદ્ધકેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા છે તે અનિશ્ચિત હોઈ, લેખકને દુઃસ્વાન જેવી જિંદગી જીવવાની ફરજ પડે છે.

દેખ્યીતી રીતે વત્સલ, આદર્શવાદી, નૈતિક મૂલ્યો સાથે જરાય બાંધછોડ ન કરનાર પિતા અને તેમના લાગણીશીલ, પિતૃપ્રેમ ઝંખનાર, ઉચ્ચ રુચિ ધરાવનાર પુત્ર વચ્ચેના દૃઢ સંબંધો પર અહીં ઝોક અપાયો છે, પણ તેનું ફલક ઘણું મોદું છે. 'નૈતિ, નૈતિ'ની જેમ કહેવું પડે, 'ના, આ આત્મકથા નથી, જાસૂસકથા નથી, ઐતિહાસિક કૃતિ નથી, જીવનચારિત્ર નથી.' છે માત્ર અત્રતત્ર વિખરાયેલા, હચ્ચમચાવી દે, આંખો ભીની કરી દે તેવાં સ્મરણોની ગાથા. કોઈએ તેને પુત્ર દ્વારા પિતાને લખાયેલા પ્રેમપત્રની ઓળખ આપી છે. તો James Rebanles નામના વિવેચકના ભતે, આ કૃતિ 'A hymn to a father and decency itself, in the midst of hell. And a total work of art.'

હિશામને, પુત્ર તરીકે પિતાનો વિયોગ પચીસ વર્ષો કરતાંય વધુ સમય વેઠવો પડ્યો હતો. પોતાના પિતાને સાહિત્યમાં રુચિ હતી, એકાદ સામયિકનું સંપાદન કર્યું હતું, સારા વાચક હતા અને સ્વામિમાની હોઈ કહેતા, 'My head does not know how to bow.' ગદાફીના તાબા ડેણના લિભિયામાં શાળાઓનું લશકરીકરણ કરવામાં આવ્યું, મિલિટરી ગણવેશ ફરજિયાત બનાવાયો, પુસ્તકો, સંગીત, ચલચિત્રો, નાટકો

પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો એટલું જ નહીં, જ્યાં ગદાવીની ટીકા થતી હોય ત્યાં હાજર રહેવાના એકમાત્ર ગુનાસર પણ વ્યક્તિની ધરપકડ થતી હતી.

હિશામને પિતૃપ્રેમ જાણે વારસામાં મળ્યો હતો. તેને મળેલી માહિતી મુજબ, પિતા જાબાલ, જેલમાંથી છટકબારી શોધી, ખેડૂતનો વેશ વારણ કરી, નકલી પાસપોર્ટ મેળવી તેમના પિતા હમીદ પાસે થોડા કલાકો ગાળવા પહોંચી જતા, આ રીતે સીમા ઓળંગીને જવું નર્થુ સાહસ હતું પણ પોતાના બીમાર, વૃદ્ધ પિતાના ચરણસ્પર્શનું, ચહેરો જોવાથી મળતા આનંદનું સુખ મળતું હોય તો ગમે તેટલા મોટા સાહસની કોણ પરવા કરે? લેખક નોંધે છે, ‘જો મને પણ મારા પિતા ક્યાં છે તેની ખરી માહિતી મળે તો હું પણ આ રીતે જ, જીવને જોખમમાં મૂકીનેય તેમની પાસે પહોંચી જવામાં ખચકાટ ન અનુભવું.’ દાદા હમીદ પણ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો, ઘવાયા હતા, ગોળી શરીરમાં જ રહી ગઈ હતી પણ ગમે તેમ, ભાગી છૂટવામાં સફળ થયા હતા. તેમણે દીઘિયુષ્ય ભોગવ્યું હતું અને અનેક લશકરી શાસનના સાક્ષી હતા. શાંત પ્રકૃતિના, મૌન પસંદ કરનારા પોતાની અલગારી દુનિયામાં જીવનારા દાદા હમીદનો હિશામે ભાવવાહી પરિચય કરાવ્યો છે.

‘The Return’ - દેશવટો, રોષ, પ્રેમ, હિંમત, માનવતા, રહસ્ય, વતનપ્રેમ, આધાત, શાશ્વતપણ વગેરેથી સમૃદ્ધ છે. અલભાત, અહીં નિરૂપિત ઘટના શાપરૂપ જ છે. આમ છતાં, આ કદાચ ‘આશીર્વાદ સમાન આપત્તિ છે’ કારણ કે સંવેદનબધિર, ૪૫, શેતાન, આપખુદના જુલમોને પડકારનારા અને તેનો ભોગ બનનારાં વિવિધ પાત્રોના વ્યક્તિત્વમાં નિહિત સર્વોત્તમ અંશોને બહાર આવવા મેદાન મળે છે, કુલ્લક ભેદભાવોનું જાણે બાધીભવન થઈ જાય છે અને પરિચિત—અપરિચિત સૌ એકમેકની પડખે ઊભા રહેવામાં જીવનની સાર્થકતા સમજે છે. આ અર્થમાં, આ કૃતિ એક ‘વિદ્યિત પરિવારની વથ્યા’ ન રહેતાં, સર્વવ્યાપી, સર્વકાલીન બની રહે છે.

અહીં હિશામ પોતાના વડીલો, ભિત્રો, પિતરાઈ ભાઈઓ વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે. આ સૌ તો એ જ છે જેમણે હિશામને તેના પિતાની ખોટ લાગવા દીધી નથી. કેટલાંકને મન તો જાબાલચાચા એમને માટેય પિતૃવત્ત હતા એટલે એમનું પગેરું મેળવવામાં પ્રદાન આપવું એ એમનું પણ નૈતિક કર્તવ્ય હતું.

હિશામે પોતાના ભાઈ જિયાદના સૂચનને કારણે પિતા અત્યારે કેવા લાગતા હશે તેનું કલ્યાણ-આધ્યારિત ચિત્ર, જાણીતા કલાકાર પાસે તૈયાર કરાવ્યું, જેથી જાહેર સ્થળોએ તે મૂકવાથી કોઈને આ ચહેરો જોવામાં આવ્યો તો તેની પાસેથી ભાળ મળી શકે. પણ તૈયાર ચિત્ર સંતોષકારક ન જણાતાં વિચાર પડતો મુકાયો.

આ કૃતિમાં આવતા સંબંધ સાહિત્યિક સંદર્ભોને કારણે પણ તેની ગુણવત્તા વધી જાય છે. કાફકાના ‘The Trial’માંથી અવતરણ આપતાં ‘K’ તેને ફાંસી આપવા આવેલા જલ્લાદી પ્રત્યે તેણે દર્શાવેલી કરુણા અને વીરતાપૂર્ણ શરણાગતિ અંગે કહે છે, ‘The only thing I can do now is keep my mind calm and analytical to the last.’

હિશામ દુંગલેન્ડમાં શાળાના શિક્ષણ માટે, પોતાની લિબિયન તરીકેની ઓળખ ધૂપાવીને રહે છે પણ છેવટે પોતાના આત્મીય ભિત્ર હમજાને સાચી વાત કહી દે છે.

સ્વિટ્રોલ્ફેન્ડ કે અમેરિકાને બદલે હુંલેન્ડની પસંદગી માત્ર તેના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી અભિભૂત થઈને જ કરી હતી.

જેમના માટે આદર હતો તે ચાંચ ઈદ્રિસને ઉથલાવી દીધાના અને બળવો થયાના સમાચાર મળતાંવેંત જાબાલ ઘરે પહોંચી ગયા. તેમની આધુનિક પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના ઠગારી નીવડી. ઈદ્રિસને વફાદાર ઉચ્ચ લશકરીઓ સાથેની સંભવિત હુશ્મનાવટ ટાળવા એમને પરદેશ મોકલી દેવામાં આવ્યા. ઈજિઝ્મતમાં જે રીતે બ્રષ શાસનને હટાવી, નાસીરે બિનસાંપ્રદાયિક, રાખ્રવાદી શાસનનો પાયો નાખ્યો હતો, તેમ ગદાવી પણ તેને અનુસરશે એવું લાગતું હતું. પણ તેણે તો સત્તાનાં તમામ સૂત્રો હસ્તગત કરી, પ્રવર્ત્માન કાયદાઓ નાબૂદ કર્યો અને પોતાનો અસલી ચહેરો છતો કર્યો.

જાબાલે અમેરિકન એભેસીમાં કામગીરી સંભાળી તેના પ્રથમ દિવસે જ કોઈ અક્સમાતમાં સાઈકલસવારે પ્રાણ ગુમાવ્યો તે જોઈ તેના શરીરનાં વેરવિભેર અંગો એકઠાં કરી છાતી પાસે મૂકવા લાગ્યા. અંધશ્રદ્ધામાં ન માનતા હોવા છતાં, કોઈ અમંગળ ઘટના બનવાનો અણસાર આવવા લાગ્યો. પોતે વતનની ખોટ અનુભવે છે અને બંને દીકરાઓ લિબિયામાં જ મોટા થાપ એમ ઈચ્છે છે એ બહાનું કાઢી, રાજ્ઞાનામું આખ્યું. આ કારણોમાં અર્ધસત્ત્ય હતું. ખરેખર તો, સરકારનો નાગરિક સમાજમાં હસ્તક્ષેપ, ન્યાયતંત્ર અને અખભારો પર નિયંત્રણ એમને ખુંચતા હતા અને વિરોધના પ્રતીક તરીકે ન્યૂયોર્ક છોડવાનું નક્કી કર્યું. હિશામના મતે, તેમના પિતા ચાલતા જતા હોય તો તેમાંથી શાસકોને પ્રતિકાર દેખાતો હોઈ ચિંડાઈ જતા હતા. હિશામ પોતાની કુમળી વયથી જ પિતાને રક્ષણ આપવા ઈચ્છતા હતા. આપખુદ શાસકને પડકારવાનાં કેટલાં ભયાનક પરિણામો આવી શકે તેનો ઘ્યાલ હોઈ, પિતા આ દિશામાં આગળ ન વધે, તે માટે તેમણે પ્રયાસો કર્યા, પણ બધું વ્યર્થ. તેમને તો ‘The Odyssey’માં જેનો ઉલ્લેખ છે તે પુત્રની જેમ, પિતા સુખે જીવે અને ઘરમાં જ વૃદ્ધાવસ્થા ગાળે એ ઝંખના હતી. પણ તેમના નસીબમાં પિતાનો વિરહ લખાયો હતો. તેમના શબ્દોમાં, ‘I continue to endure my father's Unknown death and silence’.

બણવાખોરોને ટેવળ અને વિશ્વવિદ્યાલય સામે જાહેરમાં ફાંસી આપવામાં આવતી હતી, જેથી રાહદારીઓ તે જોઈ, ભયભીત બની, શાસકોને પડકારવાની હિંમત ગુમાવી બેસે. પોતાનાં સંતાનોને આ કૂર ઘટનાઓના પ્રભાવથી મુક્ત રાખવા પિતા જાબાલ અને બાળકોનાં માતા તેમને સતત વ્યસ્ત રાખતા હતા. પોતાના પિતાને ગુમાવ્યાને કારણે આધાત અને મૌનની લાગણી કંમશા: તીવ્ર બનવા લાગી, ગુસ્સો અને નફરત વધતાં ચાલ્યા. પિતાને કોઈ પણ હિસાબે શોધી કાઢવાની વેલછા, વળગણમાંથી હિશામને કઈ રીતે બહાર લાવવા તે માતાને મૂંજવતો પ્રશ્ન બની રહ્યો.

કરોમાં હિશામને ગોઈનું નહોતું અને વતનમાં પાછા ફરવાનો આગ્રહ રાખતા હતા ત્યારે જાબાલે તેમની પત્નીને સંબોધિને કહ્યું, ‘રહેવા છે, ધીમે ધીમે ટેવાઈ જશે.’ પિતા દ્વારા ઉચ્ચારાયેલા આ શબ્દો હિશામને કૂરતમ જણાયા, પણ તે પોતાના પિતાને અન્યાય થવા દેતા નથી. તે કહે છે, આમ બોલતી વેળા તે મારી આંખમાં આંખ પરોવવાના

બદલે, ઊંધા ફરી ગયા જેથી તેમની વ્યથા મારી નજરે ન પડે. વતન પાછા ફરવાનું એમનેય કયાં મન થતું નહોતું?

જાબાલ, વયમાં તેમના ભાઈ મહમૂદથી મોટા હોઈ તેમને મન તે એકસાથે લઘુબંધુ અને પુત્ર હતા. બનેને સાહિત્ય અને ફૂટબોલની મેચમાં એકસમાન રુચિ હતી. જાબાલને તો અનેક કવિતાઓ કંઈસ્થ હતી અને કોઈ ને કોઈ કવિતાનું રટણ કરી જેલવાસ સથ્ય બનાવતા હતા. બને ભાઈઓ, વર્ષો પર્યંત એક જ જેલમાં હોવા છતાં, જાબાલના ચહેરા અને અવાજમાં બદલાવ આવવાને કારણે, મહમૂદ જડપથી પોતાના ભાઈને ઓળખી શક્યા નહીં, જેનું તેમને સતત દુઃખ રહ્યા કર્યું.

હિશામની જેમ જ મહમૂદચાચા અને તેમના પુત્ર ઈઝો – જાબાલ જીવિત હોવાની આશા ગુમાવતા નથી. ઈઝો ઈજનેરી વિદ્યાશાખાનો અભ્યાસ છોડી સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રહમાં રૂકાવે છે. એક વાર ભિશરાટા જીતી લેવાય તો રાજધાની ત્રિપોલી તરફ આગળ વધવાનો માર્ગ ખૂલ્યી જાય. ગદ્વાની અને તેના વિરોધીઓ માટે ‘ભિશરાટા’ વ્યૂહાત્મક મહત્વ ધરાવતું હતું. સહેજ અવકાશ મળતાં ઈઝો પોતાની માતાના હાથનું ભોજન ખાવા અને નવાં વસ્ત્રો લઈ આવવા વેર પહોંચી જતો અને આવી મુલાકાત દરમિયાન માતાને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ગોળાબારને કારણે ઘવાઈ તે મૃત્યુ પાખ્યો ત્યારે મહમૂદ-ચાચાને પોતાના દુઃખ કરતાંથી, પત્ની જૈનાબને આ તીવ્ર આધાતની કળ કેવી રીતે અને ક્યારે વળશે તેની ચિંતા વિશેષ હતી.

પોતાના પિતાને જોયા હોવાનો – ખરો કે ખોટો – દાવો કરનાર વ્યક્તિની હિશામને ઈર્ધ્યો થાય છે અને તેની આંખો બળજબરીથી કાઢી લઈ, પોતાના ચહેરામાં ગોઠવી દેવાની ઈશ્છા થઈ આવે છે. માત્ર મનોચ્યબુધી પિતાને જોયા કરવાથી થોડો ધરવ થાય? (આપણી કવિતા ‘અધ્યદો લોચન મનનો’ યાદ આવે છે ન?) હિશામની પિતાની શોધયાત્રાના સમાચારને વ્યાપક પ્રસિદ્ધ મળતાં અનેક વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, માનવ-અધિકાર સંગઠનો તરફથી સહાય અને સહાનુભૂતિનો ધોખ વહે છે, કાયદાકીય લડત અપાય છે. શાસકોની મૂળજવણ વધતી જાય છે.

ઇશ્વર કરે અને પુનર્મિલન શક્ય બને તો હિશામ પોતાના પિતાને કરો અને લંડન નહીં પણ અજડાબિયામાં આવેલા દાદાના વેર લઈ જવાનો સંકલ્પ કરે છે, જેથી અગાઉની જેમ ચોરાછૂપીથી નહીં પણ કોઈ જાતના ભય વિના, દિવસના અજવાળામાં જાબાલ પિતૃગૃહમાં પરત આવવાનો સંતોષ લઈ શકે.

હિશામે જૈનાબચાચી સાથે ગાળેલી થોડી મૂલ્યવાન ક્ષણો પરથી સમજાય છે કે તેમને મન દીકરો ઈઝો હજી જીવિત જ છે, તેની પથારી પથાવતું છે અને ત્યાં લીધેલી અલ્યકાલીન નિદ્રામાં આવેલા સ્વભામાં કોઈ વ્યક્તિને જાહેરમાં એકરાર કરતી સાંભળે છે, ‘મારી આખી પેઢી વતી હું મારી માગવા ઈશ્છું છું. જો અમે આ લડત પહેલાં આપી હોત તો તમારા જેવા નવલોહિયા યુવકોને પ્રાણ ગુમાવવાનો વારો ન આવ્યો હોત.’

પુસ્તકનું અહીં સમાપન થવા છતાં, તેને છાતીસરસા ચાંપી થોડો સમય બેસી રહેવાની ઈશ્છા રહ્યા કરે છે. આ કૃતિમાંથી પસાર થતાં, અનેક સ્થળોએ મારી આંખો પરબુદ્ધ માર્ચ, 2019

ભીની થઈ છે, પિતા-પુત્ર, પતિ-પત્ની, ચાચા-ચાચી, ભાઈ-ભાઈ, મિત્રો વગ્યેના પવિત્ર સંબંધો, ગમે તેવું મોટું બલિદાન આપવા તત્પર, માત્ર પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, કરુણા, નિઃસ્વાર્થપણાની જ ભાષા સમજનાર પાત્રોની સામે સત્તાભૂષ્યા, આપખુદ, જીવભી શાસકને મૂકી – હિશામ 'The Return'ને એ પરિમાળો બક્ષે છે, જેથી તે લગભગ મહાકાવ્યની ઉંચાઈ પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન કરવાનો લેખકનો આશય નથી. ભાષા પરનું પ્રભુત્વ સહજસાધ્ય છે.

અમાનવીય, વામણા, સત્તાનો દુરુપયોગ કરવામાં કોભ ન અનુભવનાર, પિશાચી તત્ત્વોને કારણો કેટલાં પરિવારો ખેદાનમેદાન થઈ જાય છે, વિના વાંકે કેટલાંયને કહેવાતા રાજદોહના આરોપસર દેશવટો ભોગવવો પડે છે, શારીરિક અને માનસિક યાતનાઓ વેદવી પેઢે છે તે જાણી કુષ્ય થઈ જવાય છે. રાજકર્તાઓ આવા ઉમદા વાચનથી, ગુણાત્મક પરિવર્તન દાખવે, 'કલિંગ બોધ' જન્મે એ અપેક્ષા વધારે પડતી છે.

(છ દાયકા પહેલાં જેમને ચુમાવી બેઠો છું, એક યા બીજા સંદર્ભમાં સ્મરતો રહ્યો છું, સ્વખમાં મળતો રહ્યો છું અને વત્સલ વડીલોના ચહેરામાં જેમના દર્શન કરતો રહ્યો છું તે સ્વ. પિતાને આ લેખ અર્પણા.)

સાભાર સ્વીકાર

પ્રક્રીષ્ટ

રેતી છીપલા અને મોતી મોતીભાઈ પટેલ, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૫૦, રૂ. ૩૦૦ બાપુનો અમૂલ્ય વારસો ઉમેશ ભણ, ૨૦૧૮, શુભમ સાહિત્ય, સુરત, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૦૦ ગાંધીજી અમદાવાદને આંગણો ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ', ગૂર્જર ગ્રંથરતન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૪ + ૧૪૨, રૂ. ૩૦૦ સમકાળિન ગુજરાતી કવિતા (નારી-વિચાર-વિમર્શ), ઉખા જ. મકવાણા, ૨૦૧૭, આંગન પાર્ક, બ્લોક નં. ૮, આલાપ રેસીન્સી, ટોંબાવાડી, જૂનાગઢ, પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૧૨૫ જીવનમીમાંસા-૧ જે. કૃષ્ણમૂર્તિ અનુ. હીરાલાલ બક્ષી, ચોથી-૨૦૧૮, ગૂર્જર ગ્રંથરતન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૬ + ૨૫૮, રૂ. ૩૦૦.

ઇંગ બતુતાનો પ્રવાસમંત્ર

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ઇંગ બતુતા, વિશ્વપ્રવાસી

જી, મારું ઇંગ બતુતા છે નામ, મોરોક્કો
મુકામ, નાનું અમસું અમારું ગામ હતું.
ઇંસુનો યૌદમો સૈકો શરૂ થતો જ હતો.

હજૂર, એક સવારે ઊઠી મેં જોયું તો,
પગરખાં કરતાંય પગ, થઈ ગયા હતા મોટા.
હું મારું માપ લઈ મારે ગામથી નીકળ્યો.
અલક્કમલકનાં પગરખાં પહેરી જોયાં મેં,
કોઈક નાનાં પડ્યાં તો કોઈક મોટાં પડ્યાં.

હું પગને વાળીને, બેસી રહ્યો મદરેસામાં,
અને શીખ્યો કે ભલે તસ્ખી હાથમાં જ રહે,
પરંતુ ફરતી રહે. હાથમાં રહ્યા ન્હોતા
આ મારા પગ, જે મને ઊડજૂડ લઈ ચાલ્યા,
કદીક રૂસ ને કાબુલ, કદીક ઈસંબૂલ,
કદીક મક્કા-મદીના જઈને હાજી થયો,
પછી તો દિલ્હી પહોંચ્યો, ને ત્યાંનો કાજ થયો !

મને હુકમ કર્યો સુલતાને : ‘ભેટસોગાદો
લઈને જાઓ તમે ચીન, ચીનનો રાજ
જરાક જાણો કે તઘલખ છે કોણ !’ હું નીકળ્યો,
લઈને જરાકશી જામા ને જરાજવેરાતો.
ઊછળતી-કૂદતી માથાફરેલી મનવારો
પલાણી. ત્રાટકયો વટોળિયો કલિકટમાં.
ને બારે વહાણ દૂધ્યાં.

ખુદાયા ! ચીન જઈ ખાલી ખાલી કરવું શું ?
તો ઢાંકણીમાં લઈ પાણી, દૂબી મરવું શું ?
ફરાવી પીઠ મેં દિલ્હીથી, તો નજર સામે
અફાટ જોયો સમંદર...

સિલક કશુંય નહોતું, સિવાય કે ચાદર,
 નમાજની, કર્યો મેં ફરફરાટ સઢ એનો.
 જ્યાં છીપલાનું ચલાણ છે, નિહાળું એ માલ્ટીવ,
 ખળક ખળક થતી નવરાશમાં ચરણ બોળ્યાં,
 ચડીને ટેકરી આદમની ઊંચી, લંકામાં
 નિહાળી દૂર બીજી, ત્રીજી, ચોથી ટેકરીઓ,
 કોઈક જળપરી પર્દો કરીને બેઠી હો
 કિનારે, એવી નિહાળી અલેકઝાંડ્રિયા.
 મેં જોયા રેતના પર્વતને કરતા પીછેહઠ,
 મેં જોયા ભૂમિથી અધ્ધર થનાર યોગીઓ,
 રમતમાં સાપને ચાવી જનાર ચીનાઓ,
 ગમતમાં આગ પચાવી જનાર હબસીઓ,
 વહાણ લેતાં મેં રાખી જરા તકેદારી,
 કે સઢ હો સાત, અને ના સુકાન એકે હો.

અમારા ગામના વિદ્ધાન ઈંબ જુયાઝી,
 મને કહે કે લખાવો પ્રવાસની વાતો.
 એ પૂછતાં જ ગયા ને હું બોલતો જ ગયો :

લખો જુયાઝી લખો, તેરસો ને ચાલીસમાં,
 વહાણ દૂબતાંવેત જ ગયા ખજાનાઓ.
 પછી સુધારી કહ્યું : ના, જુયાઝી, એમ લખો :
 વહાણ દૂબતાંવેત જ
 મજ્યા ખજાનાઓ.

મોટેભાગે રદીફ કાફિયાના કાંઠા વચ્ચે આમતેમ ફેંકાતી ગજલ, ધૃવપંક્તિ જોડે સંધાઈને મેળ વગર કાંઠા બાંધતાં ગીતો તેમજ મનફાવે તેમ લાંબીટૂંકી પંક્તિઓ પાડી કાંઠા વગર અથડાતા અછાંદસોની આભાસી બોલબાલા વચ્ચે ક્યારેક આપણા કાવ્યકોડાને ઢારે એવી રચના મળી આવે છે, તો એનો નજીકથી મહિમા કરવો જરૂરી બને છે. ‘નવનીત સમર્પણ’ના ૨૦૧૭ના દીપોત્સવી અંકમાં ઉદ્ઘયન ઢક્કરની રચના ‘ઈંબ બતુતા : વિશ્વપ્રવાસી’ એવી રચના છે. અત્યારના માહોલમાં આમ જુઓ તો કેવેફીના ‘ઈથાકા’ કુણી હોવા છતાં, એ ઉદ્ઘયન ઢક્કરના પૂરા ચહેરામહોરાવાળી રચના છે.

ઈંબ બતુતા ૧૪મી સદીનો મધ્યકાલીન જગતનો પ્રવાસી છે. મોરોકોના આ પ્રવાસીએ ઈસ્લામી દેશો ઉપરાંત અનેક દેશો ખેડ્યા. દિલ્હીમાં મોહમ્મદ બિન તુઘલખના દરબારમાં કાજ તરીકે રહ્યો. મોહમ્મદ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે એને ચીન રવાના કર્યો, તો માર્ગમાં જરઝવેરાત સાથે નૌકાઅકસ્માત થતાં, એ ભારત પાણો ન ફર્યો, પણ અનેક દેશોમાં ધૂમવા નીકળી પડ્યો, લક્ષ્ય વગર. મધ્યકાળમાં ધર્મયાત્રાઓ થતી હશે, પણ ઈંબ બતુતાએ યાત્રાને ધર્મ બનાવ્યો. એને મન મુખ્ય વાત હતી સફર કરતા રહેવું,

સફર માટે સફર. સફરમાં એણે પોતાની જાતને શોધી. અંતે મોરોક્કો પાછો ફર્યો, ત્યારે મોરોક્કોના સુલતાને એને પ્રવાસનોંથી લખવા કર્યું. પોતે લખવાનું જાણતો ન હોવાથી એણે સમકાળીન કવિ જુયાઝીને પ્રવાસવૃત્તાન્ત લખાયો, અરબીમાં. પ્રસિદ્ધ થયો ‘રિહલા’ના નામે. ‘રિહલા’ એટલે પ્રવાસો. આ રચના અરબીમાંથી ઉત્તરી આવેલા અલ્યુઝ્યાત ફારસી છંદમાં મનમોજી સફર કરે છે.

આ પ્રવાસવીરની આત્મકથાત્મક રીતે ગુંથાતી કાવ્યરચનાનાં ચાર પાત્રો છે : જે વાંચે તે વાચક, પ્રવાસ વર્ણવતો પ્રવાસી ઈબ્ન બતુતા, ઈબ્ન બતુતાને પ્રવાસ માટે પ્રેરતો મોહમ્મદ બિન તુથલખ અને જેણે પ્રવાસવૃત્તાન્ત લખાયો તે સમકાળીન કવિ ઈબ્ન જુયાઝી. આ પાત્રો સાથે રચના આઈ સ્તરોમાં ઉંઘડે છે. પહેલા સ્તરે ઈબ્ન બતુતાનો અવાજ દાખલ થઈ આત્મઓળખ આપે છે; જેમાં સ્થળ અને સમયનો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય છે. પહેલે સ્તરે નામ, મુકામ અને ગામના નાટસમુચ્યયથી અપાતી ઓળખ સહજ અને રોચક છે.

બીજા સ્તરે તરત જ ઈબ્ન બતુતાનો પ્રવાસ મુખ્ય વિષય તરીકે સંકેત પામે છે. હિંદીમાં તો બાળગીતમાં કહેવાયું છે કે ‘ઈબ્ન બતુતા પહેનકે જૂતા’. જૂતાં-પગરખાં ગતિના સૂચક છે. ભવિષ્યની લાંબી મુસાફરીઓના અગસાર આપતી આ પંક્તિ આ રીતે બંધાયેલી છે. ‘પગરખાં કરતાંય પગ થઈ ગયા હતા મોટા’ પછી તો ‘અલકમલકનાં પગરખાં’માં અનેક દેશો સૂચવાય છે.

ગ્રીજા સ્તરે ‘પગને વાળીને બેસી રહ્યો’માં વિશ્વમુસાફર બનતા પહેલાંની સ્થિતિ છે પણ સંકેત ભવિષ્યની મહામુસાફરીઓનો છે. ‘ભલે તરબી હાથમાં જ રહે/પરંતુ ફરતી રહે’ અને પછી તો મુસાફરીના કેફમાં ઉત્તરતા આ મુસાફરની ગતિ બરાબર પકડાયેલી છે :

આ મારા પગ, જે મને ઉડજૂડ લઈ ચાલ્યા,
કદીક રૂસ ને કાબુલ, કદીક ઈસ્તાંબુલ,
કદીક મકા-મદીના જઈને હાજી થયો
પછી તો દિલ્હી પહોંચ્યો, ને ત્યાંનો કાજ થયો.

આમ ગ્રીજા સ્તરે, બંદરબલ્લાર લાંબું અંતર કાપી મુખ્ય ગતિકેન્દ્ર દિલ્હી પહોંચે છે. સાથે સાથે કાબુલ/ઈસ્તાંબુલ અને હાજી/કાજીના પ્રાસો દ્વારા એની ત્વરિતતા પણ સૂચવે છે.

ચોથો સ્તર મોહમ્મદ તુથલખનાં તરંગ અને શેખીને બરાબર લક્ષ્ય કરે છે. અને તે મોહમ્મદ તુથલખના જૂજ શબ્દોમાં જ જલાયાં છે. ‘જરાક જાણો કે’નો લંડેકો પણ મોહમ્મદના તુક્કાબાજ મગજને બરાબર પકડે છે. આ સ્તરે, પછીના પ્રવાસોને ધકેલતું ગીજીકેન્દ્ર છે. ‘હું નીકળ્યો’ના નાના વાક્યખંડથી શરૂ થયું કથાનક ત્વરિત રીતે ‘બારે વહાજ રૂખ્યાં’ પર પહોંચે છે. આ મહત્વની પ્રેરક પ્રવાસઘટના છે.

આથી જ નાનકડા પાંચમા સ્તરે નાયકની દિશાવિહીન દિશાને કવિ ‘અફાટ જોયો સમંદર’ સામે મૂકે છે. કશું ખાલી ખાલી કરવું નથી અને ઢાંકણીમાં પાણી લઈ રૂબી મરવું પરબ ફાર્મ, માર્ચ, 2019

નથી. એમાં ‘ફાંકડીમાં લઈ પાણી’ સામે ‘અફાટ જોયો સમંદર’નો વિરોધ નાયકની પ્રબળ પ્રવાસ-મહત્વાકંશાને અને એના અપાર સાહસને સૂચિત કરે છે.

ઇથે સ્તર, મધ્યકાળના આ મહાપ્રવાસીની સાહસકથાનો છે. અપાર અવરોધો, સ્વલ્ય સાધનો અને છતાં અકાટ્ય પ્રવાસાનાક્રષ્ણને આ સ્તર બરાબર જાલે છે. બહુ નાનાં નાનાં ફલક પરથી અહીં મોટો વિસ્તાર રચાયો છે. કશુંક નવું જ ધરતાં નવાં નવાં ભૂમિકેત્રો, નવાં નવાં દશ્યોની ઉગડતી ભૂખ અને નવું નવું જોતાં નવી રીતે વિચારતું ‘ચિત્તતંત્ર અહીં બરાબર ઉત્તર્યું છે. ઈંબ બતુતાની આંખે જોવાતાં સ્થાનોને કવિ બરાબર જોઈ શક્યા છે. સિલક ઓછી, ચલાણ નજીવું હોવા છતાં ઈંબ બતુતાની આંખમાં (એટલે કે કવિની આંખમાં) ‘નવા’ની અને જુદાપણાની શોધ છે. જુદાં જુદાં પ્રવાસસ્થળોની છબીઓને લાક્ષણિક રીતે પકડી છે. ‘માલ્ટીવની ખળકખળક થતી નવરાશ’નું સમુદ્ર-એકાંત, લંકાની આદમ ટેકરી (લંકામાં આ ટેકરી દૂરથી મોઢું ચરણચિકનું દશ્ય પોતા પર ઊભું કરે છે. કહેવાય છે કે આ પાદમુદ્રાને હિંદુઓ ‘શ્રીપાદ’ કહી શિવનું ચરણ ગણાવે છે. તો બુદ્ધના અનુયાયીઓ એને બુદ્ધનું ચરણ ગણે છે. તો વળી પ્રિસ્ટીઓ એમાં આદમનું ચરણ જુએ છે.) કવિએ આ ટેકરી પરથી અન્ય ટેકરીઓનો વિસ્તાર ખોલ્યો છે એલેક્ઝાન્ડ્રિયાને ‘જલપરી’માં રૂપાન્તરિત કરતો તરીકે આકર્ષક છે. તો ચીનાઓ, હબસીઓની લાક્ષણિકતાઓને પણ બરાબર પકડી છે. એક બાજુ પ્રકૃતિનાં દશ્યો પરતે, તો બીજી બાજુ નવા સમાજો અને લોકો પરતે સંવેદનશીલતા છે; એને કવિએ ઈંબ બતુતાની આંખે બરાબર ઉત્તાર્યા છે. ઈંબ બતુતાનું પ્રવાસનું લક્ષ્ય જુઓ :

‘વહાણ લેતાં મેં રાખી જરા તકેદારી
કે સઠ હો સાત અને ના સુકાન એક હો’

ઇંબ બતુતાનો આ પ્રવાસમંત્ર છે. કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્ય નહીં, ગતિ જ લક્ષ્ય. સંભળે સાત હોય પણ સુકાન નહીં. પ્રવાસ ખાતર પ્રવાસનો આ નરદમ આનંદ ઈંબ બતુતાનો આદર્શ બન્યો છે.

સાતમા સ્તરે ‘સંદર્ભ’ દાખલ થયો છે. અત્યાર સુધી ઈંબ બતુતા બોલ્યો તે તો ‘લખવાતો’ હતો, ઈંબ જુયાજીને. અત્યાર સુધી ‘લખવાની’ નહીં પણ ‘બોલવાની’ લહેકાલહેરો કવિએ એટલે જ રજૂ કરી છે. કવિના કાવ્યલયે એ સિદ્ધ પણ કરી આપ્યું છે.

હુવે આવે છે સી. પી. કેવેઝીના ‘ઈથાકા’ કાવ્ય જેવો છતાં આ કવિનો સાવ પોતીકો સંકેતવિસ્તાર આપતો છેલ્લો સ્તર :

‘લખો જુયાજી લખો, તેરસો ને ચાળીસમાં
વહાણ દૂબતાંવેત જ ગયા ખજાનાઓ.
પછી સુધારી કહ્યું : ‘ના જુયાજી, એમ લખો :
વહાણ દૂબતાંવેત જ
મળ્યા ખજાનાઓ’

અહીં બે સમાપનો દ્વારા કવિએ ઈંબ બતુતાના પ્રવાસજીવનને બરાબર ખોલ્યો છે. ‘વહાણ દૂબતાંવેત જ ગયા ખજાનાઓ’ એ જેટલું સાચું છે એથી વધુ સાચું તો એ છે કે

‘વહાણ દૂબતાંવેંત જ મળ્યા ખજાનાઓ.’ અહીં ‘દૂબનાર’ અને ‘મળનાર’ ખજાનાઓ જુદા છે. ઈંબન બતુતાનો ખજાનો અનોખો છે. જેમ ઈથાકા’ રચનામાં ‘ઈથાકા’ લક્ષ્ય નહોતું. ઈથાકાથી જે કંઈ લાધ્ય છે તે લક્ષ્ય હતું તેમ અહીં પણ ‘ખજાનો’ લક્ષ્ય નથી, ‘ખજાના’થી જે લાધ્ય તે લક્ષ્ય છે. પ્રવાસી માટે બીજું કાંઈ મૂલ્યવાન નથી, પ્રવાસ મૂલ્યવાન છે. કેવેફી અને આ કવિની સમાન્તર ગતિ છતાં બંનેની સામગ્રી અને બંનેનાં રૂપાન્તર સાવ નોખાં છે. ઉદ્યન ઠક્કરની આ રચના પોંચ્યા વિનાની પસાર થઈ જાય તો ગુજરાતી કવિતાસાહિત્ય એટલું રાંક રહે.

વિરહાકુલ હૃદયનો શાશ્વત ઉપાલંભ | મહેન્દ્ર જોશી

સામે તીર

ધર છે સામે તીર
સજન, તારું ધર છે સામે તીર
ઓસરતા નહીં નીર
સજન, તારું ધર છે સામે તીર.

માળામાં કલશોર વળે છે
નીરખે સંથા : સૂર્ય ટળે છે
ઊભી હુંય અધીર
સજન...

તારા ઘાટે જળહળ દીવા
નાવ ન આવી, થાકી ગ્રીવા
તું શું જાણે પીર ?
સજન...

સમજણ દુનિયાભરની કાચી
કેવળ ડાળ કદમ્ભની સાચી
જૂઠો એક અહીર
સજન..

— મનોહર ત્રિવેદી
(કાવ્યસંગ્રહ : ધર છે સામે તીર, પ્ર.વ. ૨૦૧૬, પૃ. ૬)

કવિ મનોહર ત્રિવેદીનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘મૌંસૂજાળું’ ૧૯૬૭ના વર્ષમાં પ્રગટ થયો. રમેશ પારેખ અને અનિલ જોશીના પ્રારંભકાળ પૂર્વના તળભૂમિના, જાનપદી અને બળકટ ગીતોના સૌન્દર્યરાગી કવિ. ત્યારથી શરૂ કરી આજ પર્યત મન ભરીને વિવિધ લય-લહેકા સાથે છૂટા કંઠે પ્રકૃતિ અને જનપદને નિજ તળપદી ભાષામાં ગુંથીને અવિરત

ગાયા જ કર્યું છે. પ્રકૃતિના રમણીય વળાંકોને, નાજુક નિરીક્ષણોને રંગ-રાગથી હંસશી અભિવ્યક્ત કર્યા છે. કવિએ ગીતોમાં લયકારીમાં વાળી લીધાં છે. ‘હૂલની નૌકા લઈને’ (૧૯૮૧), ‘મિતવા’ (૧૯૮૭), ‘છુડી મૂડી વીજ’ (૧૯૮૮), ‘આપોઆપ’ (૨૦૦૭) અને ‘વેળા’ (૨૦૧૨) જેવા માતબર કાવ્યસંગ્રહો કાલાનુક્રમે પ્રગત થયા છે. અહીં ઉપર વાત કરી તે કરતાં કવિની અલગ અભિવ્યક્તિનો પરિચય આપતું તેમના નવા કાવ્યસંગ્રહમાંથી એક શીર્ષકગીત પસંદ કરેલ છે. ગીતની શબ્દ અને ભાવસૂચિમાં લટાર મારવાનો ઉપકર છે.

‘સામે તીર’ શીર્ષક ધરાવતા આ ગીતની મુદ્રિત રૂપ-રચના કવિના નામ-ગુણ જેવી મનોહર છે. આપણે રસશભાવક રહીને આ ગીતના મનોહર દ્વારમાં પ્રવેશ કરીએ. કવિ ‘ધર છે સામે તીર’માં માત્ર ૧૧ માત્રાની લયાન્વિત લઘુપંક્તિ સર્જ આપણી સમક્ષ એક દશ્ય સર્જ સૃષ્ટિ ઉદ્ઘાટિત કરે છે. કોનું ધર સામે તીર છે? એવું સહજ હુતૂહલ જન્મે ત્યાં જ બીજી પંક્તિમાં ‘સજન, તાંતું ધર છે સામે તીર’ કહીને સંબોધન એ પણ ‘સજન’નું અને પછી ‘તારું’ જેવા સર્વનામ દ્વારા અત્યંત નિકટના સંબંધનો નિર્દેશ કરીને ઊર્મિના તંતુઓ ગૂંઠી દીધા છે. લોકગીતથી માંડી શિષ્ટ સાહિત્યમાં જે પ્રિય છે, અત્યંત નિકટ છે તેમને અનેક સંબોધનોથી કવિઓએ લાડ કરાવ્યા છે. ‘સજન, જીવણ, બલમજી,’ ‘હૂલમ, સોનલ’ વગેરે. ‘સામે તીર’ દ્વારા બે ઊર્મિસભર પાત્રો સામસામે મૂડીને અંતર અને સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે. ‘ઓસરતાં નહીં નીર’ને ભૌગોલિક પરિવેશથી જોઈએ તો બેઉ વચ્ચે વેગીલી નદી વહે છે. મિલનની ઉકટ જંખના હોવા છતાં આ સ્થિતિ ઓંંગી શકાય તેવી નથી. સ્થળ-કાળનો નિર્દેશ કરીને કવિએ, ગીતને મુખબંધની બે જ પંક્તિમાં આંદોલિત કરી દીધું છે, બહુ જ સહજતાથી, લાઘવથી. કવિએ કાવ્યના સૌનંદર્ય માટે ગોપિત રાખ્યું છે. આપણી પરંપરિત ભાવધારા આ નદી તે યમુના હોય અને વૃક્ષ હોય તો કંદં હોય, સામે તીર હોય તે સજન રૂપે સંબોધાયેલ પ્રિય કૃષ્ણ હોય, વિરહાહુલ હોય તે ગોપીહદ્ય હોય એવો ભાવક તરીકે સહજ સ્વીકાર થઈ જાય છે... ગીતમાં કોઈ વિશેષ આરોપણ કરવાને બદલે ગીતના આકૃતિક પરિવેશમાં પહેલા અંતરાણા પ્રવેશીએ... જ્યાં કવિએ સમયને શબ્દબદ્ધ કર્યો છે. કેવી રીતે? પંખીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો વિના માળામાં પાછો ફરે તે સાંજનો કલશોર છે. બરાબર છે પણ ક્યારની આ ભાવોત્કટ નાયિકા આ પારથી ઓ પાર જવા ઊભી છે. આ એક દ્વિધાયુક્ત સ્થિતિ છે. પણ નાયિકાના હદ્યના ભાવ નદીના નીર જેવા વેગીલા થતા જાય છે. સ્થિતિ અને ગતિનો દ્વંદ્વ સર્જાય છે. નદીનાં નીર ઓસરે તેમાં સમયનો એક અધીર અંતરાલ સર્જ કાવ્યાત્મક સૌનંદર્ય પ્રગત થાય છે... આ માત્ર તેર શબ્દોના અંતરાણા કવિએ પ્રિયતમના મિલનથી વંચિત, હતાશ અને અધીર નાયિકાના પોતાને ધર પાછા ફરવાનો ઉલ્લેખ પેલા પંખીઓ દ્વારા કરી કવિએ કેવો વંજનાને અર્થસંગત શબ્દપુટ આખ્યો છે!

નદી અને આંખ બંનેનાં નીર તો ઓસરવાનું નામ લેતાં નથી. સાંજ ઢળી ગઈ છે. પંખીઓ માળામાં પાછાં ફરી ગયાં છે. પ્રિયની એકધારી રાહ જોતાં જોતાં સામે તીર દીવાઓ પણ જગહળવા લાગ્યા છે. હવે તો ડોક પણ હુંખવા આવી છે. એમાં

નાવ પણ હજુ ના આવી ! નાયિકાની, અરે, આ વિવશ ગોપીહૃદયની પીડા તો જુઓ ! અંધારું ઊતરતું જાય છે તેમ તેમ રાહ જોતી નાયિકાનો ભાવ આર્ડ થતો જાય છે. તેનો અસુખિયો જીવ અંતે ભીતરની વિરહ-વ્યથા પ્રગટ કરી જ દે છે, ‘તું શું જાણો પીર ?’માં ‘તું’નો એકાધિકાર પ્રગટ થઈ જાય છે. ગીતમાં કવિએ બધી જ સંવેદના એકમાર્ગી નાયિકાનેન્દ્રિત રાખી છે. સામે તીર છે તે તો નિર્માણી અને નિર્મમ છે જાણો ! ગીતના આ દશ્યપરિસરમાં કયાંય દણિગોચર નથી પણ ગોપીહૃદયમાં પ્રતીક્ષાની પ્રત્યેક ક્ષણો ગોચર છે.

આ વિરહની પીડા આત્મરોષ તરફ લઈ જાય છે. જુઓ : ‘સમજણ દુનિયાભરની કાચી’ અને ‘કેવળ ડાળ કદમ્બાની સાચી : જૂઠો એક અહીર’... જાણો વિરહના વેરા ઘણું અંધકારને હદ્યમાં ઘૂંઠી નાયિકા ઘાટનાં પગથિયાં ઊતરતી પાછી ફરે છે... પ્રેમભિશ્રિત રોષ છે ! પ્રેમ જો અનંત છે તો વિરહ પણ ! બંને સામસામે તીર છે ! પ્રેમનાં અનેક રૂપ-રંગ ધરાવતા માધવને – કૂણને – અહીરને જૂઠો કહી મનોમન ઉપાલંબ આપે છે. કવિએ આ ગીતમાં છેક છેલ્લી બે પંક્તિમાં આપણે ભાવક તરીકે ધારેલી વાત લાયા છે. જેમાં કદમ્બાની ડાળ અને અહીરને લાવી ગીતને આપણી પરંપરિત ભાવધારા સાથે અને કૂણલીલાના અનેક રૂપમાંના એક રૂપ મિલન-વિરહના વૈશ્વિક ભાવ સાથે સાંકળી આપે છે. કવિનું આ અદકેદું ઉમેરણ કાવ્યોચિત ઘટના છે અને કવિની રચનાપ્રયુક્તિ પણ છે. આપણી ભાષામાં કૂણગ્રાતિનાં અનેક ગીતો લખાયાં છે. એક જીવંત પરંપરા આજે પણ આધુનિક કવિઓને સર્જન કરવા પેરે છે તે બહુ મોટી વાત છે. દયારામ યાદ આવી જાય : ‘આ વિશ્વમાં પુરુષ તો એક જ બાકી બધી તો ગોપીઓ...’

નાજુક નમશાં ગીતમાં ‘સામે તીર’, ‘તારું ઘર’, ‘જળહળ દીવા’, ‘નાવ’ પ્રતીકાત્મક થઈ અલગ સંદર્ભ આપી સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. ‘આ તીર’ અને ‘સામે તીર’ લૌકિક ના રહેતાં અલોકિકનો સંકેત નિર્દેશ છે. ‘તીર’, ‘નીર’, ‘અધીર’, ‘પીર’, ‘અહીર’ રૂપે આવતા અંત્યાનુપ્રાસ ગીતમાં ભાવ સાથે સહજ ગુંથાઈ જાય છે. (પણ દીવા સાથે શ્રીવાનો પ્રાસ અર્થસંગત – લયસંગત હોવા છતાં કાવ્યબાનીની રીતે ‘શ્રીવા’ સંસ્કૃત તત્ત્વમ હોઈ આગંતુક બની રહે છે.) ગીતનો એક વિશેષ તેનું લાધવ છે. બીજો વિશેષ તેની ચુસ્ત રૂપસંરચના છે. લયના ટૂંકા પને કવિએ ગીત સિદ્ધ કર્યું છે. વળી ગીતની મુદ્રિત રૂપરચના કવિના નામ મનોહરને સાર્થક કરે છે... કવિનું આ ગીત સંગ્રહનું શીર્ષક બને છે તેનો આનંદ. વળી ગીત વિરહવ્યાકુલ ગોપી ઉપરાંત ભાવકો માટે કૂણગ્રાતિના કદમ્બફૂલ સમું સુંદર ઉમેરણ છે.

પંડિતયુગનું સાહિત્યશાસ્ત્ર

હસિત મહેતા

મિત્રો, એ વાત તો જાણીતી છે કે ક. મા. મુનશી તેમના ‘ગુજરાત ઓન્ડ ઈટ્સ લિટરેચર’માં જેને Sanskrit Revival – સંસ્કૃતના પુનર્ભૂદ્ય–ના ગાળા તરીકે ઓળખાવે છે, તે પંડિતયુગના સમયગાળાનું સાહિત્યશાસ્ત્ર વસ્તુતા: એક તરફ અંગ્રેજ દાઢિકોણથી, બીજી તરફ સંસ્કૃતના અભ્યાસથી અને ગ્રીજી તરફ ફારસી મસ્તરંગથી રંગાયેલું અને ઘડાયેલું છે.

આપણો એ પણ જાણીએ છીએ કે દરેક નવો યુગ પોતાના પુરોગામી યુગ સામેના બંડમાંથી જ શરૂ થાય છે. આખા પંડિતયુગના સાહિત્યનો જે લક્ષણદેહ બંધાયો છે, તે પણ એના આગળના યુગના જીવન તથા સાહિત્યની સીમાઓને અતિકમવાના પ્રયત્નોનું જ પરિણામ છે. સુધારકયુગ જેમ સુધારાનો, તેમ પંડિતયુગ સનાતન આર્થિકમનો સેનાની હતો. સુધારકયુગ કુધારાના અજ્ઞાન સામે જગ્ઝમતો હતો, તો પંડિતયુગ સુધારાના અજ્ઞાન સામે જગ્ઝમતો હતો. સુધારકયુગ અંગ્રેજ કેળવણીમાં પોતાના ધરનાં અનિષ્ટોનું સમાધાન જોતો હતો, તો પંડિતયુગ સાચા સ્વર્ધર્મ માટે પૂર્વ-પશ્ચિમની જીવનરીતિનું અનુમોદન જીખતો હતો. પંડિતયુગમાં આવું વાતાવરણ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સ્નાતકોનો જે માર્યાંબિક ફાલ ઉત્તરી આવ્યો, તેને કારણે વેગવંતું બન્યું. તેના શિક્ષણને કારણે આપણી જીવનરીતિ અને જીવનદાસિમાં બદલાવ આવ્યો, અને તેથી સાહિત્યસર્જનના જેડાણમાં ઊંડાણ અને વ્યાપકતા આવ્યાં. વળી તેમાં આગળના યુગ કરતાં કળાતત્ત્વ પ્રત્યેની સભાનતાય વધી અને સાહિત્યકલા તથા અન્ય વિદ્યાશાખાઓ માટેની સમજણ ઊંઘડી. આવા ચિંત્ય વાતાવરણમાં આ સમયના સર્જકો અને ચિંતકો સામે ઘણાં પ્રશ્નો અને મૂંજવણો આવ્યાં. તેમાં પહેલી મૂંજવણ પોતાનાં મૂંજણાં શોધવાની હતી. સાથોસાથ પશ્ચિમમાંથી જ વૈચારિક આંદોલનોનો પ્રવાહ આવ્યો, તેને સમજવાનો કે સમ્યક રીતે પોતાની ભોય સાથે સંયોજવાનો પ્રશ્ન પણ ઊભો થયો હતો. પરિણામે ભારતીયદર્શન, પાશ્ચાત્યદર્શન અને સૌંદર્યશાસ્ત્રને સમજવાની મથામણો – એ પંડિતયુગનાં સર્જનોનો મુખ્ય માર્ગ બન્યો.

આમ તો સર્જન એ એક સંકુલ વાસ્તવ છે. એનું શાસ્ત્ર કયું? એની વાસ્તવિકતા શી? એ સઘળું શોધવાનો પ્રયત્ન ઈતિહાસ અને વિવેચન કરતાં હોય છે. પરંતુ આપણે એ ભૂલબું ન જોઈએ કે કોઈ પણ સર્જનનું કેન્દ્ર સમયે સમયે બદલાતું રહેણું હોય છે. આ સંદર્ભે કહી શકાય કે સાહિત્યશાસ્ત્રની વિચારણા એટલે બદલાતી જતી રુચિની, બદલાતી જતી સંસ્કૃતિની અને બદલાતી જતી વિભાવનાઓની વિચારણા. આવા પરિપ્રેક્ષમાં

આપણે પંડિતયુગનાં સર્જનોનું દર્શન અને સૌંદર્ય સમજવાં-મૂલવવાં પડે. જો આપણે તેને આજના સંદર્ભમાં મૂલવવા જઈએ તો ઘણા પ્રશ્નો ઉભા થશે. કારણ કે આખુનિકયુગથી આપણે ત્યાં રચાતું આવતું મોટાભાગનું સાહિત્ય એ સાહિત્યપ્રેરિત સાહિત્ય છે, અને તેનું વિવેચન પણ વિવેચનપ્રેરિત વિવેચન છે. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિ તે સમયે ન હતી. ત્યારે તો સર્જનના કેન્દ્રમાં નર્યો ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય, સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષતાવાદ અને તે દ્વારા જીવનના હોલાપણને સમજવાની મથામણો જ કેન્દ્રમાં હતાં. આથી સ્વાભાવિક રીતે ઈતિહાસ કે સંસ્કૃતિ, કૃતિના સર્જન-ભાવનને મદદ કરતાં. સર્જન કે ભાવક તેને કદ્દી ખલેલરૂપ પણ ગણતો નહીં. પંડિતયુગના સાહિત્યનું કે દર્શનનું કે સૌંદર્યનું આ પહેલું શાસ્ત્ર હતું – પોતાની સંસ્કૃતિ અને વિશ્વના ઈતિહાસની મથામણોને ‘ચક્રમક લોહું ધસતાં ધસતાં’ની કક્ષાએથી તપાસવી, સ્વીકારવી અને પ્રયોજવી. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતને સહદ્યતાથી જાણવી, તેને સર્જન કે ભાવનની આડે ન આવે, બીલટામાં તેને મદદરૂપ બની રહે એ રીતે જોવી, તપાસવી અને સર્જન સાથે સાંકળવી.

આ યુગને આપણે મંથનયુગ તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ. આ મંથન એટલે પૂર્વ-પશ્ચિમ સંસ્કૃતિ વચ્ચેનાં સારાં-નરસાં પાસાંઓના સ્વીકારનું મનોમંથન, જે માત્ર ને માત્ર જીવનની ઉન્નતિ અને માનવધર્મના પૂજન માટે હતું. આ માટે આ ગાળાના ચિંતકો સૌંદર્યનું જે પૂજન કરતાં, તેમાં આત્માની ઉન્નતિ માટેનો ઉદેશ સ્પષ્ટ હતો. એટલે કે સૌંદર્યના પૂજન પછ્યાડે પણ સર્વાંગી જીવનસમીક્ષા કે પ્રજાહદ્યના મહાપ્રશ્નોની પર્યાયણા જ આ ગાળાના સાહિત્યશાસ્ત્રનું પ્રથમ પગથિયું હતું. પોતાના સર્જન દ્વારા આનંદ આપવો કે રસાસ્વાદ કરાવવો, એટલું જ કર્તવ્ય એમણે સ્વીકાર્યું નહોતું, પરંતુ રસની પડ્છે જ્ઞાન પીરસવું, આનંદના મહોરે ઉચ્ચતર જીવનનાં આંદોલનો જગવવાં; ટૂકમાં જ્ઞાનમીમાંસા યા જીવનમીમાંસાનો ઉકેશ અંડ જાળવવો, અને તે માટે રસ કે આનંદનો ઓછોવતો ભોગ આપવો પડે તો તેનો સ્વીકાર કરીને પણ સર્વતોમુખી જીવનમીમાંસાને જ આરાધવી, એ પંડિતયુગના સાહિત્યની મુખ્ય ધરી છે.

[૨]

પશ્ચિમી વિચારણાના અભ્યાસે ગોવર્ધનરામે કલાસૂચિનો બહારના જગત સાથેનો સીધો સંબંધ સ્વીકારેલો ખરો, પણ તેમને કલામાં માત્ર રસના પ્રાગટ્યથી સંતોષ ન હતો. તેઓ તો કલા, ચિંતન અને રસતત્વને એકસાથે રાખવાનો, ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ‘સરસ્વતીંદ્ર’ના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ કહે છે, “ખરી વાત એમ છે કે, રસની પ્રત્યક્ષ માયાથી અત્તરત્વ સ્વચ્છિષ્ટ બની વધારે પચે છે. માયાની સુંદરતા ચિત્તના રસતત્વને અતિસૂક્ષ્મ, ઉચ્ચાભિલાખી અને વેગવાળી કરી મૂકે છે, અને તેથી તેનો નવો અવતાર ધરતાં, મનુષ્યજીવનનો અને અન્ય પ્રાણીઓનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. માયા અંતર્ધર્ણ થતાં તત્વનો આવિભર્ત્વ થવો જોઈએ. માયાઅંડ કૂટતાં તત્વજીવ સ્કુરવો જોઈએ. એ વાત ભૂલવી જોઈએ નહીં કે સુંદર થવું, એ ક્ષીનું તેમજ નવલકથાનું લક્ષ્ય છે, પરંતુ એ લક્ષ્યની સંપત્તિ બીજા કોઈ ગુરુતર લક્ષ્ય પામવાનું પગથિયું છે. એ પગથિયે

છુદીને પછી ત્યાં અટકવાથી તે છુડવું નકામું થાય છે – હાનિકારક પણ થાય છે.”

આ રીતે ગોવર્ધનરામ કલામાં રસ કે માયા અત્યંત સુંદર સ્થાને હોવા છતાં તેને જ અંતિમ લક્ષ્ય ગણતા નથી, પરંતુ અંતિમ લક્ષ્ય (તાત્ત્વિક લક્ષ્ય) સુધી પહોંચવાનું પગથિયું ગણે છે.

મુદ્દો આ છે – આખા પંડિતયુગનાં સર્જનો, ગોવર્ધનરામથી માંડીને છેક ઈ.સ. ૧૯૯૦ સુધીનાં સર્જનોમાં જે સૌંદર્યાભિમુખ દિક્કોશ છે, તે તો આખરે જીવનમીમાંસાના એક ભાગ રૂપે છે, ‘કલા ખાતર કલા’થી માંડીને આધુનિક એસ્ટેટિકની કૃતિ સાથે ઘનિષ્ઠતાના સંબંધ રૂપે આ ગાળાના સાહિત્યે કદી સૌંદર્યશાસ્ક્રને ઉપાસ્યું કે આલોચ્યું નથી.

એમ કહેવાયું છે કે, ગોવર્ધનરામથી ગુજરાતી સાહિત્યે વિશ્વસાહિત્યના ઉબરે પગ મૂકેલો. ગોવર્ધનરામ જ્યારે લખતા થયેલા, ત્યારે આપણે ત્યાં ગુજરાતી કવિતા હજુ તો દલપત્રરામ સુધી જ આવી હતી, ગુજરાતી ગદાનો – નવલકથાનો વિકાસ ‘કરણધેલો’ સુધી આવેલો, વિવેચન પણ નવલકથામથી આગળ વધ્યું ન હતું. એમનું સંસ્કૃત શાન ધર્થું સારું, પણ અભ્યાસકર્મમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ક્રો કે રસશાસ્ક્રોનો વિષય હજુ દાખલ થેયેલો નહીં. આમ છતાં તેઓ ગુજરાતીમાં કાંઈ લખે તે પહેલાં, ૨૦ વર્ષની વધે, ૧૮૭૫માં, સંસ્કૃતમાં ‘હદ્યરુહિતશતક’ લખે છે, અને એથીયે પહેલાં અંગ્રેજીમાં ભાષણો આપવાની શરૂઆત કરે છે. બીજી તરફ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા અને બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમાં આપે છે. પછી તો પોતાનાં સર્જનોયાં મોકળે હાથે જે-જે ભાગાના સંદર્ભો હાથ આવ્યા તે બધાનો ઉપયોગ કરતા જાય છે. આ રીતે તેઓ જગત-સાહિત્ય સાથે અનુસંધાન સાધતા રહે છે. સુનદરમું ‘અર્વાચીન કવિતા’માં જીણી વાતને અવલોકતાં લખે છે, “‘આ પુરુષ ગુજરાતમાં બેઠો બેઠો લખે છે, વિચારે છે, ગુજરાતનાં હવા-પાણીમાં એ જીવી રહ્યો છે – એ બધું ગુજરાત માટે નથી, પણ બહુ રૂટ બની ગયેલા શબ્દો છે, અને વિચાર વાપરવો પડે છે છતાં કહીશ કે તેઓ વિશ્વ માટે લખે છે. ગોવર્ધનરામ એ વિશ્વપુરુષ હતા અને વિશ્વ માટેના લેખક હતા. ભલે પછી એમની કલમની ગતિ કે જીવનવ્યાપારની ગતિ તેમના તે વખતના કાળમાં ગુજરાતની બહાર બહુ ન ગઈ હોય.’’ આ શબ્દોને ગોવર્ધનરામની સ્કેપબુકમાંથી પુષ્ટ મળે છે. તેના બીજા ભાગમાં, ૧૮૮૮ની પાંચમી ઓગસ્ટની નોંધમાં તેઓ લખે છે કે –

“In the meantime I may begin qualifying myself for addressing the world and for getting a hearing from it...”

ગોવર્ધનરામનો વિશ્વસાહિત્યનો અભ્યાસ અને પરિચય તે યુગનાં સાહિત્યશાસ્ક્રો માટે પાયાના વળાંકો આપનારો છે. તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં પહેલી વખત આપણને કૃતિ ઉપરાંતના કૃતિ-અધિક સંકેતો આપવાની યોજના કરી. એટલે કે તેઓ સર્જનને માત્ર સાહિત્યની નિરપેક્ષ દંસ્તિથી નહીં, પરંતુ સાંસ્કૃતિક સંકેતોની સાપેક્ષતામાં જ પ્રગતાવવા મયે છે. પરિણામે ઓગણીસમી સદ્ગીના ઉત્તરાર્થમાં ગુજરાતી નવલકથાને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ મારફતે રચિયન મહાનવલોનું ગોત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ પોતાની નવલકથાને ન તો

કભિક કે સીધી રેખામાં ગતિ કરાવે છે, કે ન તો તેમાં સીધાં વિધાનોની યોજના સ્વીકારે છે. આ રીતે ચયન અને સંયોજનના જુદા જુદા આકારોમાં ગુજરાતી નવલકથા કલાત્મક વળાંક મેળવે છે. રશયન સ્વરૂપવાદની પરિભાષામાં કહીએ કે ‘સરસ્વતીયંત્ર’ની કથાંશ-સંખ્યા કોઈ ચોક્કસ કર્મમાં ગોઠવાયેલી છે, અને તેને કારણે જે કથાંશકર્મ રચાય છે, તે આગવી કલા-ડિઝાઇન ઊભી કરે છે. આ સંદર્ભે આપણે એ પણ જોઈ શકીએ છીએ કે ‘સરસ્વતીયંત્ર’ની સંરચનાનો વેગ નાયકની પ્રાપ્તિના કેન્દ્રમાં નથી, પણ નાયકની અપ્રાપ્તિના કેન્દ્રમાં વિસ્તરે છે.

વીસમી સદીના બે મહાત્વના વિચારકો-વિવેચકો ‘રોલાં બાર્થ’ અને ‘જાક્ક દેરિદા’ની સાહિત્ય-વિચારણા પાછળ પોતાના ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો ઊંડો અભ્યાસ હતો. તેમ ગોવર્ધનરામે પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રાચીન ઈતિહાસનું દર્શન સાંસ્કૃતિક દાખિયા કરેલું. કહી શકાય કે સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ તેમનાં સર્જનોને વિશાળ દાખિ આપે છે, તો ઈતિહાસનો અભ્યાસ ન્યાયિક તર્કગામી ગતિ આપે છે. તેમણે આપણી શુદ્ધિઓમાં કર્મયોગ જોયો, મહાભારતમાં રાજ્યર્થ જોયો, જૈન ચિત્તનમાં જીવર્ધમ જોયો, બૌધ્ધ ઈતિહાસમાં હિંદની જાહોજલાલી જોઈ, વેદમાં લખાયા જોયાં, ભક્તિ-સંપ્રદાયમાં ભૂતપ્રેમ જોયો, નાટકોના સાહિત્યમાં પ્રેમલઘનની સંસ્થા જોઈ, ભરાઠી ઈતિહાસમાં યુગપ્રધાન સિદ્ધાંત જોયો, અંગેજ ઈતિહાસમાં વિશાળતા અને ભવ્યતા જોઈ... આ બધાં કારણોએ તેમનાં સર્જનોમાં જે દર્શન મળ્યું, તે એ સમયના થિયોસોફિસ્ટોના અને આર્થસમાજાઓના દર્શનથી વધારે દૂરંદેશી અને વધારે ગ્રાદ્ય બન્યું છે. જેનું સીધું પરિણામ એ આવ્યું કે ગોવર્ધનરામનાં સર્જનો કાર્બ પોપર કહે છે તેમ, ‘Unity of Methods’ બન્યાં. આથી ‘સરસ્વતીયંત્ર’ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેકકેન્દ્રી નવલકથાનો પ્રારંભ થયો. ટૂંકમાં, તેમણે રચનારીતિનાં વૈવિધ્યો માર્ગફતે જીવનની સંકુલતાઓ અને વાસ્તવના કેવા કેવા સંકેતો પ્રગતાવી શકાય તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું.

[3]

નર્મદ જેમ સુધારાદૈત્યના સેનાની હતા, તેમ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી સદોહિત સનાતન આર્થધર્મના સેનાની હતા. ‘સુદર્શન ગદાવલિ’ના એમના નિબંધો એટલે એક બાજુથી જડવાદી સુધારકો સામે, તો બીજુ બાજુ આર્થધર્મના જડ અને દંભી લોકો સામે ચલાવેલી તીખી બાણવૃદ્ધિ. આ બંને તરફ ફેંકાયેલો તીક્ષ્ણ કટાક્ષ મણિલાલને કેવળ સંરક્ષક નહીં, પણ સુધારક તરીકે પ્રસ્તાવિત કરે છે. જેથી તેમની કલમમાંથી વસ્તુત: પરસ્પર વિરોધી લાગે તેવા ગુજરાતમૂળો મળે છે. તેમાં એક તરફ નર્મદના જેવી હદ્યોર્મિમાંથી પ્રકટાં જોમ, આવેગ, પ્રવાહિતા, સચોટતા છે; તો બીજી તરફ ઉચ્ચ બુદ્ધિનંત્ર અને તર્કશક્તિમાંથી પ્રગટાં વિશદ્ધતા, શાસ્ત્રીયતા, પ્રૌઢતા, પ્રાસાદિકતા અને સંસ્કારિતા પણ છે. આ રીતે બુદ્ધિ અને હદ્ય, વિચાર અને ઊર્મિ, શાસ્ત્ર અને સાહિત્ય જેવા પરસ્પર વિરોધી અભિગમનું સુભગ સંયોજન મણિલાલના સર્જનશાસ્ત્રનું મૂળભૂત વલણ બને છે.

તેમનાં સર્જનોની બીજી એક વિશેષતા જોઈએ તો જણાશે કે, મણિલાલ નભુભાઈ પરબુ માર્ય, 2019

દ્વિવેદી એટલે જીવનસમગ્રને આવરી લેતી અદ્વૈત વિચારશ્રોઙી તથા બલિજ અને વેગીલી ગદશૈલીવાળા નિબંધો આપનાર અવર્યીન ચિંતનાત્મક ગદના પ્રહરી અને પ્રણેતા. પ્રહરી એટલા માટે કે તેમણે લેખનકાર્ય દ્વારા પ્રજાને સ્વ-સંસ્કારનું ભાન કરાવનાર સક્રિય લોકનાયકની જવાબદારી સ્વીકારેલી. તેઓ સર્વર્ગો સુનિશ્ચિત જીવનદર્શનવાળા, સંસારના વિવિધ પ્રશ્નોનું ચિંતન કર્યા કરનારા, અને લોકશિક્ષણના ઉદેશને વરેલા કલમસેવક છે. આ બાબતમાં તે ગાંધીજી અને કાલેલકરના પુરોગામી જ લાગે. માત્ર સાહિત્યસર્જક નહીં, સાહિત્યવિલાસીય નહીં પણ જીવનલક્ષી આચારપરાયણ સર્જક. પ્રણેતા એટલા માટે કે વિચારનું નિર્વહન કરતાં ગદપ્રવાહને સુયોજિત આકૃતિમાં નિબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે ગુજરાતી નિબંધમાં પ્રથમ વખત કરી બતાવ્યો છે. તેઓ લાખે છે કે “જેનું વચ્ચેનેવચ્ચન અનુભવનો ગ્રંથ છે, જેની વાક્યરચના સૂત્રરૂપ છે અને જેનો ઉપદેશ મર્મને તરત જ આધાત કરી કાણવાર તદ્દાકારતા ઉપજાવે છે, તે જ મારા મતે ખરો નિબંધ છે.” મણિલાલનો આ મત આપણાને તેમની સમક્ષ બેકન’ અને ‘ઈમર્સન’ના નિબંધો આદર્શ રૂપે હોય તેમ અનુમાન કરવા પ્રેરે છે. એમના નિબંધોની ગદશૈલી આ અનુમાનને સાર્થક પણ કરે છે.

વિચારનો એકધારો પ્રવાહ એ મણિલાલના નિબંધોનો ગુણવિશેષ છે. નિબંધનો પટ નાનો હોય કે મોટો, તેમાં વક્તવ્યનો પ્રવાહ ક્યાંય ખંડિત કે સ્ખલિત થતો હોય એવું ઓછું જોવા મળે. ગંભીર નિબંધોમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતો અને નરસિંહરાવ કે બળવંતરાય જોવા સમર્થ સમકાળીનોમાં પણ વારંવાર દેખાતો વિષયાન્તરદીપ મણિલાલના વિપુલ નિબંધસમૂહમાં જાગો જડતો નથી. તેમની દાણ ખંડિત ખંડિતનમાં પરોવાયેલી હોય ત્યારે પણ તેઓ નિબંધના વિષયદોરને સીધો રાખી શકે છે. વિષયના બહિરંગનું દર્શન કરાવતા જઈને, ધીમે ધીમે તેના અંતરંગમાં ઊતરીને, મર્મ કે રહસ્ય પ્રગટ કરી બતાવવાની તેમની પદ્ધતિ ગુજરાતી નિબંધ માટે એક નવી-નોખી પરિપાઠી ઊભી કરે છે.

નર્મદની માફિક તેઓ પણ પોતાની પાંડિત્યસભર વિચારસામગ્રીને રજૂ કરવા માટે વ્યાખ્યાનશૈલીનો ઉપયોગ કરે છે. તેમના આવા ઉદ્ભોધનાત્મક નિબંધોમાં સંસ્કૃત ભાષાની શિષ્ટ છાપ ઉપરાંત વાતચીતની ઢબની તળપદી ઉક્તિઓ મોટા પ્રમાણમાં છે. આથી આ નિબંધોમાં ક્યારેક ઉપદેશકની ઉદ્ભોધાત્મકતા તો કુશળ ધર્મપ્રચારકની વાણી, ક્યારેક કર્કર સુધારકના તીક્ષ્ણ કાટકો તો સ્વજનની સમજાવટ, ક્યારેક સાક્ષરી પત્રકારનો પુષ્યપ્રકોપ, તો નારીશિક્ષણના હેતુથી ઉપજાવેલો સ્ત્રોત લહેકો, એમ વિવિધ ભાવભંગી ધારણ કરતી તેમની વાક્યાંતા ગુજરાતી ગદને, ગદમાં પણ ગંભીર નિબંધને ઘડવામાં પાયાની દીટ બને છે. એમ કહીએ કે મણિલાલે સર્વભોગ્ય ગુજરાતી ગદશાસ્નનો પાયો નાખ્યો છે, તો સહેજે અતિશાસ્કિત નહીં લેખાય.

[૪]

પંડિતયુગના સાહિત્યશાસ્કને આગળ વધારવામાં ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ ઉપરાંત નરસિંહરાવ દિવેટિયા, રમણભાઈ નીલકંઠ, આનંદશંકર શ્રુવ, બ. ક. ઠાકોર અને ન્હાનાલાલના પ્રદાનને પણ ભુલાય તેમ નથી. એક યા બીજી રીતે આ દરેક સર્જકે

દાર્શનિક પરિભાષાનો આશ્રય લઈને પોતાનાં સર્જનો અને વિચારણાઓ આપ્યાં છે, કારણ કે તેઓ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનો તો ઊંડાશપૂર્વક અભ્યાસ કરતા, સાથોસાથ પદ્ધિમના દર્શનશાસ્ત્ર અને સૌંદર્યશાસ્ત્રનાય સંપર્કમાં રહેતા. જેથી તેમનાં સર્જનોમાં કલાનું વાસ્તવ અને અસ્તિત્વનું વાસ્તવ જુદા જુદા સંદર્ભે, કક્ષાએ અને રીતિએ ઊભરી આવતાં.

નરસિંહારાવ દિવેટિયા રસમય ચિંતનાત્મક નિબંધિકા દ્વારા આપણા ગદ્યસાહિત્યમાં અભિનવ ભાવ ઉમેરે છે. એમાં કવિતા અને ફિલ્મસૂઝીનો વિરલ થોગ થયો છે. જોકે તેમની શૈલીમાં આવતું સંસ્કૃત ભાષ્યો જેવું પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષનું લંબાણ, ખંડનમંડળ ચર્ચા, પ્રમાણભાન વગર જીણું જીણું કાંત્યા કરવાની ટેવ, અને સુચ્રથિત નિબંધ-આકારનો અભાવ એક ઉત્તમ પરંપરા કે નવા શાસ્ત્રની ખોટ આપે છે. તેમના પ્રમાણમાં રમણભાઈ નીલકંઠ પાસેથી આ આશા ઘણે અંશે સંતોષાય છે. તેમનામાં જે સુયોગ્ય આરોહ-અવરોહ, વિચારસમર્થ્ય, શબ્દપ્રભુત્વ, નિરૂપણપદ્ધતિ, કથનપ્રવાહ અને એ સંઘળાંને પરિણામે રમણીય પટ રચીને પોતાના વક્તવ્યની સચોટ છાપ પાડવાની શક્તિ કે શૈલી છે, તેમાં તેમની કલારસિક સર્જક તરીકની છબી મળે છે. તેઓ પોતાના સાહિત્યસર્જન માટેના સીધા પરિબળ તરીકે ચિંતના ઊભરાને જ ગણાવે છે. ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ના નિબંધોમાં તેઓ ચિત્તકોભ અને અંતઃકોભ, સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક તથા વૃત્તિમય ભાવાભાસ જેવા ખુલ્લા વિચારો થકી નવીન કાવ્યભાવનાની દિશા ચીધે છે. રમણભાઈએ ગ્રીસ-ગ્રીસ વર્ષ સુધી ‘જ્ઞાનસુધા’ના તંત્રીપદેશી લખેલાં લખાણોમાં તથા ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ના ચાર ભાગના નિબંધો-વિવેચનોમાં પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત રસમીમાંસાને જુદી-તુલનાત્મક રીતિએ તપાસી છે. આપણા વિવેચનમાં તપાસની આ દિશા ઘણી વિરલ હતી.

ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ સાક્ષર, છતાં કેવળ નિબંધકાર હોય તો તે આનંદશંકર ધ્રુવ. ધર્મવિચારણા પરત્વે આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેઓ મણિલાલ નભુભાઈના સીધા ઉત્તરપિકારી લાગે તેમ છે. તેઓ તત્ત્વાનિક વિચારક ઉપરાંત શાંત અને તટસ્થ પ્રકૃતિને કારણે વિશાળ અર્થમાં ધર્મની વ્યાખ્યા આપીને તેને જીવનમીમાંસા સાથે જોડી આપે છે. મણિલાલ પૂર્વ-પદ્ધિમના બે પક્ષના વિરોધને ઉત્ત્રાથી પ્રગટ કરે છે, ત્યારે આનંદશંકર એ જ વિરોધી મુદ્રાઓનો શાંત સમન્વય સાચે છે. જેમ ઉત્તરવસ્થાના નભદ શરૂ કરેલા અજ્ઞાધર ધર્મવિચારોને મણિલાલે સુવ્યવસ્થિત કર્યા, તેમ આનંદશંકરે મણિલાલની ધર્મ-તત્ત્વ-વિચારણાને પરિશુદ્ધ કરીને સંપૂર્ણ બનાવી આપી. આ રીતે ઉત્તર નભદ શરૂ કરેલા સ્વર્ધર્મ-જગૃતિના કાર્યને વાયા મણિલાલ નભુભાઈ આનંદશંકર ધ્રુવ જ શિખરે પહોંચાડે છે. તેમની આવી વેદાન્તી તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાંથી આપણા ચિંતનાત્મક ગદ્યનું રૂપ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, મતલબ કે નિખરે છે. જેમ અંગ્રેજીમાં ધર્મપદેશો બાઈબલ જેવા ધર્મગ્રંથનું એકાદું વાક્ય કે સૂત્ર લઈને તેના પર ભાષ્ય રૂપે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરે, તેમ આનંદશંકર પણ સંસ્કૃત શ્લોક, પ્રાચીન ગુજરાતી પદ, હિંદી સંત્વાણી કે અંગ્રેજ કાવ્યપંક્તિઓ પ્રારંભમાં મૂકીને તેનું વિવરણ કરતા હોય

એવી રીતના નિબંધો આપે છે. આ પ્રકારનાં સર્જનોમાં મૂળ વિચાર તો અલબત્ત તેમનો સ્વતંત્ર હોય, પણ તેનો આકાર કોઈ પદ કે વાક્ય પરના ભાષ્ય જેવો હોય. આપણા સર્જનાત્મક ગદ્યમાં આવી ભાત, આપણને આનંદશંકર પાસેથી પહેલી વખત મળે છે.

બળવંતરાય ઠાકોર એટલે પંડિતયુગના પરમ પ્રયોગરસિક સર્જક. તેમનાં સર્જનોમાં ઐતિહાસિક અભિગમ તરફનો ઝોક રહેતો. તેઓ સ્પષ્ટપણે માનતા કે પુન્નવિવેકની સાથે સૂક્ષ્મ રુચિતંત્ર, કવિતા-પરંપરા, છંદ-પરંપરા આદિનું ઝીણું અને સંગીન જ્ઞાન, બદ્દોળો અનુભવ, શૈલીઓ અને કલાજીતિઓ સાથે સહાનુભૂતિ, પરિસ્થિતિમાં તેમ કવિના ચિંતનત્રમાં પ્રવેશવાની કલ્પના, અને બીજું પણ ઘણું પર્યેખક વિવેચનાનું કર્તવ્ય છે.

બ. ક. ઠાકોરના સાહિત્યશાસ્ક્રને સમજવા આની સાથે બીજો એક મુદ્દો પણ મહત્વનો છે. અવર્ચિની સમયે શિક્ષણની સાથે અને શિક્ષણના કારણે ભક્તિ ઉપરાંતના વિષયોનું સર્જન શરૂ થયેલું. આ પહેલાં યુરોપમાં ‘ડાન્ટ’ અને ‘હેગલ’ના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોના સંદર્ભે કાવ્યશાસ્ક તથા સૌંદર્યશાસ્કની નવી વિચારણાઓ પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી, પણ કમન્સીબે આપણે ત્યાં છેક ૧૮મી સદીના પૂર્વિધ સુધી આવી કોઈ સભાનાતા આવેલી નહીં. બ. ક. ઠાકોર માનતા કે આ માટે માત્ર શિક્ષણ પર્યાપ્ત ન હતું. લોડોમાં કલા અને સાહિત્ય માટેની રુચિ કેળવાય એ પણ જરૂરી હતું, અને તે માટે પ્રજાની ઊંઘાપો દૂર કરવા આકરી ટીકા કરવી પડે તો તેનીય તૈયારી રાખવી જોઈએ. માત્ર જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી પ્રેરાઈને સાહિત્યકૃતિ પાસે જવાનો કોઈ અર્થ નથી. જો સમૂહ-માધ્યમોને કારણે જીવન અને કલા વરચ્યે ખાઈ વધી રહી હોય તો તેને દૂર કરવા સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ સાતત્યપૂર્વક હાથ ધરવી, અને બીજા વિષયોનું પૂરતું જ્ઞાન કેળવાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. તેઓ માનતા કે કાવ્યએ લોકપ્રિયતાને બાજુ પર મૂક્યા પદ્ધીય આખરે તો લોકચેતનામાં ઠંલવાવું જ જોઈએ. જો કવિઓ જ નિષ્ઠાજા, નિસ્તેજ હોય તો વાયકો પણ નભણા અને નિઃસત્ત્વ બનવાના, તેથી કવિતા પ્રજામાં વહેતી થતી અટકવાની અને કવિતાના પ્રસારમાં અંતરાયો આવવાના જ. સર્જનપ્રક્રિયા વેળા કવિચિત્રમાં જે વ્યાપાર ચાલે છે તે અને કવિકર્મ, આ બંને વચ્ચેના અંતરને તેઓ નભળી કવિતા માટે જવાબદાર ઢેરવે છે. જેના એકમાત્ર ઉપાય તરીકે તેમણે સર્જકપક્ષે ઉચ્ચોચ્ચ પ્રતિભાની પ્રસ્થાપના ઉપર ભાર મૂક્યો છે. બ. ક. ઠાકોરની પેલી બહુ જ જાણીતી વિચારણા-માવુકતાનો અસ્વીકાર અને બુદ્ધિસ્ક્રિપ્ટમાં, વિચાર-પ્રધાનતામાં સમૃદ્ધ એવાં સાહિત્યની પ્રસ્થાપના પછ્યાડે તેમની આવી વિચારસરણી રહેલી છે.

બ. ક. ઠાકોરને બાદ કરતાં પંડિતયુગમાં ભાગે જ કવિકર્મ તથા કવિચિત્રના વ્યાપારો વિશે ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા થઈ છે. આપણા આ સાક્ષરોએ મોટેભાગે તો સર્જનને નિમિત્ત બનાવીને તાત્ત્વિક ચર્ચા પ્રયે જ વધારે આદર બતાવ્યો છે. તેથી આપણા હાથમાં કલા, સૌંદર્ય કે તેના આનંદની અવેજીમાં તત્ત્વનું ટૂંપણું જ આવી રહે છે. આ વાત છેક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી સુધી વિસર્તી છે. અવર્ચિની ચિંતનાત્મક ગદ્યની તપાસ કરતી વખતે પણ ભાર તો ચિંતનના પ્રયોજન ઉપર જ મુકાયો છે, એના ગદ્ય ઉપર નહીં. કારણ કે આ

બધા પંડિતો-સાક્ષરો પાસે આદર્શિકૃત ‘મેટાજિકિક્સ’ છે.

[૫]

આ યુગના ગદને મુકાબલે પદ્ધતિનોમાં કલાન્ત કવિથી માંડિને કાન્ત, નહાનાલાલ કે બ. ક. ઠાકોરમાં આપણને કલા-સભાનતાનાં ઘણાં આશાસનો, એટલે કે શુદ્ધ કવિતા માટેનાં આરંભનાં કેન્દ્રબિંદુઓ મળે છે. સુધારક અને ગાંધી, બંને યુગે કવિતામાં વધારે પડતી સામગ્રી ઢાલવેલી, અને તેથી વારંવાર કાચ તેનું કાચાત્વ ચૂકી જતું. પરંતુ પ્રફ્લાદ પારેખથી શરૂ થયેલા શુદ્ધ કવિતા તરફના પ્રવાહનું આરંભબિંદુ સૌથી વધારે કાન્તમાં, એના પુરોગામી પ્રકાશ રૂપે કલાન્ત કવિમાં, એના જુદા વેગ રૂપે નહાનાલાલમાં અને નવા વળાંક રૂપે બ. ક. ઠાકોરમાં મળે છે.

અન્ય કૈન્ટે તેમ કવિતા કૈન્ટે પણ સુધારકયુગ કાંતિનો હતો. સામાજિક પરિબળોથી અંજાયેલી કવિતાની પ્રસ્તુતિનો યુગ હતો. તેથી એ તત્કાળ અને પ્રાથમિક સ્તરે થયેલી પ્રસ્તુતિની જ કવિતાને જન્માવી શક્યો. એટલે કે તે સમયની ગુજરાતી કવિતા પ્રમાણમાં અશુદ્ધ, અપકવ, ઘાટ વગરની, પ્રાકૃત અને પ્રાથમિક રહેલી. જ્યારે પંડિતયુગ કવિતા માટે કાંતિ પછીની સંકાંતિનો બની રહ્યો. એણે કવિતાને બાચ્ય પરિબળોને મુકાબલે આંતરિક પરિવેશથી નિયંત્રિત કરી. જેથી કવિતા હવે કેન્દ્ર ઉપર આવી. તેને અન્ય ભારણોને મુકાબલે શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ બેંચવાનો પ્રયત્નો થયા. આપણી કવિતામાં આ પ્રકારનો પ્રયત્ન પહેલવહેલો હતો. અંગ્રેજ પ્રજા, અંગ્રેજ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજ સાહિત્યના પરામર્શ પછી પણ તેનાથી અંતર રાખીને તથા ફારસી-ઉર્દૂ જેવા અન્ય સાહિત્યથી સંમાર્જિત થઈને આ યુગનાં કાવ્યો સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તળપદી, પોતીકી ભોયને બેદે છે. આ અર્થમાં એમ ચોક્કસ કહેવાય કે પંડિતયુગની કવિતાએ અંગ્રેજ, ફારસી અને સંસ્કૃતના મિશ્રણમાંથી શુદ્ધ કવિતા તરફના રસાયણની શોધ તો આદરી જ દીંધી છે.

આ યુગના કાવ્યશાસ્ક્રમાં આપણે તદ્દન જાડી અને પ્રાથમિક રીતે ચાર શિખરોને, બીજી અનેક નાનીમોટી ટેકરીઓથી આચ્છાદિત ચાર શિખરમાળાઓને જોઈ શકીએ. જેના પ્રારંભે મળે છે નરસિંહરાવની અંગ્રેજ રોમેન્ટિક કવિતાની નજીકમાં નજીક રહેલું, કહો કે કવિતાનું તદ્દન અનુકરણાત્મક મોડેલ. તો બીજી બાજુ કાન્તનું અંગ્રેજ રસવૃત્તિને સ્પર્શ કરીને સંસ્કૃત-ગ્રીક સાહિત્યના સંયોજનથી તૈયાર થયેલું કવિતાનું અત્યંત મૌલિક અને પરફેક્ટ મોડેલ. કારણ કે કાન્ત કવિતાએ, તેમ પ્રકૃતિએ પૂરેપૂરા પરફેક્ટનિસ્ટ હતા. તેથી તેઓ પોતાનાં ઊર્ભિકાવ્યો અને બંડકાવ્યોમાં ગુજરાતી કાવ્યનો સૌથી વધુ મૌલિક, તાજગીભર્યો અને અચરજ પમાડે તેવો વળાંક આપી શક્યા. તેમણે આપણી કવિતાને પહેલી વાર રચનાસૌંદર્ય (Structural Beauty)નો અનુભવ કરાવ્યો. આ માટે તેમણે સંસ્કૃત છંદો ઉપરાંત મરાઠીમાંથી ‘અંજલિ’વૃત્ત લીધું, એક જ કાવ્યમાં એક કરતાં વધારે વૃત્તોનો પ્રયોગ કર્યો, અર્થાનુસારી વિરામચિક્ષનો અને ચરણના અંતે યતિનો ત્યાગ કર્યો, ગજલના છંદો તથા ગરબી-ગાયનોના ઢાળોના પ્રયોગો સ્વીકાર્યા, અને આ બધાં સૌંદર્યની તળે એમણે ધર્મમનોમંથન, સત્યની ખોજ, ઐહિક-ટૈલિક પ્રેમ, ન્યાયનો આગ્રહ, માનવહદ્યના વલોપાતો, કુદરતનો કહેર અને

દેહ-આત્માના સામંજસ્યને પણ કોઈ પણ પ્રકારના ભાર વગર, કલાત્મક આવિષ્કારની શરતે પોષ્યાં.

કાન્ત પૂર્વે આપણી કવિતામાં આવા પ્રકાશનું ભળભાંખળું કલાન્ત કવિની રચનાઓમાં મળ્યું. બાલાશંકરની કવિતા જાણે કે કાન્તની પૂર્વતીયારી રૂપ ન હોય ! એમ જ લાગે. એમના મસ્ત રંગમાં સંસ્કૃત, ફારસી અને અંગ્રેજ સાહિત્યના સંસ્કારો કલાત્મક રીતે નીખર્યા. તેમની કવિતાનો પ્રધાનરસ મસ્તવિરહશુંગારનો છે. અનેકાનેક મર્યાદાઓ છતાં કલાન્ત કવિની કવિતાને એટલે નોંધનીય ગણવી પડે, કે એમાં કુદરત અને માનવરૂપિનું આલંબન કલાત્મક સંયોજનથી કરવાની શરૂઆત આપણાને મળે છે.

કાન્ત અને તે પહેલાના કલાન્ત કવિ પઢીની ગ્રીજા ટેકરી આપણે ન્ધાનાલાલના કાવ્યોની Textural Beautyમાં, પોતસૌંદર્યમાં જોઈ શકીએ. છાંદસ બંધનોથી મુક્ત થતી, છાંદસરચનામાં પણ દેશીના આગ્રહો રાખતી, સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પણ વૈવિધ્યને પોષતી આ કવિતામાં આપણો ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો રમણીય વ્યય જોઈ શકીએ. એમની કવિતામાં આવો વ્યય અને અપવ્યય જોડાજોડ છે. એમાં રમણીયતાને આંતરતી રટણશીલતાનો વિશેષ પણ છે અને એ જ વિશેષને મર્યાદા બનાવતી કૃત્રિમતાય છે. વાગ્મિતાનું આવું અભિનવ રૂપ, અને એ જ રૂપને અપરૂપ બનાવતી મર્યાદા ન્ધાનાલાલ સિવાય બીજા કોઈ કવિમાં મળે જ નહીં. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા કહે છે તેમ, ‘‘સૌંદર્યનિષ્ઠ પ્રભાવ અને સૌંદર્યનિષ્ઠ ઉદાસીનતાનો એકસાથે અનુભવ આપતી ન્ધાનાલાલની રચનાઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો મોટો અપવાદ છે.’’ (પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન, પૃ. ૨૪)

આ યુગમાં મણિલાલ દ્વિવેદીને મન કવિતા ભાવનામાં આનંદના આત્માનો એક ઉદ્ગાર છે; રમણભાઈ નીલકંઠ ચિત્તકોબ અને અંતઃકોભમાં કવિતાનું પ્રાગાટ્ય જુઓ છે; ગોવર્ધનરામ કહે છે ‘કવિતાનો આભા તો અવલોકન જ’. નરસિંહરાવ કવિતામાં જીવ અને જગતનું સુંદર વાણીમાં અન્વેષણ જુઓ છે. આનંદશંકર કવિતાની વ્યાખ્યામાં હૃદયથી આત્માનો વિસ્તાર ચીધે છે અને તેને આત્માની કલા કહે છે, જ્યારે બ. ક. દાકોરે આ બધાથી ઉફરા જઈને ન્ધાનાલાલના ઊર્મિપ્રધાનતાના છેડા પરથી ઊર્મિમતના છેડા પર કાબ્ય-વ્યાખ્યાને મૂકી આપી, તેમાં જિકર તો વિચારપ્રધાનની જિકર છે. પંડિતયુગે કાવ્યની વ્યાખ્યા માટે અત્યાર સુધી દઢ થતા જતા જે વિચારો આપેલા, તેને બળવંતરાય પ્રતિકારે છે. તેઓ સહૃથી ઉફરા જઈને કવિતાને બીજે છેઠેથી કેવી રીતે જીલી શકાય ? તેનો પ્રયોગ કરી જાણે છે. પરંપરાથી વિચ્છેદ નહીં, પણ દઢ થતી જતી પરંપરાથી વિમુખ જવામાં, ઊલટી દિશાએ જવામાં જે કાંઈ નવું મળે અને જે કાંઈ ખોવું પડે એનાં ઉદાહરણો એટલે બળવંતરાયની કવિતા.

ટૂકમાં આ યુગની કવિતાએ આપણાને એક તરફ મસ્તરંગી ફિલસૂઝી, બીજી તરફ કલાત્મક સૌંદર્ય, ગ્રીજા તરફ નરી ઊર્મિલતા અને ચોથી તરફ નરી અર્થધનતાના જે સંકેતો આખ્યા, તેનાથી આપણાને અંગ્રેજ સંપર્ક આપતી કૃત્રિમતા અને સંસ્કૃત સંપર્ક આપતી કિલાષ્ટતા વચ્ચેના, બોધન-શોધન ગ્રંથિવાળી નૂતનનવીન કાવ્યશાસ્કની એક નવી કેડી મળે છે.

અંતે, સમગ્રતયા, પંડિતયુગના સાહિત્યશાસ્ક કે એસ્થેટિક્સ એપ્રોચને સમજવા માટે આપણે ત્રાણ-ચાર પરિભળ-લક્ષણને આંગળી મૂકીને સમજી લઈએ.

સૌથી પહેલા કમે આ પંડિતો-સાક્ષરોના સાહિત્યમાં જે જીવનમીમાંસા રજૂ થઈ છે, તે માટેના પ્રશ્નો અને મૂંજવણો. આ સર્જકોની તે પ્રાથમિક જરૂરિયાત હતી, કારણ કે તેમને માટે એ પ્રાથમિક પ્રશ્ન પણ હતો અને પ્રાથમિક રસ પણ હતો. આ જીવનમીમાંસા માટે ગોવર્ધનરામ પાસે તો કલ્યાણગ્રામનો આખેઆખો કાર્યક્રમ હતો. રમણભાઈ નીલકંઠ પાસેથી આ જ વાત ‘રાઈના પર્વત’ના અંતિમ અંકોમાંથી મળે છે. મણિલાલ નભુભાઈ સ્વીઓના ઉત્કર્ષ માટે, તથા અભેદાનુભૂતિમાં આત્માના નિમણજન માટે જીજુમે છે. આનંદશંકર શ્રુત ‘મધુદર્શિ સમન્વયકાર’ કહેવાયા, કારણ કે તેમણે ધર્મમાં આપણાપણું બતાવતો ‘આપણો ધર્મ’ ચીધ્યો, નરસિંહરાવે પોતાની જ્ઞાનતૃપા અને તે માટેની પ્રબળ જિજ્ઞાસા (ભલે કૃતિમ કે આયાસી રીતે પણ) પ્રગટાવવા પ્રયત્નો કર્યા, કાન્ત અને કલાન્ત કવિએ માનવહંદય અને પ્રકૃતિના મિલનયોગને દેછ અને આત્માના ઐક્યભાવે દર્શાવ્યો. નહાનાલાલે વિચારો અને આદર્શોનું આહ્લાદક મિશ્રણ કરીને તો બળવંતરાયે વિચારો અને વાસ્તવિકતાઓનાં કલાત્મક સંયોજનો આપીને આપણી જીવનમીમાંસાની મૂરીને દૂઝતી રાખી. આમ, આ જીવનમીમાંસા જ પંડિતયુગના સાહિત્યશાસ્કનું પ્રથમ, પ્રાથમિક અને પરમ ધ્યેય બને છે.

આ યુગનાં સર્જનોની બીજી પાયાગત નોંધ આપણે તે સહુમાં જોવા મળતાં કલ્યાલ ઈથોસમાં જોઈ શકીએ. એ સહુ પોતાના અને સમયના પ્રશ્નો સામે ટકી રહેવાની મથામજા કરનારાઓ હતા, અને તે માટે એમને કશુંક ને કશુંક એભ્સોલ્યુટ કહેવું હતું, આ માટે એક તરફ નિભોવનદાસ ગજજર અને બળવંતરાય ઠાકેર જેવાઓનો એનોસ્ટિક્સ, એટલે કે સંશયવાદી નાસ્તિકતાનો એપ્રોચ હતો, તો બીજી તરફ આનંદશંકર શ્રુતનો ‘મન મિથ્યા ને બ્રહ્મ સત્્ય’ જેવો આદર્શવાદ પણ હતો. તેઓ એક જગ્યાએ બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે જ્યાં રિયાલિઝમ અને આઈડિયાલિઝમની વાત આવે ત્યાં હું તો આઈડિયાલિઝમને જ પસંદ કરું, વાસ્તવવાદને તો આભાસમાત્ર ન ચલાવું. આપણે જીવનમાંથી નીકળી જઈએ એટલે સમ્યક્લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, અને આ સમ્યક્લક્ષણ એટલે જ મોક્ષ. આ રીતે બે સામસામા છેડાના કલ્યાલ ઈથોસની ચર્ચા આ યુગના સાહિત્યે છેડી છે, અને તેમાંથી જ ધર્મને પોતાની આગવી રીતે સંસ્કારીને, આગવી રીતે જોવાનો સંવાદ ઊભો કર્યો છે.

ત્રીજું અને મહત્વનું પગથિયું, આ યુગે જે ચર્ચાપત્રો અને ચર્ચાસભાઓ આપ્યાં તેમાં જોઈ શકાય. એ જમાનો જ ચર્ચાઓ અને સંવાદનો હતો. અનેક પ્રશ્નો વિશે સહચિંતન ચાલતું. આ પ્રશ્નો મૂળે તો જિવાતા જીવનના સંદર્ભમાં હતા, એ મૂળમાં ધર્મવિચાર અને ધર્મસંયોજનોનાં મનોમંથનો હતાં. તેની પ્રસ્તુતિ માટે જ જાણે કે પોતાનું સાહિત્ય રચાતું હતું, નહીં કે કલા કે સાહિત્યના સર્જન માટે. આ માટે દરેકની પાસે પોત-પોતાના વિચારપત્રો : આનંદશંકરનું ‘વસંત’, રમણભાઈનું ‘જ્ઞાનસુધા’, મણિલાલનું ‘પ્રિયંવદા’ ને ‘સુદર્શન’, અને ગોવર્ધનરામ ‘સમાલોચક’માં. આ જ રીતે ચર્ચાસભાઓ

પણ કેટકેટલી... જ્ઞાનપ્રચારક સભા, બુદ્ધિવર્ધક સભા, થિયોસોફ્ઝિકલ સોસાયટી, વિદ્યાસભા, પ્રાર્થનાસમાજ... કેટલાં બધાં પ્લેટફોર્મ હતાં. જ્યાં નિબંધો વંચાતા, ઉદ્ભોધનો થતાં અને દરેક પ્રશ્નો ઉપર ઊરી ચર્ચા-વિચારણાઓ થતી. પંડિતયુગના ચિંતનસાહિત્યના મૂળમાં આ ચર્ચાપત્રો અને ચર્ચાસભાઓ અત્યંત ફળદ્વાર સાબિત થાય છે.

આ યુગના સર્જકોએ આરંભેલા સાહિત્યિક પુરુષાર્થનું ચોથું ને ધ્યાનાકર્ષક પગથિયું તે ‘ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ, વળાંક અને તેનું ચૈતન્યસભર રૂપાંતર.’ નર્મદાના સમયની ભાંખોડિયાં ભરનારી ભાષા, થોડીક કંદંગી, થોડીક ખોડંગાતી ભાષા ગોવર્ધનરામ કે મહિલાલના માર્ગથી આનંદશંકર, કાન્ત વાયા બળવંતરાય સુધી પહોંચતાં પૂરેપૂરું ગજું કાઢે છે, અને છેક ‘હેગલ’, ‘કોચે’, ‘કાન્ટ’, ‘સ્વીડનબોર્ગ’ અને ‘સાન્તાયન’ના વિચારોને વર્ણવવાની ભૂમિકા સુધી પહોંચે છે. હજુ સુધી માત્ર તરજુમિયા ભાષા લગી પહોંચેલા આપણા સાહિત્યને આ યુગે ઉપકની ભાષામાં વાત કરતાં શીખબ્યું છે. સુધારકયુગની ભાષા ભૂતળભક્તિથી માનવપ્રકૃતિ સુધી પહોંચી, આપણા યુગની ભાષા મેટાફરથી મેથેમેટિક્સ સુધી વિસ્તારી, તો આપણે એમ કહી શકીએ કે પંડિતયુગના સાહિત્યે ભાષાને સિસ્પલિસિઝમથી મેટાફર સુધી વિસ્તારી છે.

આ સિવાય, પૂર્વ-પદ્ધિમ કાબ્યશાસ્કના તુલનાત્મક પ્રયોગો, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની બીજી વિદ્યાશાખાઓ સાથેનાં આંતરમાળખાડીય પ્રયોજનો અને પ્રજાજીવન-માનવમનને સંસ્કૃતિ સાથે જોડતા કૃતિનિષ્ઠ પ્રયત્નોય આ યુગના સાહિત્યશાસ્કમાંથી ઊભી થયેલી મૌખિકી દેન છે.

અંતે, આ પરિસંવાદના ઉપકમ વિશે પણ મારે એક ટૂંકી વાત મૂકવી છે. મને લાગે છે એ આજે ત્રીસ-ચાળીસ વર્ષે આપણે આપણા સાહિત્યના ઈતિહાસની અભિધારણા તરફ, મોડે મોડે પણ વળા વળા છીએ. છેક ’૮૦ના દાયકે પંડિતયુગના પુનર્મૂલ્યાંકન વિશે મુખેઈમાં શ્રી નીતિન મહેતાની કોલેજમાં થયેલા પરિસંવાદ પછી આ દિશામાં આપણે ખોડુંગાતા જ રહેલા. કોઈ પણ સાહિત્યશાસ્ક, વિભાવના કે યુગનો અભ્યાસ જ આપણા સર્જનના ઈતિહાસની સાચી ગાવેષણા બની રહે. જો આપણી શોધ આપણી સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક-સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓની પરિપાઠી તરફની હોય, તો જ સાચી સર્જનપ્રક્રિયાને આપણે મૂલવી શકીએ અને તે માટે આવા વિચાર-સંવાદો જ આપણને એ દિશામાં લઈ જઈ શકે. પરિષદ અને દિલ્હી અકાદેમીએ ચારે તરફ થતા ડેણથાંનું ડંફસોવાળા પરિસંવાદોમાંથી આ તરફની ભુલાયેલી દિશા યાદ કરાવીને આપણને સહુને ઉપકૃત કર્યા છે, મને પણ. આભાર.

સંદર્ભગ્રંથ :

૧. ‘નવલગ્રંથાવલિ’ ભાગ-૨ – ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, આ. ૧૮૯૧
૨. ‘સુદર્ધનગધાવલિ’ – મહિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી, આ. ૧૯૧૮
૩. ‘સાક્ષરજીવન’ – ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, આ. ૧૮૧૮
૪. ‘આપણો ધર્મ’ – આનંદશંકર દુષ્પ, આ. ૧૮૨૦
૫. ‘નિબંધમાલા’ – સંયોજક : વિ. મ. ભણી, આ. ૧૯૩૮

૬. ‘દિગદર્શન’ – આનંદશંકર શ્રુવ, આ : ૧૮૪૩
૭. ‘અવર્યીન સાહિત્ય અને વિવેચનમાં કૌતુકરાગ’ – વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, આ. ૧૮૪૮
૮. ‘અવર્યીન ચિત્તનાત્મક ગદ્ય’ – વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, આ. ૧૮૬૩
૯. ‘ગોવર્ધનરામ : ચિત્તક ને સર્જક’ – વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, આ. ૧૮૬૧
૧૦. ‘ઉપાયન’ – સંપાદકો : પ્રજારાય દેસાઈ તથા અન્ય, આ. ૧૮૬૧
૧૧. ‘અવર્યીન કવિતા’ – સુન્દરભૂ, આ. ૧૮૬૫
૧૨. ‘સાક્ષર ત્રિપુટીની સ્મૃતિમાં’ – પ્રકાશક : શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ, નડિયાદ, આ. ૧૮૬૭
૧૩. ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ’, ગ્રંથ : ૩ – સંપાદક : ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, આ. ૧૮૭૬
૧૪. ‘વિવેચનના વ્યાકરણથી વિવેચનના તત્ત્વ સુધી’ – શિરીષ પંચાલ, ફા.ગુ.સ. ટ્રેમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૦
૧૫. ‘પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન’ – સંપાદક : નીતિન મહેતા, આ. ૧૮૮૭
૧૬. ‘વાત આપણા વિવેચનની : પૂર્વર્ધી’ – શિરીષ પંચાલ, આ. ૨૦૦૪

સાભાર સ્વીકાર

પ્રક્રીષ્ટ

જીવનમીમાંસા-૨ જે. કૃષ્ણમૂર્તિ અનુ. હીરાલાલ બક્ષી, ચોથી-૨૦૧૮, ગૂર્જર ગ્રંથરન્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૬ + ૨૬૨, રૂ. ૩૦૦. જીવનમીમાંસા-૩ જે. કૃષ્ણમૂર્તિ અનુ. હીરાલાલ બક્ષી, ૪થી-૨૦૧૮, ગૂર્જર ગ્રંથરન્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૪ + ૩૮૬, રૂ. ૪૨૫ ડાયરો વિજ્ઞાન ધર્મ ૪, નારાયણ કે ભાલોદિયા, ૨૦૧૮, વિજ્ઞાનધર્મ આશ્રમ મોમાઈ મેડી, પો. જગા, જિ. જામનગર, પૂ. ૮૬, રૂ. ૭૫ સાતલાઈન આચાર્ય વિજ્ય રામસુંદરસૂરી, ૨૦૧૮, રનતરથી ટ્રસ્ટ, ૧૪, ઈલોરા પાર્ક સોસાયટી, જૈન દેરાસર સામે, નારાણપુરા, અમદાવાદ-૧૪, પૂ. ૮ + ૧૧૨, રૂ. ૧૫૦ ઓડજેસ્ટ ઓવરી હેર આમપુત્ર ભરતાનાં, ૧૪મી ૨૦૧૬, શ્રી આમપુત્ર ટ્રસ્ટ સિંગોં, પૂ. ૬૪, રૂ. Nil જીવનની વાત અનુ. જેલમ હાર્ટિક, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૂ. ૧૫૨, રૂ. ૧૫૦.

અકાદમી એવોર્ડ સ્વીકારતી વેળાએ

શરીફા વીજળીવાળા

મારો જન્મ ગુજરાતના એક સાવ નાનકડા ગામડામાં થયો. ત્યાં જ મોટી થઈ. દયાનંદ સરસ્વતી ગુરુકુલમાં ભણી. મોટાભાઈની જેમ ડોક્ટર થવું હતું પણ બારમામાં પાંચ-સાત ગુણ ઓછા આવ્યા પરિણામે ‘જાતી થી જાપાન, પહુંચ ગઈ ચીન’ જેવો ધાર્થ થયો. મેડિકલને બદલે વડોદરાની ઈજનેરી કોલેજમાંથી ફાર્મસીની સ્નાતક થઈ. જોકે હું મેડિકલ કે ફાર્મસી બેમાંથી એકેય શાખા માટે નો’તી સર્જઈ. મારી મંજિલ બીજે કશેક જ હતી.

મારા બાપુજુને છાપાનો ધંધો એટલે ઘરમાં જાતભાતનાં સામયિક, છાપાં, પોકેટબુક્સ આવે. સાવ નાનેથી જ મને વાંચવાનો ગાંડો શોખ હતો. લોકપ્રિય હોય કે પ્રશિષ્ટ, હિંદી હોય કે બંગાળી... હું બધું વાંચતી. મારો વાંચવાનો આ શોખ મને ફાર્મસીક્ષેત્ર છોડાવીને સાહિત્યક્ષેત્રે લઈ ગયો.... ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્નાતક-અનુસ્નાતક કર્યા પછી કથનકળાશાસ્ય(Narratology)માં Ph.D. કરતી વેળાએ મારે દુનિયાભરની વાર્તા-નવલક્ષા વાંચવાની થઈ. વિશ્વસાહિત્યની એ સફર મારા માટે રોમાંચક હતી. વિષયવસ્તુ કે રચનારીનું વૈવિધ્ય દેખાય એટલે તરત જ મને થાય કે કાશ, આવી વાર્તા મારી ભાષામાં પણ હોય.... એવી વાર્તાનું ગુજરાતી કર્યા વગર હું રહી ન શકતી. શાસ્ત્રીય વાચન અને સાતત્યપૂર્ણ અનુવાદકાર્ય મને વાર્તા-નવલક્ષાને જીણી નજરે જોતાં અને મૂલવતાં શીખવ્યું. ૧૯૮૮થી આરંભાયેલી મારી અનુવાદયાત્રામાં સમરસેટ મૌંન, ફેન્ક ઓ’કોનર, અર્નેસ્ટ હેમિંગવે, આલબેર્ટો મોરાવિઆ, ઈજાક બાશેવિસ સિંગર, બનર્ડ માલામૂર, રિંગ લાર્ડનર, વિલિયમ સેન્સમ, જ્યોર્જ ઓરવેલ, રે બ્રેઝરી, જોન વિન્ચામ, જેક્વ લિન્ડ, શર્લી જેક્સન, એફ. સ્કોટ ફિલ્ઝેરાલ્ડ જેવા સર્જકોની અનેક વાર્તાઓ તથા જર્મન સર્જક સ્ટેફાન ત્વાઈકની ત્રાણ લાંબી વાર્તાઓનો મેં ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. પચ્ચીસ વર્ષથી સાતત્યપૂર્ણ અનુવાદકાર્ય કરતી રહી છી છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં મારી પ્રથમ ઓળખ તો કથાસાહિત્યના વિવેચકની જ રહી છે. ભારતીય નવલક્ષા અને આત્મક્ષાયાઓ વિરો લખતા રહેવાની સમાંતરે મેં મારી ભાષાના મહત્વના વાતાવરોનું મારી દણિએ પુનમૂલ્યાંકન કરવા સાથે એમની ઉત્તમ વાતાવરોનાં સંપાદન કર્યો. ‘શતરૂપા’ જેવું વિશિષ્ટ સંપાદન કર્યું. જેમાં ગુજરાતી વાર્તાના આરંભથી આજ સુધીમાં નારીની છબિમાં કયા પ્રકારના બદલાવ આવ્યા છે એનો વિવેચનાત્મક આલેખ હતો.

જોકે, મારી વૈયક્તિક શોધ સી હોવા પાસે અટકી નો’તી જતી. વ્યક્તિ-મનુષ્ય

હોવાની વ્યાપકતા મને વધુ સ્પર્શે. હું જે કાળખંડમાં જીવતી હતી ત્યાં છેલ્લા ચાર-પાંચ દાયકાથી નર્યા માણસ બનીને જીવનું વધુ ને વધુ અધરું બનતું જતું હતું. મારા દેશને, એની બહુભાષીય, બહુધર્મિય, બહુજાતીય પ્રજાને પરસ્પર બાંધી રાખતું તત્ત્વ ધર્મ કદી ન હતું. સંસ્કૃતિએ જ આ કામ કર્યું છે. જે દેશમાં નદીઓ, દરિયા, પર્વતો, દિશાઓ, વૃક્ષો જેવાં કુદરતી તત્ત્વોને પૂજતી પ્રજા પોતાને ગંગાના, હિમાલયનાં સંતાન તરીકે ઓળખાવતી; જે દેશની પ્રજાના સદ્ગ્રાવ, સૌધાર્દ અને સહિષ્ણુતાના દાખલા દેવાતા; જેનાં સંગીત, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, કસબ અને કામગીરી દુનિયાભરમાં વિઘ્નાત હતાં; ઋષિઓના આશ્રમો પદ્ધી અહીં તક્ષશિલા, નાલંદા કે વલભી જેવી વિદ્યાપીઠોમાં ચોદિશાથી લોકો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે આવતા હતા... — આ દેશની હું નાગરિક હું અને એના આ ભવ્ય વારસાનો મને ગર્વ છે. આ સાંસ્કૃતિક ધરોહર, હજારો સદીઓના આ ઈતિહાસ, જ્ઞાનના આ અભૂટ ભંડારોની હું વારસદાર હું. એનું મને ગૌરવ છે. પણ હું મારી ‘આજ’નું શું કરું જે વાતવાતમાં મને બીજે મોકલવાના હાકલા-પડકારા કરે છે. દરેક કષે રાષ્ટ્રીયતા પુરવાર કરવાની મારી લાચારીનું શું કરું? મને મારા ભારતીય હોવા પર ગર્વ છે પણ શરીરફા નામ માટે લેશમાત્ર અફસોસ નથી. પણ આ નામને કારણે હજારો વર્ષના ઈતિહાસનો બોજ મારા ખભા પર ખડકનારાઓનું હું શું કરું? ઈચ્છા થાય ત્યારે મારી દેશભક્તિ પર શંકા કરી લેનારાઓને હું શું કરું? મેં મારી તમામ તાકાતથી ઈતિહાસને મારા ખલેથી ખંખેરવાની કોશિશ કરી પરંતુ નામ અને ધર્મની ઓળખથી મારા વ્યક્તિત્વનો છુટકારો ન જ થયો. જીતની જીદ નર્યા — નકરા માણસ તરીકે જીવવાની છે પરંતુ મારો વર્તમાન ધરાર મને નામથી-ધર્મથી જ ઓળખવાની જીદ પર છે. માણસ તરીકેની મારી ઓળખનો અર્થ ધીમે ધીમે ખતમ થઈ રહ્યો હતો. મારી આસપાસ ધર્મકારણ, રાજકારણ અને અર્થકારણનાં સમીકરણો ઝડપભેર બદલાઈ રહ્યાં હતાં.

આમ તો દુનિયાના તમામ ધર્મ સ્નેહ, સહિષ્ણુતા અને અહિસા જ પ્રબોધતા હોવા છતાં આપણા બધાંનાં મનની શાંતિ છીનવી લેવાનું કામ, માનવતાને નિર્મભપણે લોહીલુદ્ધાણ કરવાનું કામ કાયમ ધર્મના નામે જ થયું છે. ધર્મનાં નામે થયેલાં અનેક યુદ્ધો કે કોમી તોફાનોનો ઈતિહાસ આ વાતની સાક્ષી છે. અને આ ઈતિહાસ આજેય અતીત ક્યાં બન્યો છે? સદીઓથી ધર્મના નામે થતી આવેલી કલેખામ આજેય ક્યાં આટકી છે? ધર્મના નામે મનુષ્યને મારનારી સાંપ્રદાયિક કહુરવાઈ માનસિકતાથી આપણે આજેય ક્યાં મુક્ત થયા છીએ? ૧૯૪૭ના વિભાજનની કરુણાંતિકામાં આ સાંપ્રદાયિક કહુરતાનાં ભયાનક દશ્યો આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ. એટલે જ સંવિધાનમાં આપણે દેશ માટે બિનસાંપ્રદાયિક ઢાંચો પસંદ કર્યો હતો. પરંતુ આજાઈ પછી વારંવાર આ કરુણ ઈતિહાસનું આપણે કેમ પુનરાવર્તન કરતા રહ્યા? કોઈ રાજકીય પક્ષ કે શાસનકર્તા સાથે મારી કશી લેવાઈવા નથી. મારી ફરિયાદ સમગ્ર વ્યવસ્થાતંત્ર અને પ્રજાની માનસિકતા વિશે છે. જ્યારથી સમજણી થઈ હું ત્યારથી દેશ અને દુનિયામાં આ જ જોતી આવી હું. વારે વારે ધર્મના નામે થતી કલેખામ મને બેચેન બનાવતી હતી. ’૮૦ પદ્ધીના કાળખંડે મને કુષ્ઠ કરી દીધેલી. મરનારો કે ખુવાર થનારો લોહીમાંસનો માણસ હતો, એનું આ કે તે

કોમના હોવું તથન ગૌડા બાબત હતી એ વાતને ફરી આપણે વિસારે પાડી રહ્યાં હતાં. ધર્મના નામે થતી કર્ત્વેઆમે મને અજંપ બનાવી દીધેલી. આ સમયગાળાએ મને એટલી તો કૃષ્ણ બનાવી દીધેલી, મનને એ હુદે ડહોળી નાખેલું કે એ નાકાબિલે બર્દશ્ત માહોલમાં ટકી રહેવા માટે, પીડાનો પીડાથી છેદ ઉડાડવા માટે હું વિભાજનવિષયક સાહિત્ય પાસે જઈ ચી. મારે સમજવું હતું કે સહીઓથી હળીમળીને રહેનારી આ બે પ્રજાનાં ભાષા, સાહિત્ય, સંગીત, સંસ્કૃત સઘણું એક હોવા છતાં, એક જ ધરતી પર એક આસમાન હેઠળ ૧૨-૧૩ સઢી સાથે જીવાં હોવા છતાં કેમ બેઉ એકમેક સાથે લડતાં હતાં? આ કરુણાંતિકાનાં કારણો સમજવા, પ્રજાની બદલાયેલી માનસિકતા સમજવા માટે મેં ૨૦૦૩થી ૨૦૧૬ સુધી વિભાજનવિષયક સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. સાચાદત હસન મંટોનું સમગ્ર સાહિત્ય વાંચ્યા પછી ૨૦૦૩માં એની ઉત્તમ ૨૨ વાર્તાઓનો અનુવાદ કર્યો. ૨૦૦૫માં વિવિધ ભારતીય ભાષાઓની ૧૫૦થી વધારે વિભાજનવિષયક વાર્તાઓ વાંચી એમાંથી ૨૬ ઉત્તમ વાર્તાઓનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. ૨૦૦૮માં ઈતિજાર હુસૈનની સમગ્ર વાર્તાઓમાંથી પસાર થયા પછી ૧૮ ઉત્તમ વાર્તાઓનો અનુવાદ કર્યો. આ બે પ્રજાનાં સહજીવનની વાત કરતા અસગર વજાહતનાં નાટક ‘જિસ લાહોર નઈ દેખ્યા વો જમ્યાઈ નઈ’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. ૨૦૧૪માં સદ્ગ્રાવ અને સમાનતાની વાત કરતા ૨૫૦૦ કન્નડ વચ્ચેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો. ૨૦૧૫માં મંજૂર એહેતેશામની પ્રશિષ્ટ નવલકથા ‘સુખા બરગદ’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. ૨૦૦૩થી હું નિરંતર વિભાજનવિષયક નવલકથાઓ વાંચ્યાં રહી. તે ઉપરાંત આત્મકથા, જીવનકથા, ડાયરી, પત્રો, ભાષણો વગેરેનું અધ્યયન પણ કરતી રહેલી. સમગ્ર પ્રજામાનસ પર બદલાતા કાળખંડ કેવા ઉજરડા પાડ્યા હતા એ સમજવા મેં અનુલ્લખા હુસૈનની ‘ઉદાસ નસ્લે’, કર્ત્વેન હૈદરની ‘આગ કા દરિયા’, રાહી માસૂમ રજાની ‘આધા ગાંવ’, ભીખ સાહનીની ‘તમસ’, કમલેશ્વરની ‘કિતને પાકિસ્તાન’, ઈતિજાર હુસૈનની ‘બસ્તી’, ખુશવંતસિહની ‘ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન’, બેખ્સી સિધ્ધાની ‘આઈસકેન્ડ મેન’, મંજૂર એહેતેશામની ‘સુખા બરગદ’, ગુલશેરખાં શાનીની ‘કાલા જલ’, ધરશપાલની ‘ગુંડા સચ’, અમૃતા પ્રીતમની ‘પિંજર’ જેવી ફિલ્મો કે નાટકમાં બે પ્રજાનાં સહજીવનની સુંગંધ આલેખાયા પછી કઈ રીતે એ બેઉ એકમેકના દુશ્મન થતા ગયા એની વાત છે. અશોક મહેતા અને અચ્યુત પટવર્ધનનો ‘ધ કોમ્યુનલ ટ્રાયન્ગલ ઓફ ઇન્દ્યા’ જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથ આ વાતનાં કારણો આપે છે. કમલાબહેન પટેલની ‘મૂળ સોતા ઊખેલાં’ કે બેગમ અનીસ કિડવાઈની ‘આજાદી કી છાંવ મેં’ જેવી સ્મરણકથાઓ એ સમયગાળામાં હેવાન બની ગયેલા ઈન્સાનની ધર્મથી ઉપર ઊરીને વાત કરે છે.

હું જ્ઞાનું હું અને માનું પણ હું કે અસંખ્ય અતીતનો અભ્યાસ જ વર્તમાનને સમજવામાં મદદ કરી શકે. આજે આપણે લ્યાં આ ગંગા-જમુની સંસ્કૃતિને, સદ્ગ્રાવ તથા સહિષ્ણુતાભર્યા સહજીવનને નકારનારા લોકોની સંખ્યા ધીમે ધીમે વર્ધી રહી છે. કેટલાય લોકો હિંદુ-મુસ્લિમ સહજીવનને માત્ર કલ્પના કે આદર્શની વાત માને છે. પરંતુ આ

વાર્તા-નવલકથા, ફિલ્મો કે નાટક તો બેઠુ પ્રજાના સદ્ગ્રાવ અને સૌહાઈંભર્ય પ્રેમની વાતો કરે છે. સહીઓનાં સહજવન પછી વિકસેલી સંસ્કૃતિના વિખેરાઈ જવાની, પ્રજાનાં હૈયાનાં સહિયારાં ગીતના મૂંગા થઈ જવાની શારી નાખતી પીડાને આ કૃતિઓ પ્રભાવકપણે આવેએ છે. આ તમામ કૃતિઓના કેન્દ્રમાં પારાવાર પીડા વેઠનારો સામાન્ય માણસ છે જેને હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન, ગુલામી કે આજાઈ કશા સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી. અને છતાં એ જ ધરથી બેઘર ને વતનથી બેવતન થયો. એણે જ સૌથી વધુ પીડા ભોગવી મૂળિયાંમાંથી ઊખડી જવાની. મેં એવા આમ આદમીની – દિલ્હી, ભોપાલ અને કચ્છમાં જઈ મુલાકાત લીધી. એમની પાસેથી એમના અનુભવોની વાતો સાંભળી. આટલાં વર્ષો પછી પણ ચોધાર આંસુએ રડતા, સિધને યાદ કરતા સિંધીઓ, લોહારને માટે જૂરતા પંજાબીઓ કે પાકિસ્તાન જતા રહેલા સગાંવહાલાંની યાદમાં પોકે પોકે રડતા ભોપાલવાસીઓએ સમજાવ્યું કે ઈતિહાસકાર જ્યાં મૂંગો રહ્યો છે ત્યાં સર્જક બોલ્યો છે. આ Fictional અને Oral History પ્રજાનાં હૈયાનાં સહિયારાં ગીતના મૂંગા થઈ જવાની પીડાની સરખી જ કથા કહેતા હતા. અને મેં મનોમન કહ્યું કે પોતાના સમયને જવાબ આપવાની જવાબદારી માત્ર સર્જકની નથી પણ દરેક સંવેદનશીલ વ્યક્તિની છે. એટલે મેં આ કામને જ મારું મિશન બનાવ્યું. અને ‘વિભાજનની વથા’ નામે Fictional History તથા ‘વથાની કથા’ નામે Oral Historyના ગ્રંથ કર્યો ૨૦૧૪માં.

છેલ્લા ૧૪-૧૫ વર્ષથી અવિરત ચાલ્યા આવતા મારા વિભાજનવિષયક અભ્યાસને આ પુરસ્કાર દ્વારા સાર્થકતા આપનાર સાહિત્ય અકાદેમી તથા નિર્ણાયકોની હું આભારી છું. નવાઈ એ છે કે પારાવાર પીડા આપનારું આ કામ મારા માટે બજે અકાદેમી એવોર્ડ રળી લાવ્યું. ૨૦૧૫નો અનુવાદ-પુરસ્કાર લાલોરને તથા હવે ‘વિભાજનની વથા’ને.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રક્રીષ્ટ

લોકસાહિત્ય અને સંબંધિત વિદ્યાશાર સંપા. પ્રશાંત પટેલ, ભરત ખેની, નિલેશ મહાવાણા, ૨૦૧૮, એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ, ૪ + ૨૩૧, રૂ. ૨૦૦ બાનો ભિન્ન (પૂર્વધી ઉત્તરાધી), ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા, ૨૦૧૮, સતીશ પંડ્યા, એમ. જી. રોડ, પંજાબ નેશનલ બેન્ક સામે, નવસારી, ૨૪ + ૧૮૬, રૂ. ૨૫૦ સમરણવિથિકા (હું અને મારું ગામ) ચતુર પટેલ, ગુરુ ડિઝાઇન શોપ, બાકરોલ, સ્કવેર ૩૩, બીજે માળ, બાકરોલ-૩૮૮ ૩૧૫, ૮ + ૧૩૨, રૂ. ૨૫૦.

રામચન્દ્ર પટેલના નિબંધોમાં પ્રગટતી ગ્રામચેતના

ડૉ. બાબુ દેસાઈ

રામચન્દ્ર પટેલના નિબંધોમાં પ્રગટતી ગ્રામચેતનાની વાત કરતાં પૂર્વ સુરેશ જોખી, મહિલાલ હ. પટેલ અને રામચન્દ્ર પટેલ – આ ત્રણ નિબંધકારોના નિબંધમાંથી એક એક અવતરણ ટાંકીને મારા લેખનો પ્રારંભ કરું છું. જુઓ :

‘ફાગાજ મહિનો શહેરમાં દેખાતો નથી. વનને ખોળે બેઠેલા ગામડામાં તો મહાફાગાજ કેમ કર્યા છાના રહે નહિ. ખાખરે ખાખરે કેસૂડાં, આંબે મોર, લીમડે લીમડે મંજરી. એ તમેને છોડે નહીં. ને પછી કોઈ બળતી બપોરે ઘૂંઘણને માંડ ટાંકીની જરી પોતડી, માથે ફાળિયું, મોટા પેટને ટાંકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતું એકાદ વસ્તુ, પણ આંખમાં ફાગાજનો નશો, લોહીમાં મહુંદાનાં ફૂલે ઘૂંઘેલો ઉન્માદ, ને કાનમાં ખોસેલું કેસૂડાનું ફૂલ, એક જણના હાથમાં તૂર, બીજાના હાથમાં કાંસાની થાળી – આવી એક ટોળી તમને ચાલી આવતી દેખાય, ને તમે સાંભળો : બારા મહિની હોળિબાઈ યેકે દીહી યેનીવા, હોળિબાઈયે નાંવા સે, આંસુ નીંગી આલા હો ! દેઅના ઓ રીતે દેને, હા, ગાળી રખે દેતેંરા, હોળિબાઈબા બિખારી, આંમા નાઢા બિખાર્યા.

શી ખુમારી એમની ! અમે બિખારી નથી. હોળી બિખારી છે, આપવું હોય તો આપજો, ગાળ દેશો નહીં.’’

(સુરેશ જોખી)

*

‘દેમંતના હિવસો છે. શિશિર પણ લીમડાની ડાળે ચહેરો દેખાડવા તેયાર થઈ રહી છે. ઋતુઓ પોતાનો કમ ચૂકી નથી. હા, માશસો ઋતુઓ સાથેની અંતરંગ ઓળખ ચૂકી ગયા છે. હજુ દૂરના ગામડે ફળિયામાં સવારે તાપણી થાય છે ને બધાં ઘરીક ટાઢને મિશે ભેળાં થઈને જરીક તાપી લે છે – પછી પાછાં એય જીવતરના સંતાપમાં પરોવાઈ જાય છે. તાપ અને સંતાપની આવનજીવન વિના જીવન પામી શકાતું નથી. હેયાના સંતાપો અને છાતીમાંના તાપ એ બેની વચ્ચે જીવનનું વાસણ પાકતું-પકવાતું રહે છે. સાચા માણસોની છાતીમાં લાગણી હોય છે એમ વેઠચાની વેદનાના નીભાડા પણ બળબળતા જ રહે છે. જિંદગી આવા નીભાડાની નીપજ છે. નીભાડે નીપજેલાં માટલાં જ કાળા ઉનાળે શીતલ જળ પિવડાવે છે, જીવતર પરબ છે – પાનારની અને પીનારની પરબ ! બળતી બપોરનો બંનેને અનુભવ છે – એટલે પરબનો મહિમા બંનેને સમજાય છે.’’

(મહિલાલ હ. પટેલ)

*

‘ચરેરી આમ લીલુંછમ મેદાન. ગાંધારદેશની જાજમ લાગે. એમાં ઝેઝવાના છોડ

પરબ ♦ માર્ચ, 2019

છોડ, ધરોધાસ, ફૂટેર, વળી કુવાડિયા, અંધાડીનું આજું ઝોર. કેર, કંથાર, બોરીઓ ઘાટીલી. એના પર ચણીથીભડી. ચણોકી, કંકોડાના વેલા ચડ્યા હોય. એ બધી વહેરીઓ બનીને થનગને. ક્યાંક માયું કાઢીને જોતો હોય આકડો. ધતૂરાનાં સંક્રદ ફૂલો શરાબી પેગ—ઘાલીઓ પકડવાનું ખેંચાશ વધારી દે. દૂંઘેલી, ભોયંગી ભૂમિ સાથે મેંદાની ભાત થઈને ચોટી પેલાં શોભે. અંદર કીરીમંકોડી, ઉંદર, સાપ, ચીતળિયાં ફરે, આથડે. ઉપર અઢળક રંગીન પતંગિયાં ઉડે. ઉડે પંખીઓ, વિવિધ રાગના ટહુકાઓ વહેતા મૂકે. વહેણ કાંઠે બેઠેલાં હોય બગલાં, ને ગાળમાં ઊડતી જતી કતારબદ્ધ કુંજલકીઓ. ચોમાસાના દહાડાઓમાં જોખડોનાં જાહાંની ડાળણે લટકતા હોય સુગરીના માળા. ક્યાંક હોય સક્કરખોરાઓએ ગૃથેલા નાના નાના નીડ તથા હોલીના માળા. થોરની વાડ, વાડની ઓથે ગૌરવભેર ચાલતો દેખાય કુંકડિયો કુંભાર. આવળણુંદે ચમકાવથો દોડ્યો જતો હોય ઝોર. કાબરો આવે ને રણજાળી પાછી ઊરી જાય. ક્યાંક ચૂંપ બેઠેલો એકાદ કલકલિયો રણિયામજો લાગે. દૈયડ એવું જબકી ઉડે જાણે ચમકી જતું ચરેરીનું ધરેણું. કોશીપંખી તો ચોડિયાત, શિકારી પક્ષીઓ સાથે લડે-જઘડે. લકડાંપોદ ગમે, સાંજભી રહ્યાએ એવા એ સ્વર કાઢે. કોયલીઓનું ટોળું કોય... કોય... તેંતેં... ધોઘાથી આખા ચરેરી ચાડાને થકવી મૂકે હુહુડ તો ધૂળા પર ભાત કોરે રાખે. સારસ, તેતર, કબૂતર જોતાં સાંજ પડી જાય. દોર વળે ને અમે પેડારિયાં પંખીઓની જેમ છુપાઈ જઈએ પોતપોતાનાં ગામ તરફ જતાં નેણિયાંમાં.

(રામચન્દ્ર પટેલ)

*

પ્રસ્તુત ત્રણે અવતરણોમાં તે તે નિબંધકારની ચેતનામાં ગામડાના પ્રકૃતિને ખોળે વસેલા ગામડાનો જે અંશ જિલાયો છે તેની ભાવભરી અભિવ્યક્તિ પમાય છે.

નિબંધકાર સુરેશ જોખીની ચેતનામાં રહેલો ગ્રામઅંશ અતીતમાં ઢબુરાયેલો હતો. એમની ચેતનામાં શહેર, શહેરી જીવન, સંસ્કૃતિ અને વિશ્વભરનાં જીવનનો અને સાહિત્ય-સંસ્કૃતિની અનેક ધાર્યો નીચે – છેક નીચે એ અંશ દાર્ઢી ગેમેલો. જેવી પુષ્કર ચંદ્રવાકરે સોનગઢ વ્યારાના ગામીત ચૌધરીની વાત કાઢી ‘ને એકાએક છેલ્લાં વીસ વરસથી છોડેલી એ ધરતીની માયા જાગી.’ એવી જાગી કે ‘જીવ હીજરાવા લાગ્યો.’ એ જ ક્ષણે એમની સ્મૃતિમાં જબકે છે ફાગણમાં હોળી બેલતી ને ગોઠ માગતી આદિવાસી ટોળીનું એક દશ્ય. એ અહોભાવથી કહી ઉકે છે કે, ‘શી ખુમારી એમની !’ – આ છે ગ્રામચેતના. જે એકાએક વ્યક્તિની ચેતનાને અજીવાળી દે છે. સુરેશ જોખીની શૈલી એવી છે કે જાણે એ તમારી સાથે ગોઠી કરી રહ્યા છે. ઉપર આપેલાં ત્રણે અવતરણોમાં સૌથી જલદી પમાય એવું સરળ અવતરણ એમનું છે. એ જાણે સાહિત્યસર્જન કરતા હોય તેવું લાગતું નથી. એ તો આપણાને હોંશથી પોતાને થયેલા રમ્ય અનુભવની વાત કરી રહ્યા છે.

મણિલાલ હ. પટેલની અભિવ્યક્તિ પણ સરસ છે. ગ્રામજીવન અંગે એ જે વાત કરે છે, જે ચિત્રાણ કરે છે ને જે ચિત્રન કરે છે તે આપણને સ્પર્શી જાય છે. પણ સાથે સાથે એવું લાગે છે કે તેઓ સભાનપણે નિબંધ લખી રહ્યા છે ને એ આપણે વાંચી રહ્યા છીએ.

રામચન્દ્ર પટેલ પણ આપણાને એ જતાવે છે કે તેઓ નિબંધ લખી રહ્યા, છેક તળ લગથી લખી રહ્યા છે. જોકે એમાં એક સંવેદનપણું સર્જકની ઊરી આરત પમાય છે. સુરેશ જોખી, રામચન્દ્ર પટેલ, મણિલાલ હ. પટેલ એ કવિ છે ને કદાચ એ કવિ હશે એથી જ

નિબંધકાર બન્યા. રામચન્દ્ર પટેલને થયું હશે કે પોતેય કવિ છે, સફળ નવલકથાઓ લખી ચુક્યા છે તો નિબંધ કેમ નહિ ? પણ એ નિબંધ લખવાનું શરૂ કરે છે ને નિબંધકાર તરીકેની સભાનતા જાણે વીસરી બેસે છે. એથી તો એ વીગતસભર તાદેશ ગ્રામપ્રકૃતિ-દશ્યો ઉપસાવવા લાગે છે. કલ્પકતા ને જાણકારી એમનામાં ખારસી છે. એમનું આરાધ્ય ને આવેખ્ય છે પોતાનું ગામ ઉમતા, એની ધરતી, પાદર, વગડો, ચાડ-ખરાબા, દેરાં, વૃક્ષો, આનર્ટપ્રદેશ ને ત્યાંના લોકો. Rural awareness, rural consciousness. જ્ઞાનમૂલક મનોવૃત્તિ, ગ્રામબોધ, સમજ આ બધું ગ્રામચેતનામાં આવે. એવું ન કહી શકાય કે ગામડામાં ઊછરેલો માણસ જ ગ્રામચેતનાને વ્યક્ત કરતા નિબંધો લખી શકે ને બીજો ન લખી શકે ! કેમ દલિત જ દલિતચેતનાને વ્યક્ત કરી શકે ને અવર ન કરી શકે એમ ન કહી શકાય. મુખ્ય વાત ચેતનાની છે. ચેતના ક્યાંથી આવે છે ? માર્ક્સ કહું છે : ‘It is not the consciousness of men that determines their deermines, but their social existence that deermines their consciousness.’ ગુજરાતીમાં કહીએ તો, માનવીઓની ચેતના તેમની હસ્તીને નિર્ધારિત નથી કરતી, પરંતુ એથી ઊલદું તેમની સામાજિક હસ્તી જ તેમની ચેતનાને નિર્ધારિત કરે છે. એટલે નિબંધકાર મણિલાલ હ. પટેલ અને રામચન્દ્ર પટેલ વિશે કહી શકાય કે ભલે તેઓ વ્યવસાય કે બીજા નિમિત્તે શહેરોમાં વસ્યા હોય કે હર્યા-ફર્યા હોય પણ તેમની સામાજિક ચેતનાનું નિર્ધારણ તો ગામડામાં જ થયું છે. તેમની સામાજિક હસ્તી જ તેમની સામાજિક અર્થાત્ ગ્રામચેતનાનું મૂળ કારણ છે. તમે જેને કલ્પકતા ગણો, સર્જકતા ગણો કે મૌલિકતા ગણો તેને તેઓ સામાજિક જીવનમાંથી પામ્યા છે. ગ્રામજીવનમાં ઊગી, ઊછરી, અનુભવીને પામ્યા છે. બંનેમાં થોડોક ફરક એ કે મણિલાલ હ. પટેલ કસબવાળા સભાન સર્જક છે. તો, રામચન્દ્ર પટેલ સભાન ખરા, પણ એક ઉમદા સ્વાભાવિક સર્જક. નરી સહજતા એમના સર્જનમાં પમાય છે.

નિબંધકાર રામચન્દ્ર પટેલ ગ્રામચેતના વ્યક્ત કરતા નિબંધકારોથી બીજી એ બાબતમાં જુદા પડે છે કે તેઓ તેમને યોગ્ય લાગે છે તે બીજાને કેવું લાગશે તેની પરવા વગર લાભે છે. નિબંધમાં વાક્યરચનાને તેઓ યેથેછ રચયા દે છે. આગળ ઉપર આપણને જે ‘ચરેડી’ નિબંધમાંથી અવતરણ ટાંક્યું છે તેને ધ્યાનથી વાંચશો તો મારી આ વાત જરૂર પામી શકાય એમ છે.

હું પણ ગામડાનો હું. રામચન્દ્ર પટેલની જેમ મેં પણ ‘વતનનો વિચ્છેદ અનુભવ્યો નથી.’ મનેય મારા ગામના પાદરનો, ખાડખરાબાનો, વગડાનો અનુભવ છે. પણ એમેરિકન લેખક વિલિયમ સારોયાએ એક પાત્ર પાસે કહેવડાયું છે તેને હું થોડું બદલીને કહું તો એમ કહેવાય કે પાદર-વગડા તો બધેય સરખાં પણ જે તેના પ્રેમમાં પડ્યો હોય તે માટે તે અલગ બની જાય છે. ‘ચરેડી’ રામચન્દ્ર પટેલ જ લખી શકે ! કેમ કે તેમણે ચરેડીને એક જુદી પેરે ચાહું છે. એમાં એમણે જે છોડ, વનસ્પતિ અને પંખીઓનાં નામો આયાં છે તે બધાંને ‘ચરેડી’ નિબંધ વાંચ્યા પહેલાં તો હું ગામડાનો હોવા છતાંય નહોતો જાણતો. વાંચ્યા પછી તો મારીય ગ્રામચેતના જાગી ઊઠી.

જેની ચેતના ગામડાના જીવનથી નિર્ધારિત થઈ છે ને પોખાઈ છે એવા બે ગામડાના

કૃષક-કવિ (રાવજી પટેલ અને રામચન્દ્ર પટેલ) અમદાવાદ જેવા મહાનગરમાં મળે છે એનું નિરૂપણ નિબંધકાર રામચન્દ્ર પટેલે ‘વિષ્ણુ’ નિબંધમાં કર્યું છે. આ નિર્ભેણ ચરિત્રાત્મક નિબંધ નથી. એમાં એક નહિ, ત્રણ ત્રણ ચરિત્રો જીવંત બને છે. વિષ્ણુ નામનો છોકરો તો ખરો જ, એથી વિશેષ બે ચરિત્રો, કવિ રાવજી પટેલ અને ખુદ લેખક રામચન્દ્ર પટેલ.

ગ્રામચેતનાથી ભર્યોભર્યો લેખક શહેરને આલેખે છે તે જુઓ : ‘લોકોની અવરજવર, વાહનો, મકાનો તથા કાળી ગાવડીઓ જેમ રખડતી રિક્ષાઓ દેખવામાં મજા પડતી હતી. અમે બંને ચાલતા મા. જે. પુસ્તકાલયના કોર્નર પાસે આવી તાં લીમડા નીચે ઊભા રહ્યા. લીમડો મારા શેઢાનો જાણો. એ લ્હેરે... એમાં પંખીઓ બોલે... ઉપર વાદળ.’

એ જ નિબંધનું આગળનું આ આલેખન જુઓ : ‘મેં બગલથેલામાંથી મારી પાંચેક રચનાઓ કાઈને રાવજ્ઞાના હાથમાં મૂકી. એણે ફૂલની જેમ પંપાળી, પદ્ધી વાંચવા લીધી એ પહેલાં કવિતાના લખાણમાં વાપરેલી શાહી વિશે પૂછ્યું. એને શાહી બહુ ગમતી હતી. મેં કહ્યું કે બ્લૂ અને લાલ શાહી ભેગી કરવાથી પલળેલા ખેતરની મારી જેવી શાહી બને છે, લખીએ એટલે સફેદ કાગળની શોભા વધી જાય. સાંભળતાં જ એનાં નેત્રો મધ્યમધાટ ને આખું શરીર તો ચણકાટીવાળું. પછી એ કશુંક બોલવા-કહેવા જાય એની સાથે ખાંસીએ તોફાન મચાવી દીધું. એને પરસેવો ધૂટ્યો હતો.’

રાવજી પટેલ અને પલળેલી મારી જેવી શાહી અને ખાંસી અને પરસેવો. આપણે જાણો અદ્દશ્ય જોઈ રહીએ છીએ.

‘શાંતુ’ નિબંધમાંય રાવજી છવાઈ રહે છે. લેખક અહીં રાવજ્ઞાના પત્રો જે પામે છે તેમાં ખરો હેતુ તો સોનગઢ ચિકિત્સાલયમાં રાવજ્ઞને મળવા જવાનો હતો પણ રાવજી ન મળ્યો. એની પીડા વિશેની પીડાકારક જાણકારી મળે છે. એક અલગ જ ઘાટીનો આ નિબંધ છે. એમાં નિરૂપણની સચ્ચાઈ થકી લેખકની ગ્રામચેતના વ્યક્ત થાય છે.

‘ગામનાં પાંચ સૂર્યમુખી’ ને ‘બે ધૂળા ધૂળ પરના’ એ બંને નિબંધો રામચન્દ્ર પટેલના પ્રથમ નિબંધસંગ્રહ ‘સૂરજ અડવો સૂરો, અડધો લીલો ચાંદો’માંથી છે. એમાં લેખકે પોતાના જીવનમાં, પોતાના સંપર્કમાં આવેલી નામી અને નહિ નામી પણ યાદગાર એવી વ્યક્તિઓની શબ્દછબિઓ આપી છે એમાં એમને પોતાની ભાવાદરભરી અંજલી આપી છે. ‘ગામનાં પાંચ સૂર્યમુખી’માં પહેલી છબી સ્વ. મૂળદાસ વૈશ્યની છે. આજાદીની ગુંબેશમાં ગાંધીજ્ઞના સાથી ને પોતાની લડતો દ્વારા જેમણે અનેક સફળતાઓ મેળવેલી એ લેખકના ગામ ઉમતાના શ્રી મૂળદાસ વૈશ્ય વિશે થયેલ એક ઉલ્લેખની વાત થઈ છે. લેખકે નિરૂપ્યું છે : ‘ઉચ્ચ કોમના વડીલ પાસે એ બેઠો હોય, ત્યારે કોઈ પીવાનું પાણી ધરે તો પાસેની થેલીમાંથી કે બિસ્સામાંથી પોતાનું પવાલું કાઢી એમાં પાણી લઈ એ પીને.’ જોકે લેખક પાછું લખે છે કે ‘જો એ મારા બાપદાદા પાસે આવીને બેદા હોય, ને જો આમ એ પવાલું કાઢીને પાણી લેતા દેખ્યા હોત તો હું હઠાત્રે કરીને એમનો ઘાલો જેંચી લઈને, મારા ઘરનો પાણી ભરેલો લોટો એમના હાથમાં પકડાવી દીપો હોત.’ અહીં લેખકની પ્રગતિશીલ ચેતના વ્યક્ત થાય છે. ‘રાણીવાવ’માં લેખકે પાટણની રાણીવાવને

એની ઐતિહાસિકતા સાથે તાદેશ કરી છે. લેખકે ‘રાજગઢી’ નિબંધમાં રાજગઢી નામના ટીબાનું બહુ ચાવ-બાવથી વિગતસમૃદ્ધ ચિત્રાણ કર્યું છે.

‘પાનખર’ નિબંધમાં લેખકે શિશિર અને પાનખરને બે કન્યાઓ તરીકે કલ્પી છે. આપણે એ આલેખન જોઈએ :

‘બંનેનાં મુખ મુખ, છાતી એક. અડોઅડ પડખાં. હાથ-પગ-પંજા-પિંડીઓ એકમેકમાં બંધાયેલાં. બંને હતી ભરતીંધમાં. શિશિર લાગે નીલાંબર, ત્યારે પાનખર રાખોડી. એમનાં શરીર પ્રમાણસર, અંગઅંગ ઘાટીલાં. નાસિકાઓ તગતગે મધુપુષ્યો ! બંનેના ઓછ પર જ્ઞાસુદ. રુવાંટે રુવાંટે જાણે શંખાવવીનાં ફૂલ ફૂટ્યાં ન હોય ! પોખની લાડકી દીકરી શિશિર, ત્યારે પાનખર માધ મહિનાની બહુ માનીતી. બંને કેશોર્યમાં ફૂટું ફૂટું, ધરોધાસ. સૂર્ય, એ બંનેને ઉઠાડવા થોડોક તડકો છાંટ્યો. તીખા તાપનો દીધો છમકારો. પહેલી શિશિર જબકી, એ ઊભી થઈને નાઠી. એના હળવા છમકારાથી પાનખર સફાળી જગીને એ શિશિર પાછળ દોડી હતી. બંને મસિયાઈ બહેનો, પહોળી પહોંચ્યતી ગજાદાર સ્વરૂપિવાળી. ઊંચાઈ પણ એકસરખી.’

તંગ ભાષાથી જ્ઞાનાયેલું આ ચિત્રાણ કેવું તો મજાનું લાગે છે, અપૂર્વ લાગે છે. બંને ઋતુઓનાં ગ્રામકન્યાઓ તરીકેનાં ચિત્રો પણ ઉપસે છે. વળી, એમાંનો ભાષા-વણાટ તો આપણને ન્યાલ કરી મૂકે છે.

‘સૂરજ અડધો સૂર્કો, અડ્ધો લીલો ચાંદો’ એ લેખકના પ્રથમ નિબંધસંગ્રહના કેટલાક નિબંધોની વાત આપણે ઉપર કરી. હવે બીજા નિબંધસંગ્રહ ‘માટી અને મોખ’ પર આવીએ.

લેખકની મારી સાથેની માયા-મહોબત પ્રથમ સંગ્રહમાં પણ પમાય છે, પણ અહીં તો પ્રથમ કમનો નિબંધ જ મારી વિશેનો છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ લેખકનો મારી સાથે નાતો બંધાઈ ગયેલો. રામચન્દ્ર ચિત્રકાર, રામચન્દ્ર કવિ ને રામચન્દ્ર નિબંધકાર જાણે ગણે આ નિબંધમાં એકબીજા ને ત્રીજા સાથે જાણે વાદે વદ્યા છે. લેખકનું મારી વિશેનું જ્ઞાન અટક ને બેમિસાલ છે. મારીનાં અલગ રૂપોને ઓળખાવવા માટે એમણે કેટકેટલા શર્ઝદોના પ્રયોગ કર્યા છે ! ઉદાહરણ લેખે થોડાં આલેખનો જોઈએ :

‘બાળપણ વીત્યુને જરાક મોટા થયા. દોડ્યા ગામના તળાવકઠ. પાળ ઉપર મરુદિયાવાળી મારી ખોટીને એના ગોળા, લાદુ માફક બનાવીને તળાવમાં ફેંકીએ. જેનો આખ્યાવર લાડુ આવે પેડ એ બળિયો, બહદુર. તો ચોમાસાની મારી પાણી પાણી પાંખેલી મારી. પાકા પોચા ટેટાનો રંગ ધારણ કરીને મધમધાંથી મારી. એ મેઘજળ પીતાં પીતાં સોડમથીએ, જેમ તાડમાંથી છૂટે તાડી. તાડિરેસ છાંટનું હવામાન પથરાતું જાય. મારી તો જળમાં સરે જળો ! ને વગડામાં ગોકળગાય બનીને હળવે હળવે ચરણ વગર ચાલે, ન પડે વિસોટો કે અંકોરો. પછી એ કૂદકા ભરતી સીમ વગડે રમે. તળાવજળ કિનારે દોડતાં દોડતાં જેમાં પગ ચોંટી જાય એ ચીકળી મારી તો હાથે-પગે ચામાચીડિયાની જેમ વળવી રહે. રંગ પણ એવો જ જાણે સીસમ.’

*

‘શુંગરાણ મારીમાં ધોડાની હણહણાટી અને સિંહગર્જના. દરિયાઈ મારી ચીકાશવાળી તોથે હાથીગેડાની ખાલ બરખારાટી અનુભવી શકાય. મારી ઊરે, ખીલે ને પાછી ખે... કોહવાઈને મારી ભળે; મારીમાં પાછી ઊછરીને આપે ગંધ. આ પા મલકાય તો પેલી પા સુકાય

મારી. ખડી, ચમચી, ચૂનો ધરીને મારી પોતે પોતાનાં નવાં નવાં રૂપ દેખાડે છે. ક્યાંક આગ પ્રગટી તો સમજો મારી જીજે છે. જળ વરસે માનો વરસે છે સોનગેરુ. વહેતા વાયુમાં એ વહેતી રહે છે ને મંદિર-દેવણોમાં ઘંટનાદ બનીને ગુજે હરહંમેશ.’

*

‘અધાદ જો પંદર દિવસ લંબાય તો જમીન-મારી જબરી અકળાઈ બોલી ઉઠે ‘હૂંઢિયા બાપજી...’ હું બારણાં ઉધારીને જોવું છું તો મહોલ્લામાં વાધરીકોમની કેટલીક દસ-બાર વરસની દીકરીઓની સાથે સાનેક વરસની છોકરીના માથે હતું વેરણછેરણ છાબહું. એમાં ચણોઠીની આંખોવાળું, ભૂખરા કાપડથી વીટણાયેલું હૂંઢિયા આકારનું મારીનું લિંગ. પાછી છોકરી વાધરી-પોલકામાં પલળે ને એની આંખો છેડે મોગરાની મહેક... સૌ લોટો લોટો પાણી રેણે આપે વાતકો દાડા. પેલી તો બધી હોંશે હોંશે ગોળ ફૂંઢડી ફરતી, નાચતી ગાયા કરે...’

‘પોટલે પોટલે મેહ વરહાડો,
ગાયોના ધરમે મેહ વરહાડો,
વરહો વરહો રે મારા દાદાને દેશ,
હૂંઢિયા બાપજી મેહ વરહાડો...’

હું અને મારીના હૂંઢિયા બાપજીવાળી પેલી દંતાંદીકન્યા હજ્ય પલળતાં પલળતાં બસ મારીને લાડ લાડવાને લ્ખાવો લઈ રહ્યા છીએ આજ દિન સુધી...’

*

આઈ મારીનાં અલગ અલગ રૂપો પમાય છે. એ રૂપો આપણને સ્પર્શ છે. કોઈ વાક્યો તો કાચ્યપાંજિત સમોવડ બની રહે છે, જેમ કે ‘તાઉમાંથી છૂટે તારી’, ‘મારી તો જળમાં સરે જળો !’, ‘આ પા મલકાય તો પેલી પા સુકાય મારી.’

સંગ્રહનો બીજા કમનો નિબંધ છે ‘મોભ’. મોભ ઉપર તો મારી નીચે. વચ્ચે આવી ગયું ગામડાનું ધર. ‘ગાર-ચૂનો અને ઈટો ભેગી થતાં ધર તૈયાર’. મારી અને મોભ ગામડાના માનવીનો આધાર, આશરો. સંગ્રહના બીજા નિબંધો તો જાણે ‘મારી’ અને ‘મોભ’ના ભાષ્ય રૂપ છે. ‘ખડકી’, ‘કોઢ’, ‘નિભાડો’, ‘ગાલ્લું’, ‘હળ’, ‘કોસ’, ‘શેઠો’ ‘ખળુવાડ’, ‘વાડો’, ‘બીડ’, ‘તસુવર’, ‘તળાવ અને ગરનાળું’ એવા નિબંધોમાં ગ્રામજીવનની આખી સૂચિ તરબતર છે. એમાં લેખક રામચન્દ્ર પટેલની ગ્રામચેતના પૂરબહારે લહેરી છે.

હકીકતી સત્ય ને અનુભવના સાચને વળણી રહેનાર નિબંધકાર રામચન્દ્ર પટેલ તેમની નિબંધસુચિમાં પ્રકૃતિ, ખેતર, પાદર ને ગ્રામજીવનના જાણકાર ને માણનાર તરીકે વિલસે છે. તેમના નિબંધોમાં ચિત્રાત્મક જીવંત વણજોનાં ઉદાહરણો ઘણાં ધરેણાં શાં વેરાયેલાં-ગુંથાયેલાં મળે છે. જે ગ્રામચેતનાથી ફાટ ફાટ થતાં રહે છે. એક ઉદાહરણ નોંધીએ :

‘નવરાત્રિ આવે ત્યારે ચાચરચોકનો શરદવૈભવ ન તો શીતલ કે ન તો ઉષા. એ તો ઉજમાળો હોય. રાત્રે નાડી-નાડીમાં મારીરસ વહે... નાર હોય નવરંગમાં. માથે તાંબા કે મારીનો નવલો ગરબો. ઝાંઝર, કંકણ, કંબીના રમજાટ રણકા. ઢોલ ઢબૂકે... શરણાઈ ટહુકે. કોઈ સરોવરમાં મોજાં ઢાઢ અને નશામાં ઊછળે... વચમાં મા હેમવતી દુર્ગા અષ્ટભુજાળી.

માટીના ઉપયોગથી મૂર્તિ શોભાયમાન, પણ શરીરશાળગાર સાથે ધારણ કરેલાં આયુધો જોતાં માયું નમે જ નમે.’

રેલ્ફ ફોક્સે કહ્યું છે કે, ‘સારું ગદ્ય લખવાની કલા વસ્તુઓને એમના સાચા (અસલી) નામે ઉલ્લેખવાની વિલુપ્ત કલા છે. આ એક સત્ય છે, અડગ અને અપ્રિય સત્ય કે આપણા દેશમાં આજે પણ બળુકી ભાષાની ક્ષમતાવાળા હરતાફરતા મહેનતકશ લોકો જ છે. કેમ કે તેઓ જીવનના આવશ્યક અનુભવ અને શર્ધોના ભંડારથી સંપન્ન છે અને એમાં વૃદ્ધિ કરતા જ રહે છે.’

આપણા દેશના, આપણા વિસ્તારના મહેનતકશ લોકોના પ્રતિનિધિ નિબંધકારલેખે અને ગ્રામચેતનાના દાની કૃપક નિબંધકારલેખે રામચન્દ્ર પટેલને ઓળખાવું તો એમાં હું સત્યનો જ પક્ષ કરી રહ્યો છું. નિબંધકાર રામચન્દ્ર પટેલની બાબત આલાં કહ્યા પછી, હજુ એક વાત ગુજરાતી નિબંધ વિશે કહેવાની બાકી રહે છે. આપણા ગુજરાતી નિબંધનો આરંભ તમે કાલેલકરથી કરો કે અન્ય કોઈથી, પણ જેને આપણે લખિત નિબંધલેખે ઓળખીએ છીએ તેનો વાસ્તવિક પ્રારંભ તો સુરેશ જોખીના ‘જનાન્તિકે’ના નિબંધોથી જ થયો. એમાંથી નિબંધનું જે રૂપ ઘરી આપ્યું તેને મોટે અંશે પછીના નિબંધકારો અનુસર્યા છે. દિગીશ મહેતા કેંક અંશે જુદા પડ્યા. તેમનું પણ નિબંધના વિકાસકોને આગામી-ઐતિહાસિક મહત્વ છે. જોકે તે માર્ગ જનારા અત્યાર સુધી તો જાઝ નિબંધકારો ન નીકળ્યા, પરંતુ તે નિબંધોની રૂખ-રૂપની ચમક આજેય છે. ગ્રામચેતનાના નિબંધકારોમાં મહિલાલ હ. પટેલ ને રામચન્દ્ર પટેલ જેવા સુરેશ જોખીથી જુદા પડે છે ભરા પણ એ જુદા પડવાનુંથી એમને સુરેશ જોખીના નિબંધોમાંથી જરૂરું છે. મહિલાલ હ. પટેલથી રામચન્દ્ર પટેલ સાવ જ જુદા પડે છે ને તે ગ્રામજીવનના યથાર્થના આવેખક તરીકે. તેઓ કવિ છે, નવલકથાકાર છે પણ નિબંધમાં કવિપણાને કે નવલકથાકારપણાને તેઓ હાવી નથી થવા હેતા. મહિલાલ હ. પટેલ નિબંધમાં કલા કરવા પ્રેરાય છે એવો આચાસ છતો થઈ જાય છે. રામચન્દ્ર પટેલ તો ગ્રામીજા યથાર્થતાને જ પોતાના દિનિકોણથી આલેખે છે. નિબંધકાર રામચન્દ્ર પટેલની જીવનદિની સમુદ્ભાર માનવતાવાદી છે. પરંપરાગત નીતિ-સંસ્કારને તેઓ વળગી રહે છે. વધુમાં, આપણે ત્યાં ગ્રામજીવન, ગ્રામસૃષ્ટિને આવેખતા લેખકોનો જે ફાલ આવ્યો એમાં એ નિબંધકારોએ છેલ્લી અડધી સદીમાં પલટાતા જતા ગામડાને, એના રીતરિવાજોને, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધાને, ગામડાં ભાંગતાં ગયાં તેની પ્રક્રિયાને, ગામડાના જીવનમાં થેયેલા વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના પ્રવેશ ને તેનાં પરિણામોને, ગ્રામજીવનમાં આવેલી સ્વચ્છતા અંગેની સભાનાતાને, નીતિ-સંસ્કારમાં આવેલા પલટાને આવેખવાનો કેટલો પુરુષાર્થ કર્યો? એ સવાલ નિબંધકાર રામચન્દ્ર પટેલને નહોં જણાતો નથી. સજીકે સજીકે નવનવી ભાત પાડતા ગુજરાતી નિબંધોમાં રામચન્દ્રીય નિબંધો એક ન ભૂસાય એવી છાપ મૂકે છે, ને ગ્રામચેતનાના આવેખનમાં તો તે અદ્ભુત રહે છે. જ્યારે જ્યારે, જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી નિબંધની સંરચનાની વાત ભંડાતી હશે ત્યારે ત્યારે, ત્યાં ત્યાં રામચન્દ્ર પટેલના નિબંધો પર આપણી ગરજે આંગળી મૂકવી જ પડશે.

આસ્વાદ્ય વાચનસામગ્રી અને જ્યાકેદાર અનુવાદો

રમણ સોની

[‘રવીન્દ્રસાન્નિધ્યે’ : સંપાદન અને અનુવાદ જ્યંત મેઘાણી, ગુજરાત, અમદાવાદ, ૨૦૧૮]

જ્યંત મેઘાણી સંપાદક અને અનુવાદક છે, કેવળ અનુવાદક નહીં. સંપાદક તરીકેની એમની શાખ તો પહેલેથી, જવેરયંદે મેઘાણીનાં ‘સોના-નાવરી’ વગેરે નમૂનેદાર સંપાદનો આપેલાં ત્યારથી. આરામગ્રિય સંપાદક હોય તે બધું ભેગું કરે (કે કરાવે) અને છપાવવા આપી દે, જ્યંતભાઈ જેવા સંપાદકોને જંપ નહીં – ઘણી જ કાળજીથી બધું ફંફોસી, આપોજિત કરી, શોધકવૃત્તિથી ને ઈતિહાસદિનિથી સંપાદિત કૃતિને ઘાટ આપે, પૂર્તો સમય આપીને એનું ઉત્તમ દસ્તાવેજ મૂલ્ય પણ ઊભું કરે. હમણાં એમણે રવીન્દ્ર-સાહિત્યનાં સંપાદનકુશળ તેમજ અનુવાદકુશળ એવાં સ-રસ અને મુદ્રણ-સુંદર પ્રકાશનો આપ્યાં છે.

થોડાંક વર્ષો પહેલાં એમણે રવીન્દ્રનાથની લઘુ કાવ્યકૃતિઓ ‘કબિતિકા’ઓમાંથી ૩૦૦ જેટલીનું ચયન કરીને તથા એના અનુવાદો કરીને એક નાની રૂપકરી પુસ્તિકા ‘તાજખલાં’ (૨૦૦૭) આપેલી. તરત સૌનું ધ્યાન ખેંચાયેલું – એના વિશિષ્ટ અનુવાદો તરફ. હમણાં, ૨૦૧૮માં એમણે રવીન્દ્ર-કેન્દ્રી બીજાં ચાર પુસ્તકો આપ્યાં : કબિતિકાઓમાંથી વધુ ત્રણસો કૃતિઓનો ચયન-અનુવાદ ‘સપ્તપણી’, રવીન્દ્રનાથનાં લાંબાં-ટૂંકાં કાવ્યોમાંથી પઢ કાવ્યોનો અનુવાદ ‘અનુહૃતી’, રવીન્દ્રનાથે લખેલા ‘અઠળક પત્રો’માંથી પસંદ કરેલા પત્રોનો અનુવાદ ‘રવીન્દ્ર-પત્રમધુ’ અને આ, પસંદ કરેલાં રવીન્દ્ર-ચરિત્ર-કેન્દ્રી લખાણોના અનુવાદનું પુસ્તક ‘રવીન્દ્રસાન્નિધ્યે’. એમના સર્વ અનુવાદો મૂળ બંગાળીના અંગેજી અનુવાદો પરથી થયેલા છે. જ્યંતભાઈ બધાં અંગેજી લખાણો શોધતા-ખોળતા ગયા, ને પહેલાં તો, રસથી વાંચતા ગયા – એટલે સંપાદક અને અનુવાદક પૂર્વે એમની ભૂમિકા એક રુચિસંપન્ન વાચક-ભાવકની રહી. આવા બહોળા વાચનરસ વિના સંપાદનમાં, ને અનુવાદમાં કસ ન આવે.

*

‘રવીન્દ્રસાન્નિધ્યે’ના નિવેદનમાં એમણે લઘું છે કે, ‘મારા રવીન્દ્રરસમાં કવિનું જીવન મુખ્ય રહ્યું.’ એ મુજબ આ પુસ્તકમાં બુદ્ધેવ બસુની રવીન્દ્રનાથ-સમરણકથા ‘સબ પેયેછિર દેશે’, અન્ય લેખકો-સ્નેહીઓનાં રવીન્દ્ર-સંસ્મરણો, રવીન્દ્ર-ચરિત્રાત્મક નવલકથાનું એક પ્રકરણ અને રવીન્દ્રનાથનાં પ્રવાસ, પ્રવચનાદિ લખાણો – એવા સંપાદન-અનુવાદો છે. દરેક લખાણને આરંભે અનુવાદકે એની પરિચયાત્મક એવી ઉચ્ચિત સંદર્ભ-

ભૂમિકા આપી છે ને જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં, તે તે પાના નીચે પરિચય/સમજૂતીની નોંધો મૂકી છે. અને એમ ચયનને એક આધાર આપ્યો છે.

‘સબ પેયેછિર દેશ’ પુસ્તિકા બુદ્ધદેવનું હૃદયંગમ અને મન પર એક પ્રસન્ન છાપ પાડનારું રવીન્દ્ર-શાંતિનિકેતન-સ્મરણાકન છે. એમાં રવીન્દ્ર-સન્નિવિની ધન્યતા સાથે બુદ્ધદેવની આલેખન-સર્જકતાનો પરિચય પણ મળે છે. અનુવાદકની ભૂમિકામાં બુદ્ધદેવનો વિલક્ષણ રવીન્દ્ર-સંબંધ નોંધાયો છે : બુદ્ધદેવે (‘તાગોર : પોટ્ટેટ ઓફ એ પોએટ’માં) કહેલું, ‘કિશોરકાળમાં એમના પુસ્તક પછી પુસ્તકમાંથી પસાર થતી વેળા મેં રોમાંચ અનુભવેલો... એ કાળને સંભારતાં કહી શકું કે અમારી પેટીનું તાગોર-જ્ઞાન કથી શકાપ એથી વિશેષ છે. જરા થોભીને શ્યામ વાદળના કે સ્યુર્યસ્તના સૌંદર્યને નિરખવાનું અમને એમણે જ શીખવ્યું; સુખ અને સંતાપની અમારી અનુભૂતિને સંવેદન-સંપન્ન એમણે જ બનાવી.’ પણ એ જ બુદ્ધદેવે, એક વિકાસમાન આધુનિક કવિ તરીકે નવી દિશા ગ્રહી ત્યારે એમના એ આંદોલનનો સૂર હતો – ‘રવીન્દ્રયુગ અસ્ત હ્યે ગે છે.’ (રવીન્દ્રયુગ હવે આથમી ગયો છે.) છતાં, રવીન્દ્રનાથનાં કવિત્વ-વ્યક્તિત્વનું એમનું આકર્ષણ આદ્ધરી ન ગયેલું. રવીન્દ્રનાથનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં, એમના નિમંત્રણથી બુદ્ધદેવ ૧૯૮૮માં ને ૧૯૮૯માં એમ બે વાર, સપરિવાર, શાંતિનિકેતન જાય છે ને કવિની ઉઘાભરી, સંચારશીલ નિકટતા અનુભવે છે. એ વિશિષ્ટ વાતાવરણ સમેતની રવીન્દ્ર-સ્મરણકથા તે આ પુસ્તિકા. રવીન્દ્રનાથના અવસાન (૧૯૮૧) પછી પ્રગત થઈ હોવા છતાં એમાં એમના મૃત્યુનો ઉલ્લેખસરખો નથી, એની કોઈ ઘેરી, મ્લાન છાયા એના પર નથી. મરણાસન્ન રવીન્દ્રની એક આર્દ્ર અને ધન્યતાભરી વિદાય એનું ઉચિત ગૌરવ-અન્વિત સમાપન છે : ‘મારી એ સકલ ફિલાદાયિની ભૂમિકી, ‘સબ પેયેછિર દેશ’ની, એ સર્વાસરીખા અનુભવની વિદાયની આ ઘડી છે.’ (પૃ. ૫૨).

બુદ્ધદેવની શાન્તિનિકેતન-સન્નિવિ વાચકની પણ બની રહે એવી તાદ્દશ્યતાથી અને સર્જકદિશી ત્યાંના વાતાવરણનું, પ્રકૃતિનું, નિવાસો અને ઈમારતો સુધ્યાંનું વ્યક્તિત્વ ગેઝું થાય એ રીતે એ પરિવેશનું, ત્યાંના ભિત્રો-પરિવિતોનું, રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વનું અને આતિથનું આલેખન થયું છે. રવીન્દ્રના દેહલાલિત્યનું આ રેખાંકન જુઓ : (માંદગીમાંથી ઊઠચા હોવાથી) ‘થહેરો સુકાયેલો હતો, લાલી ઊડી ગઈ હતી, પણ એમના ભાવ્ય પુષ્ટ દેહનો આભાસ અછતો નહોતો. સિંહની ડેશવાળીસરીખાં ગરદન-પહોંચતાં વાંકડિયાં જુલ્દાં હવે લુંપ થયેલાં પણ મસ્તક હજુ મધ્યમાં સેંથો પાડેલા શેત કેશથી વિભૂષિત હતું. [...] ઓહો, રવીન્દ્રનાથનું દેહલાલિત્ય આટલું સોહામણું તો કદી નહોતું ! [...] કિશોરાવસ્થાથી માંડીને વરસોવરસની એમની તસવીરમાલા બતાવતી કે વધતી વય સાથે એ ઉત્તરોત્તર દેખાવડા ભાસતા. [...] એ વખતે તો કવિવર સુંદર લાગતા જ, અત્યારે સંધ્યાના આદ્ધા તિમિરમાં એ સૌંદર્ય-નિખાર શિખરે હતો, બેશક હતો.’ (પૃ. ૪૩). આ અભિવ્યક્તિ એટલી ગુજરાતી બની છે કે એમાં અનુવાદકની અભિવ્યક્તિ-રેખાઓ પણ ભજી હશે. પુસ્તકમાં શાંતિનિકેતન ઊપસે છે પણ એમાં ધબકાર અને પ્રેરકતા રવીન્દ્રનાથનાં છે. એમની વિનોદવૃત્તિનો મહિમા બુદ્ધદેવ આ રીતે નિરૂપે છે :

‘કદાચ રવીન્દ્રનાથની અસર હેઠળ જ શાન્તિનિકેતનનું વાતાવરણ હાસ્યભીજ્યું રહેતું
[...] ગાંભીર્યના આવા કુગાઓને ફોડીને એમણે વાર્તાઓમાં નમ્બલહરીઓ ઉડાડી છે.
[...] પ્રમાદવેરી બપોરો અમારા આવા વાર્તાવિનોદોથી હરીભરી રહેતી.’ (પૃ. ૧૮).
રવીન્દ્રનાથના બહુ-આયામી આંતર્બાધ્ય વ્યક્તિત્વ અંગે ધન્યતાનો ઉદ્ઘાગ કાઢતાં બુદ્ધદેવ
લખે છે કે, ‘અમે તો એમની મહાનતાનો, કહો કે, કેફ માણ્યો છે.’ (પૃ. ૫૦). એવો કેફ
વાચકને પણ ચઢે એવી આસ્વાદતા છે આ પુસ્તકની – જે આ અનુવાદ દ્વારા પણ
આસ્વાદી શકાય છે.

બીજાં ચરિત્રકેન્દ્રી લખાણોમાં ક્ષિતિમોહન સેનનો લેખ શાન્તિનિકેતનના
આરંભકાળનું વિગતલક્ષી નિરૂપણ કરતાં કરતાં એનું સરસ ચિત્ર આલેખે છે; પુત્ર
રથીન્દ્રનાથ ટાકુરે ‘ઓન ધ એજસ ઓફ ટાઈમ’માં પિતા રવીન્દ્રનાથનાં સ્મરણો આલેખ્યાં
છે એમાંથી અંશો સારવીને જ્યંતભાઈએ પાંચેક પાનાંમાં અનુવાદિત કર્યા છે; ‘પિતા
સાથે પ્રવાસ’ એ અરુણા ચકવર્તીએ લખેલી ચરિત્ર-નવલ ‘ઓરસાંડો’ (૨૦૧૩)નું એક
નાનું પ્રકરણ છે જેમાં પિતા દેવેન્દ્રનાથ સાથે પ્રવાસે ગયેલા કિશોર રવીન્દ્રનાથનું પ્રથમ
કાવ્યલેખન અને પ્રારંભિક તાલીમ પામેલા કંઠે થયેલું એનું ગાન રસપ્રદ છે. આ પ્રકરણમાં
બાળ રવીન્દ્રના બીજા નાના નાના પ્રસંગોનું જે વિનોદભર્યું આલેખન થયું છે એ આખી
નવલકથા વાંચવાનું કુતૂહલ જગાડે એવું છે. પરંતુ સૌથી વધુ સ્પર્શી જ્યાય એવો લેખ છે
રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યનાં તેમજ વ્યક્તિત્વનાં ઊડાં ચાહક, આર્જન્તિનાનાં લેખક
વિક્તોરીએ ઓકામ્પોનો લેખ – ‘પાતા સરિતાને તીરે’. એમાં રવીન્દ્રનાથનો વિલક્ષણ-
સુંદર પરિચય મળે છે એથીય વિશેષ રવીન્દ્ર-ઓકામ્પો-સંબંધ અનુભવાય છે. ૧૯૨૪માં
પેરૂ જવા નીકળેલા કવિ આકસ્મિક સંઝોગમાં ઓકામ્પોના શહેર બ્યુએનોસમાં ઓકામ્પોના
અતિથિ બને છે ને એમની વચ્ચે ‘સ્નિગ્ધ સજ્ય’ પ્રગટે છે. આ મિલનના એક દસકા
પહેલાં ‘ગીતાંજલિ’ (અંગ્રેજ) વાંચીને એ કવિતાથી ઓકામ્પો ભાવવિભોર બનેલાં.
‘રોજ સવારે મારા બંડાં બારીબારણાં ખુલ્લાં રાખીને હું (મારા બાગનાં ગુલાબના)
પરિમલને શાસમાં ભરતી, ટાગોર વાંચતી, ટાગોરનો વિચાર કરતી, ટાગોરને કાલ્યનિક
પત્રો લખતી, અને એમની પ્રતીક્ષા કરતી – ટાગોરમય બની ગઈ હતી.’ (પૃ. ૧૦૧).

ઝડુબેથી સામે જ દેખાતી, નિકટ વહેતી નદી ખાતા અને સુંદર ખીલેલો બાગ –
એવા પરિવેશમાં આવેલો નિવાસ ‘મિરાલટીએ વિલા’ રવીન્દ્રનાથના કવિજીવને બહુ
જ અનુકૂળ હતો. ત્યાંથી ગયા પછી કવિએ પત્રમાં લખેલું, ‘મારા દેહની જીર્ણ હાલતમાં
મારું ચિત્ત સાન ઈસીદ્રોના એ ઝડુબે પહોંચવા નીકળી પડે છે.... તારા એ બાગમાં
ખીલતાં વાદળી અને રાતાં રંગધારી પુષ્પવૃંદો, અને એ નદીના પટ પર રમતા વિધવિધ
રંગો એ એકલ ઝડુખા પરથી નિરખતાં મારાં લોચન થાકતાં જ નહોતાં.’ (પૃ. ૧૦૭).

આદર, અને પ્રેમની તદ્વપતાનું સંકુલ સ્નેહરૂપ આ લેખને એક આર્ક નિબંધ જેવો
બનાવે છે. ટાગોરના સ્વાસ્થ્યની જીણી કાળજી રાખતાં ઓકામ્પો એક કણો તો એક
વિશિષ્ટ અનુભૂતિ કરે છે : ‘મારામાં આ માનવી પ્રત્યે એક પ્રબળ માતૃભાવ ઊઠ્યો
લાગ્યો. મારા પિતા જેવડા ગુરુદેવ એક બાળક હોય એવું એમના પ્રત્યેનું સહજ વર્તન

મારામાં પ્રગતયું.' (પૃ. ૧૦૮).

અનેક પ્રસંગો ઉપરાંત આ લેખમાં રવીન્દ્રનાથે, બ્યુએનોસથી પાછા ગયા પણી ઓકામ્પોને લખેલા ત્રણ-ચાર પત્રો/પત્રાંશો પણ ગુંથાયા છે. વિક્તોરીઅને એ વિજયા ('બિજોયા') કહેતા. એક પત્રમાં લખેલું : 'તને મોકલી રહ્યું છું એ માંનું બંગાળી કાવ્ય-પુસ્તક હું સ્વહસ્તે તારા હાથમાં મૂકવા ઈચ્છું. પુસ્તક મેં તને અર્પણ કર્યું છે, પણ એમાં શું ભર્યું છે એ તું કદી નહીં જાહી શકે. એમાંનાં ઘણાં કાવ્યો સાન ઈસીડોમાં રચાયાં હતાં.' (પૃ. ૧૧૧).

ઓકામ્પો-રવીન્દ્રનાથ વિશે કેટલાંક પુસ્તકો લખાયાં છે – ને એ ગુજરાતીમાં પણ અનુવાદિત થયાં છે. ભૂમિકામાં એ બધાંના નિર્દેશો જ્યાંતભાઈએ કર્યા છે. એમાંનું સૌથી સ્પૃહધીય પુસ્તક છે – 'રવીન્દ્ર-ઓકામ્પો પત્રાવલિ' (અનુ. મહેશ દવે, ઈમેજ, ૨૦૦૬).

'રવીન્દ્રસાન્નિધ્ય'માં, રવીન્દ્રનાથનાં આત્મકથન કહેવાય એવાં કેટલાંક લખાણો પણ છે – પચાસમી વર્ષગાંઠે કોલકાતામાં થયેલા એમના સંમાનના પ્રતિભાવમાં, નોબેલ પારિતોષિક સ્વીકારટાણે સ્વીડનમાં કરેલા વક્તવ્યમાં, સિતેરમી વર્ષગાંઠે શાંતિનિકેતનમાં અને કોલકાતામાં યુનિવર્સિટીમાં કરેલાં પ્રતિભાવ-વચનોમાં – એમની શાલીનતા, એમની સર્જક કલ્યાણશીલતા, એમની બૃહદ પદ્ધિપ્રેક્ષવાળી વિચારશીલતાનો ને એમની પ્રવાહી શૈલીનો પરિચય સાંપદે છે. રવીન્દ્રનાથના 'જપાનયાત્રી' (૧૮૧૮) પુસ્તકના શરૂતલા રાવ શાસ્ત્રીએ કરેલા અંગ્રેજ અનુવાદ 'એ વિઝિટ ટુ જાપાન' (૧૮૬૧)માંથી સંકલિત કરીને લીધેલા કેટલાક અંશોનો અનુવાદ 'અરુણોદયના દેશમાં' નામે અહીં મુકાયો છે. એમાં કવિ-ચિંતક રવીન્દ્રનાથનાં કેટલાંક નિરીક્ષણો ઘોતક છે. જપાની સંસ્કારિતા અને કવિતા વિશે એ લખે છે : 'આત્મોચ્ચારણની ભિતભાષિતા એમની કવિતામાં પણ જોવા મળે. દુનિયામાં કાયાંય ત્રાજ પંક્તિનું કાવ્ય જોવા નહીં મળે, પણ જપાની કવિ અને ભાવક માટે આ ત્રાજ લીટી પૂરતી જ છે. તેથી જ મેં કોઈ જપાનીને રસ્તા પર ગાતા કે બરાડા પાડતા જોયા નથી. એમનું હદ્ય જરણા માફક ખળખળતું નથી હોતું, પણ સરોવર સરખું સૌચ્ચ હોય છે. મેં સાંભળેલાં એમનાં કાવ્યો ચિત્રકૃતિઓ હોય છે, [એ કૃતિઓ] પદ્ધન્યોગ્ય લયવાળી નથી હોતી.' (પૃ. ૬૨-૬૩). એમના એક યજમાનના મુખ્ય બંડની સાઢી સજાવટનું કવિતનું નિરીક્ષણ જુઓ : 'માટીનો એક નાનો કુંભ ખૂણામાં હતો ને ભીત ઉપર એક જ ચિત્ર હતું જેથી અતિથિની આંખે અને ચિત્રે ફરી ફરી ત્યાં જ દરવું રહે. આ ઉચિત હતું, કારણ કે કોઈ પણ ચીજની ચોપાસ ખાલીપો હોવો જોઈએ. સુંદર વસ્તુઓને એકીસાથે ખીચોખીય ગોઠવવી એમાં એમનું અપમાન છે. [...] જપાની પ્રજાની કલાસમજ એટલી ઉત્કૃષ્ટ હોય છે કે એ લોકો વસ્તુઓની સંખ્યાની બાબતમાં લાલચું નથી.' (પૃ. ૬૩-૬૪).

રવીન્દ્રનાથનો યુરૂપ-અમેરિકા-પ્રવાસ ડાયરી રૂપે પણ આલેખાયો છે. એવા કેટલાક, હું દતે કરેલા અંગ્રેજ અનુવાદ 'ધ ડાયરી ઓફ એ વેસ્ટર્વડ વોયેજ' (૧૮૬૨)માંથી પસંદ કરેલા અંશોનો અનુવાદ અહીં 'આમિ સુદ્ધારેર પ્રિયાસી' નામે મુકાયો છે એમાં મહદેશો પ્રકૃતિનું – સ્ટીમર પરથી અનુભવેલા સમુદ્રનું – યથેચ્છ, અકમ આલેખન છે –

કવિની કલ્પન-અલંકરણરીતિમાં. એનો એક અલગ સ્વાદ છે.

ગદ્ય-લખાણોના આ બધા અનુવાદો મૂળ (અંગ્રેજી) લખાડોને વળગેલા રહીને પણ મુક્ત અભિવ્યક્તિરીતિને પ્રગટાવનારા અનુવાદો છે. અનુવાદ વિશેના એક લેખમાં જ્યંત મેઘાણીએ અનુવાદકાર્થને ‘સર્જનશીલ નવસંસ્કરણ’ તરીકે ઓળખાવેલું. (જુઓ,
‘અનુવાદ-વિચાર અને અનુવાદ-પ્રક્રિયા’, સંપા. રમણ સોની, ૨૦૧૮માં એમનો લેખ,
પૃ. ૧૫-૨૧). ‘તન્મયતાથી પરકૃતપ્રવેશ’ કરીને પછી અનુવાદક પોતાની (લક્ષ્ય)ભાષાની સંવેદનશીલતા સાથે કામ પાડે, ને એમાં પોતીકી ભાષા-ભાતને પણ ઉપસાવે ત્યારે અનુવાદોની અનેકવિધ શક્યતાઓ ઊભી થાય — એવી એક નિઝ શક્યતા જ્યંતભાઈના આ અનુવાદોમાં પણ પ્રગટેલી જોવા મળે છે. ઉપર ઉદ્ઘાત કરેલાં કેટલાંક અવતરણોમાં પણ જ્યંતભાઈની અનુવાદ-ભાષાની લાક્ષણિકતા, એનો ગુજરાતી લક્ષણવિશેષ પરખાઈ આવશે. તેમ છતાં, તુલનાર્થે થોડાંક વાક્યો મૂકી જોઈએ : મૂળ અંગ્રેજ અને પછી અનુવાદ —

1. We went to sleep with bird-song.
પછી અમે પંખી-ગાનને કાનમાં ભરીને નીંદરખોળે સમાયાં. (પૃ. ૬)
2. A large well kept garden, a red pabby path ran through it.
ઉખાભરી માવજતવીટ્યું વિશાળ ઉદ્યાન અને તેની આરપાર જતી લિસ્સા પથરની કેડી [ધરને શોભાવતાં હતાં.] (પૃ. ૧૧)
3. The action and affections of his family surrounded us at all times.
એમના [રવીન્દ્રનાથના] પરિવારની બરદાસની હથેળીમાં અમે રહેતાં.
(પૃ. ૧૬).
4. Not only the clamouring of the importunate male, but even the beckon of food or drink is mercilessly ignored.
[બુદ્ધદેવ, એમનાં પત્ની અંગે] : અધીર પુરુષની વિનંતીઓ જ નહીં પણ સુસ્વાહુ વાનગીઓ માણવાના લોભ પરત્વે પણ એ સાવ ઉદાસીન !

ચારેય અંગ્રેજ અવતરણો ‘સબ પેયેછિર દેશે’ના નાંદિની ગુપ્તાના અંગ્રેજ અનુવાદ — ‘પરબાસ’ નામના બંગાળી સાહિત્યના ઈન્ટરનેટ સામયિકમાંથી લીપેલાં છે. મૂળ બંગાળી એ તો જ્યંતભાઈ માટે પણ અનુમાનનો વિષય. પણ ભારતીય ભાષાનું, બુદ્ધદેવ જેવા સર્જકની અભિવ્યક્તિનું રૂપ ગુજરાતીમાં રચવાનું હતું એમાં જ્યંતભાઈએ પોતાની બોલીભાષા પણ ગુંઠી છે. એટલે (૧માં) ‘નીંદરખોળે સમાયાં’ એવો પ્રયોગ એમણે કર્યો છે. (૨-માં) [large] well kept [garden] માટે ‘ઉખાભરી માવજતવીટ્યું’ એવું કંઈક વાભિત વર્ણન છે. ઉદા. તમાં શબ્દો ઓછા કરીને એ ‘હથેળીમાં... રહેતાં’ એવા રૂઢિપ્રયોગને તાજે કરીને યોજે છે તો ઉદા. ૪માં ‘અધીર પુરુષની વિનંતીઓ’ એવી (મૂળ અભિવ્યક્તિને) સીમિત કરતી વાક્યરચના કરીને ‘beckon of food’ને વધુ સ્વાહુ ગુજરાતી અભિવ્યક્તિ આપે છે. આટલીક વાત માત્ર નમૂનાલેખે.

જ્યંતભાઈના અનુવાદો સહજ-પ્રવાહી ગુજરાતી અભિવ્યક્તિવાળા અને જાયકેદાર

પણ છે. એમની ભાષામાં વાજિતાની છાલક બલકે હોળ પણ છે – એમના સર્જનશીલ નવસંસ્કરણમાં સર્જનશીલતા જરા વધુ મહોરેલી અને મુખર બને છે, ને જવેરચંદ મેઘાણીનાં કાચ્ય-અનુસરજ્ઞનોની જેમ કયારેક મૂળને ઠેકવા કરે છે. એથી એમના આ અનુવાદો સુવાચ્ય બનવા ઉપરાંત (વધુ) સુખવાચ્ય પણ બન્યા છે – ઉપર કહું એમ જાયકેદાર બન્યા છે – અને લક્ષ્ય વાચ્યકોને માટે આનંદપ્રદ રહ્યા છે, અલબત્ત, સન્નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતાને જરાય રેઢાં મૂકીને નહીં જ.

એમની બધી વિલક્ષણતાઓ સમેત મને જ્યંતભાઈનું અનુવાદકાર્ય ગમ્યું છે – એ પ્રવાહી-પ્રાસાદિક અને વાચનસુખ આપનારું બન્યું છે. પણ બેઅંક શબ્દપ્રયોગો અંગે મારી નારાજગી છે. કાળજી, સંભાળ, સરભરા, આટિથ્ય વગેરે માટે એમણે, ધ્યાણિબધી વાર, ‘બરદાસ’ શબ્દ યોજયો છે (એક જગાએ ‘ખાતરબરદાસ’). ગુજરાતી અભિવ્યક્તિમાં, ને જ્યંતભાઈના આ અનુવાદ-પ્રવાહમાં પણ, ‘બરદાસ’ શબ્દ જરાક પરાયો, કંઈક પદાવલી-લયનો ભંગ કરનાર લાગ્યો છે, મને. રવીન્દ્રનાથના છેલ્લા દિવસોની, સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન છતાં મરણ તરફ સરતી સ્થિતિને આલેખતા (‘સબ પિયેછેર દેશો’ના અનુવાદના) ઉપાન્ય પ્રકરણનું શીર્ષક જ્યંતભાઈએ ‘રવીન્દ્રનાથ : ધણીને દ્વારે’ એમ આપ્યું છે. (મૂળમાં તો last days of Rabindranath એ પ્રકારનું જ છે.) આમાં, ‘ધણી’ શબ્દ મારા મનમાં ગોઠવાતો નથી, ને છે. ઈશ્વર માટે વપરાયેલો આ ‘ધણી’ શબ્દ મને જુનવાણી, કંઈક ગ્રસ્ત રંગદર્શી લાગે છે ને આ આખા (અને પુસ્તકાના ઉત્તમ) પ્રકરણમાં એની સંગતિ વરતાતી નથી. એ જ પ્રકરણમાં, રવીન્દ્રનાથની આ સ્થિતિ માટે એમણે યોજેલો ‘જીવનનો સાચ્ય અધ્યાય’ કેવો ઉચિત ને ગૌરવભર્યો શબ્દગુચ્છ છે !

આ પુસ્તક, ‘રવીન્દ્રસાન્નિધ્યે’ જ્યંત મેઘાણીએ સૂજ અને પરિશ્રમપૂર્વક પરંદ કરેલાં (ઉત્તમ લખાણોથી અને એના કાળજીભર્યા સુંદર અનુવાદોથી સોહે છે. અચૂક સંઘરવાયોગ્ય આવી આસ્વાદ વાચનસામગ્રી સંપડાવવા બદલ જ્યંતભાઈનો આભાર, અને અતિનાંદન).

સહજ મૂલ્યપાઠ | સંધ્યા ભાડુ

[‘આપણાં સંતાનો’ : સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી, પ્ર. ગોપાલ મેઘાણી, લોકમિલાપ, પો. બો. ૨૩ (સરદારનગર), ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧, પ્ર. આ. ૨૦૧૭, ક્ર. રૂ. ૩૫; ૧૦૦ નકલ : રૂ. ૨૫ લેખે]

લેખક-સંપાદક મહેન્દ્ર મેઘાણીને આપણે સંસ્કારલક્ષી સાહિત્યદાતા તરીકે ઓળખીએ છીએ. જ્યાંથી જે સારું મળે તેને વિષયવાર સંપાદિત કરીને તેઓ આપણી સમક્ષ મૂકે છે જેમાંથી આપણને સુપાચ્ય અને બળવર્ધક સંસ્કારભાયું મળી રહે છે. ‘આપણાં

સંતાનો' આવી જ એક સંપાદિત પુસ્તિકા છે. નેવું પૂજની આ નાનકડી પુસ્તિકામાં લખેલી વાતો વાંચીએ, વિચારીએ ને અંકે થાય તો આપણું જીવન સ્વસ્થ અને સુસંવાદી બને. નાનાં-મોટાં સૌને માટે આ વાચન છે. અહીં બાળકો, કિશોરો, ભાઈ-બહેન, માતા-પિતાને લગતાં પ્રસંગો, ચિંતનલેખો, વિચારકણીકાઓ અને કવિતાઓ સંપાદિત છે. આ માટે ગુજરાતી, બંગાળી, મરાಠી, ઉર્દૂ તથા જાપાની-રશયન-અંગ્રેજ લેખકો સુધી સંપાદક વિસ્તાર્ય છે. કહો ને કે, ગાગરમાં સાગર ભર્ણને તેઓએ આપણી સમક્ષ સંસ્કારપૈય મૂક્યું છે જેનું પાન આપણને મન-હૃત્તસ બનાવે છે.

કવિ બાલમુકુદ દવેની કવિતા 'ભાઈબહેન' ઉઘડતા પાને છે જેમાંની કિશોર-સંવેદના આપણને આપણી નિર્દોષ પૂર્વવિસ્થાની સ્મૃતિમાં લઈ જાય છે. બાળકના સંવેદનજગતમાં ઓશીકા-ધાબળાથી માંદીને વાદળ અને આભના તારલા ખંખેરવા સુધીની કલ્યના સમાવિષ્ટ છે. બાળકો અને કિશોરોમાં રહેલું આ વિસ્મય સચ્ચવાય અને વિદ્યાભ્યાસમાંથી તેમને સહજ રીતે સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય એવું વાતાવરણ મોટેરાંઓએ આપવાનું છે. અહીં મૂકેલા દરેક પ્રસંગો આ હિશાનિર્દેશ કરે છે.

'પહાડી નિશાળા પડધા' શીર્ષક-અંતર્ગત મહેન્દ્ર મેધાણી જાપાનના પહાડોની ગોદમાં આવેલા યામામોટો ગામની વાત કરે છે. આ ગામની કોઈ પણ સાધન-સગવડ વગરની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા-તલસાટથી જતા અને નિશાળે જઈ ભણવા માટે અનેક મુસીબતો હોંશે હોંશે વેક્તા. આ શાળાના સેકેક્યો મુચાકુ નામના ૨૪ વર્ષના જુવાન ઉત્સાહી શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે પોતપોતાના જીવનના કોયડાઓ વિશે અને સમાજ માટેના એમના ખ્યાલો વિશે નિબંધોમાં તેમણે તેમના જીવનનું હૂબદૂ પ્રતિબિંబ પાડ્યું. શિક્ષકની ઉમેદ હતી કે આ વાંચીને શહેરીજનોને આ વિદ્યાર્થીઓની મુસીબતોનો ખ્યાલ આવે. આમાંના ગ્રામ નિબંધો સંપાદક અહીં લીધા છે. મા-બાપ વગરનો અને ઘરડા દાદાજી પાસે રહેતો કિશોર રોજ ઘાસ ખાડવાનું કામ કરે, કુંગર ચરીને લાકડા ફાડવાનું કામ કરે અને બે-ગ્રામ દિવસના રોટલા જેટલું ભેગું થાય એટલે દાદાજી તેને કહે કે, 'બેટા, હવે કાલ તું તારે નિશાળે જજે !' આ સાંભળીને છોકરો હરખમાં અડ્યો અડ્યો થઈ જાય. કોઈ કોઈ દિવસ જ નિશાળે જવાને કારણે તે ભણવામાં બીજા છોકરાઓ સાથે તો ન રહી શકે પણ માસ્તરની વાત ચિંતામાં ઉતારી લે. આ વાત છે તોશિયો ઠથી નામના ૧૫ વર્ષના છોકરાની.

પુ. લ. દેશપાંડેના બાળપણ વિશે તેમની રસળતી કલમે અનુવાદક અરુણા જાદેજાના અનુવાદ દ્વારા વાંચવાનું સુખ અહીં મળે છે. અભ્રાહમ લિકનની પુત્ર માટેની માર્શના અહીં છે, સ્વામી આંદનો નિજ અનુભવ છે, મનુભાઈ પંચોળી કેળવણીના લક્ષ્યને ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે અને કાકાસાહેબ કાલેલકર કહે છે કે બાળપણથી જ કોઈ કામ કરવા માટે ધાક નહિ પણ ધીરજનું પરિબળ કામ કરવું જોઈએ. પન્નાલાલ પટેલ ભાઈ-બહેનની વાર્તા દ્વારા બોધ આપે છે કે વિશ્વાસનું વાવેતર તો નાનપણમાં જ પરસ્પરના વર્તન દ્વારા થતું હોય છે. એક વખત કોઈનો વિશ્વાસ ખોઈએ તો તે હંમેશાં આપણને શંકાની નજરે જોશે. સરવાળે ખોટ જ છે. 'માત્ર રૂપાળા રંગો જ ?'-અંતર્ગત ભૂપત

વડોદરિયા કહે છે કે બાળકો સામે જીવનનાં તમામ પાસાંઓ પ્રગટ થવા દો. માત્ર જીવનની સારી બાજુઓ જ શું તેને બતાવીશું? જીવનની ખરાબ બાજુઓ તેની સમક્ષ પ્રગટ થતી હોય તો તેને સંતાડવાનો પ્રયત્ન ન કરવો.

કાકાસાહેબ કાલેલકર ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને કહે છે કે જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી સદાઈ અને તેજસ્વિતા લઈને જાઓ, ખૂબ મહેનત કરતા શીખજો; નવરાશ એ શરીરનો કાટ છે, શરીર અને બુદ્ધિને કસરત આપતા રહેજો. મુસાફરી કરજો અને તેમાંથી અનુભવ મેળવજો. પરિચિત અને અલ્યુપરિચિત લેખકોએ મૂલ્યબોધની વાત એવી સુંદર રીતે કરી છે કે વાચકને તે વાંચવામાં રસ પડે અને શીરાની જેમ ગળે ઊતરી જાય.

આ લેખકો કહે છે કે સામાન્ય વર્ગમાં રહેતા અને નાનું-મોહું કામ કરીને રોજ મેળવવા તસુણોમાં પ્રામાણિકતાની ભાવના કેવી ઝગણે છે! પરિશ્રમ, ભલાઈ, સાઢગી, અન્યને મદદ કરવાની તત્પરતા, સદ્ગુર્વતન - આ બધા ગુણો મા-બાપ અને વડીલોના આચાર દ્વારા બાલ્યાવસ્થામાં સહજ રીતે કેળવી શકાય છે. સહ્વાચન અને સમયનો સહૃપયોગ કરવાનું બાળપણમાં શીખવી શકાય છે. રોજેરોજ ઉપયોગી એવાં જીવનકૌશલ્યો કયાં? તેની યાદી અહીં ‘આટલું આવડે છે?’ શીર્ષક હેઠળ પ્રશ્ન-સૂચિના સ્વરૂપમાં અપાઈ છે.

જીવનને સરળ અને સફળ બનાવવા માટે નાની નાની આવડત, નાનાં નાનાં કામ અને નાના નાના આનંદો જ પર્યાપ્ત છે. આપણા પીઠ જીવનસેવી સંપાદક મહેન્દ્ર મેધાણી આ વાતનો પ્રસાર કરવાની જરૂરિયાત જાણે છે. આ પુસ્તક દ્વારા એક તરફ ગદ્ય-પદ્યની પ્રાસાદિકતા માણી શકાય અને સમાંતરે જ સહજ મૂલ્યબોધ પણ મળે. આ પ્રકારના સંપાદનનો પ્રસાર કરવાની જવાબદારી આપણા સૌની છે.

ગાજલનો સંતર્પક ઉઘાડ | ડૉ. રશીદ મીર

[‘પગરવ તમારો ઓળખું છું’ : પરાજિત ડાભી, પ્ર. ફાલ્ગુની ધીરજ વાંદેલા, આઈ/૫૦૪, સ્વામિનારાયણ પ્રેસિડેન્સી, સીટી પ્લસ રોડ, રાંદેસણ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૧, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૪, પૃ. ૧૨૬, ડિ. ૩. ૧૦૦]

એક પંક્તિ જે નથી પ્રગટી હજુ,
એ જ લખવા આરજૂ કરતો રહે. (પૃ. ૮૬)

કૃષિ પોતાની ઊર્ભિઓને વ્યક્ત કરવા વિવિધ કથનરીતિઓ અજમાવતો રહે છે. અને છતાં તેને દર વખતે ન્યૂનતાનો અહેસાસ થાય છે. કશું છૂટી ગયાનો અભાવ રહે છે. અને તેથી જ એ ફરીફરીને લખવા-કહેવા પ્રવૃત્ત થાય છે. આ અસંતોષ જ એને આજીવન લખવા પ્રેરે છે. ગાલિબે પણ આવી મુંજુવણ વ્યક્ત કરી છે :

દદ ઐસા હે જો સીનેમેં સમાતા ભી નહીં,
હંસને ટેતા ભી નહીં ઔર રુલાતા ભી નહીં.

ગુજરાતી ગુજરાત અત્યારે વિચિત્ર પ્રકારના સંકાંતિકાળમાંથી પસાર થઈ રહી છે જ્યાં એકસાથે પરંપરા, આધુનિકતા, પ્રયોગશીલતા, અનુઆધુનિકતા એમ અનેક ધારે વહે છે. આજની ગજરાતનાં વ્યાવર્તક લક્ષણોમાં વિષયનું એકધારાપણું, ભીડ વચ્ચે એકલતાનો અહેસાસ, ભયની બેખડ પર ઊભેલું માનવજીવન, સ્વાર્થલોલુપતા, લાગણીશૂન્યતા, સત્તાનું વરચું રૂપ, ટૈલિક પિપાસા, મૂલ્યદ્રાસ, ફૂત્રિમ સંબંધો, જીવનની કઠોર વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ વગેરેનું નિરૂપણ મળે છે. બહુધા વાસ્તવિકતાની સચોટ અભિવ્યક્તિને તાકતી આજની ગજરાતના આવા એકધારાપણા વચ્ચે આપણને થોડાક નૂતન અવાજો સાથે આંખથી આંખ મિલાવીને ગુજરાત કહેનાર આ કવિ પાસે પોતાનું નિજ સંવેદન છે, નૂતન કલ્યાણ છે, તાજગીપૂર્ણ પ્રતીકો અને અલંકારો છે. આ બધાંના ઔચિત્યપૂર્ણ વિનિયોગથી એ એક જુદી જ આબોહવા લઈને ગુજરાતી ગજરાતમાં પ્રવેશે છે તેથી એમની ગજરાતો ધ્યાનાર્હ બની છે.

એક શેરમાં કવિનું બિંબવિધાન જુઓ –

પગલાં પરી રહ્યાં ને ચરણ ચાલતાં થયાં,
રેતી ભરીરે પોઠમાં રણ ચાલતાં થયાં. (પૃ. ૧૬)

અહીં ગત્યાત્મક બિંબ આપણી સમક્ષ એક ગતિશીલ ચિત્ર ખું કરે છે. કુશળ ચિત્રકાર જેમ ચિત્રમાં ક્યાંક રિક્ત સ્થાન છોડી દે અને દર્શક એની આપૂર્તિ કરી લે એમ અહીં કેટકેટલી અર્થચ્છાયાઓનો ઉઘાડ ભાવકની આપૂર્તિ પર છોડી દીધો છે. આવા જ સ્વભાવોક્તિ અલંકારનું તાજગીપૂર્ણ ચિત્ર નીચેના શેરમાં દાખલ છે :

લૂનો દરિયો રસ્તાઓને તાણી જાશો,
ઉનાણો તો ગરમાળાની વચ્ચે ઊભો. (પૃ. ૧૨૨)

ગજરાતની વકોક્તિપૂર્ણ શૈલીનો ઉપયોગ કરીને કવિ આપણી સામાજિક વ્યવસ્થાએ ઊભા કરેલાં પરિમાણો તરફ વેધક કટાક્ષ કરતાં કહે છે :

માટીપગાઓ ચાલતા ક્યાં ક્યાં જઈ શકે,
કુંગર ચરીને આપણા ઈશ્વર થઈ શકે. (પૃ. ૮૨)

ભાવને વિરોધાવીને નિષ્ણન્ન થતો વંજકારાનો બલિષ ધોષ નીચેના શેરમાં આસ્વાધ નીવડ્યો છે :

દિવસના સૂર્યનો રંજાડ સહેવાની પડી આદત,
મને જગણ થતી આ રાતની બહુ બીક લાગે છે. (પૃ. ૮૦)

પૃ. ૬૨ ઉપરનો શેર એના અપૂર્વ કલ્યાણની તાજગીપૂર્ણ અભિવ્યક્તિને કારણે આસ્વાધ નીવડ્યો છે :

અંગળી છોડી સમય ચાલ્યો ગયો,
એટલે આ હાથ ઠરતા જાય છે.

કવિ સામાજિક નિસબ્ધત અને સાંપ્રત જીવનની કઠુ-કઠોર વિસંગતતાઓ પ્રત્યે
પરબ માર્ચ, 2019

પણ જાગરુક છે. તેથી જ કહે છે :

ધર વિશે તો પોતપોતાના વિચારો હોય છે,
હોવ ધરમાં તોય લાગું ભડાર, બનવાજોગ છે. (પૃ. ૪૨)

*

પથરોના વાંછણા ખેતર પડ્યા છે,
શાદ નહીં ઊગાડવાનો છે મલાલા. (પૃ. ૩૬)
સેવાભાવી સંચાલક છે, તમને મળવા આવે છે ને ?
ધરડાધરમાં એ.સી. પણ છે, પણ તમને ફાવે છે ને ? (પૃ. ૩૪)

પરાજિતમાં શેર કહેવાની તમીજ છે. તેથી આ સંગ્રહની ગજલોમાં એકાવિક શેર
શેરિયતની દાખિએ નીવડી આવ્યા છે. ઉદાહરણ રૂપે આ શેર માણો :

દૂર તું ભાગી અરીથી ક્યાં જશે ?
તું ખુદા છો, ક્યાં છુપાવી દઉં તને ? (પૃ. ૧૧૦)

*

ખોલીને આંખ એમને સૂવાની ટેવ છે,
જાગી રવ્યા છે એમને ક્યાંથી જગાડીએ ? (પૃ. ૮૧)

*

મંહિરોમાં જીવતા ઈશ્વર વસે છે,
ત્યાં કશું પૂજાય એવું ક્યાં રહ્યું છે. (પૃ. ૬૮)

જ્યાં શેરના બે મિસરાની વચ્ચે ચમત્કૃતિજન્ય સંબંધ સ્થાપી શકાયો નથી ત્યાં શેર
સપાટબયાનીથી આગળ વધતા નથી. કવિને ગજલસ્વરૂપના આંતર-ભાવ વિરોધોની
સમજ છે, પણ એમનું રાસાયણિક સંયોજન થવું જરૂરી છે. આવા કેટલાક અભિધામૂલક
શેર જુઓ :

જિંદગી આ હારવાની છે તો છે,
લાત એને મારવાની છે તો છે. (પૃ. ૧૦૬)

*

એકસરખી ક્યાં બધાંનાં આંગળાંની છાપ છે,
એ જ રીતે એકસરખા ક્યાં બધાંનાં પાપ છે ? (પૃ. ૭૩)

*

ભગુન માનવજીતને હાજર કરો,
એમની ઓકાતને હાજર કરો. (પૃ. ૩૧)

ક્યાંક શેરમાં ઔચિત્યપૂર્વ શબ્દસંકલનાનો અભાવ દાખિંગોચર થાય છે. નીચેના
શેરમાં પદોની અન્વિતિ સંદર્ભે એ જોઈ શકાય છે :

કૂલના સ્પર્શો વિશે જે છે થયા,
દૂજતા એ ઘાવ છે થોભો જરા. (પૃ. ૧૭)

(ઉપર્યુક્ત શેરના ઉલા મિસરામાં ‘જે છે થયા’ જેવી પદસંકળના ‘જે થયા છે’ કે ‘થયા છે જે’ એવી વાક્યરચનાની રીતિ પ્રમાણે થાય. ગજલના શેરની અભિવ્યક્તિ સઘ સંક્રમણની અપેક્ષા રાખે છે.

આ સંગ્રહની કેટલીક ગજલોમાં ભાવોચિત રદીફ-કાંક્રિયાની ગુંઠાણીમાં પણ કવિ સુસ્ત જણાય છે. કવિએ લાંબી રદીફની રચનાઓ ઠીક ઠીક આપી છે અને એ સંતોષકારક છે. જેમ કે –

શહેરો તરફ જવાને મૃગજળની પોઠ લઈને આ લેટ નીકળ્યા છે રેતી ભરી ભરીને,
જુંગલ સુધી જવાને બેબાકળું બનેલું જળ દોડતું રહ્યું છે દરિયો તરી તરીને. (પૃ. ૪૭)

લાંબી રદીફમાં મિસરાની મોટાભાગની જગા રદીફ રોકી લેતી હોય છે તેથી ભાવાભિવ્યક્તિ સાધવા ખૂબ થોડો અવકાશ રહે છે. વળી અતિ લાંબી રદીફની ગજલનું ભાવક પઠન કરતો જાય ત્યારે દીર્ઘ પટને કારણે આગળનું અનુસંધાન યાદ રાખવાનું મુશ્કેલ બનતા ભાવમાં વ્યવધાન ઉભ્યું થાય છે. પરાજિતે આ સંગ્રહમાં ટૂંકી બહર, મધ્યમ બહર અને લાંબી બહરનો સફણતાપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો છે. બે દિશાનો આપું છું :

કામિલ સાલિમ મુસમ્મન બહર :

ન સફર મળે, ન ડગર મળે, ન નગર મળે કે ન ધર મળે,
ન તો બંદગી, ન નમાજમાં, ન ખૂદાની કોઈ ખબર મળે.

મુતકારિબ મુસમ્મન અસલમ બહર :

માણસ નામે પડધાયા છે,
પડધાયાની પણ માયા છે.

આમ એકદરે ‘પગરવ તમારો ઓળખું છું’ ગજલસંગ્રહની ગજલો આજના ગજલિયા ધોંઘાટ વચ્ચે શિયાળું સવારના સંતર્પક તડકા જેવો ઉઘાડ લઈને આવી છે. કવિના આ ઈનામી સંગ્રહને આવકાર અને અભિનંદન.

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું
ઈ-મેઈલ આઈડી : parabgsp@gmail.com

‘પૂર્વભાસ’ : શક્યતાઓના ફૂટા અંકુરને તાગતાં કાવ્યો | સોનલ પરીખ

‘આ, પૂર્વે

સુગંધભર્યા પૃષ્ઠો તો
લખાઈ ગયાં છે,
અધારી આકાશ સાથેનો
સંવાદ તો જરમરી ગયો છે
પંખીઓના ટહુકાઓ
લયમાં પરિવર્તિત થઈ ગયા છે
હવે, શું લખું આ હિવસોમાં ?’

— વાત માત્ર કવિની નથી, વાત એકવીસમી સદીના માનવીની છે. બૌતિકવાદનો અતિરેક, મહત્વાકંક્ષાની અંતહીન દોડ અને સમસ્ત વિશ્વ સાથે જોડી આપતાં ઉપકરણોની વચ્ચે એકલો ઊભેલો એકવીસમી સદીનો માનવ પોતાને કયાં મૂકે, કેવી રીતે વ્યક્ત કરે ? કવિ સામે પણ આ જ સવાલ નિર્ભમતાથી ઊભો છે : એકવીસમી સદીમાં કવિ પોતાને ક્યાં મૂકે, કેવી રીતે વ્યક્ત કરે ? એકવીસમી સદીની કવિતા સામે પણ સમસ્યાઓ છે. સર્જકતાના નામે થતાં પ્રદર્શનો, દેખાડા અને વિતંડાવાદની વચ્ચે કવિતા પણ અકળાય છે અને તેથી માથું ઊંચકીને કહી દે છે, ‘હું હવે તમે મને સમજો છો એ નથી જ નથી.’

આ બધા પ્રવાહો વચ્ચે ઊભેલો કવિ આખરે કહે છે, ‘મારે અકવિ થવું છે, મારે અકવિતા લખવી છે.’

આ ભિજાજ છે ડૉ. પ્રવીણ દરજના કાવ્યસંગ્રહ ‘પૂર્વભાસ’નો. ‘ચીસ’, ‘ઉત્સેધ’, ‘ઈઓ’ અને ‘ગ્રીન બેલ્ટ’ પછીનો આ તેમનો પાંચમો કાવ્યસંગ્રહ છે. ૧૨પથી વધુ પુસ્તકો આપનાર આ સર્જકની ચેતના મુખ્યત્વે નિબંધસર્વરૂપમાં વિહરી છે. તેમના વિચાર અને સંવેદનનું વિશ્વ નિબંધનો આકાર કે કવિતાનો, અસ્તિત્વની સહજ વહેતી લીલાનો પ્રસન્ન કલ્લોલ એ તેમનો સ્થાયી ભાવ છે એમ મને લાગ્યું છે. હા, વિચારશીલ અને સંવેદનશીલ હોવાને લીધે પીડા અને આકોશથી પણ તેમનો છુટકારો નથી.

‘પૂર્વભાસ’નાં તમામ કાવ્યો અછાંદસ છે. કવિતાની વાત એ કવિચેતનાની પણ છે અને એમાં વિદ્રોહ સાથે ઊંંદી વથા પણ છે. કવિ કહે છે કે કવિતા હવે પોતાના નામે કવિઓને ઊપદેલી જંગલી ચણને સહેવા તૈયાર નથી. શબ્દોની અંધ ફેંકાફેંકનો તેઓ આકરા શબ્દોમાં વિરોધ કરે છે. ‘પાણી વચ્ચે પાણી-પાણી, જલકણોને ફૂટી વાણી’ – ભીની, કોમળ, શીતળ, સુગંધી ને જીવનદાયિની વાણી કવિની શોધ છે.

આ સંગ્રહમાં તેમણે રિયલ, વ્હીલચેર અને સાઈકલ જેવા વિષયને કાવ્યશ્રેણી રૂપે મૂક્યા છે.

વ્હીલચેરનું સાહયર્થ માંદગી કે અસહાયતા સાથે છે. વ્હીલચેર પર બેસવું પડે તે એક લાચારી છે. વ્હીલચેર આ લાચારી અને વેદનાની મૂક સાક્ષી છે. હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું, જુદા જુદા ટેસ્ટ માટે કે ઓપરેશન થિયેટર સુધી વ્હીલચેરમાં ફરવું અને અંતે હોસ્પિટલથી વિમાનમથક સુધી જવું – કેટકેટલી સંવેદનાઓ દર્દના મનમાં એ દરેક તબક્કે જાગતી હશે ! – વ્હીલચેર દરેક તબક્કે મૌન સાથ આપતી નાયકની પીડાથી લઈને મુક્તિ સુધીની સહયરી બની રહે છે. વ્હીલચેરની પોતાની પણ એક નિયતિ છે – ઈથાકાની રાણીને જેમ રોજ વખ્ત વાણવાનું ને ઉકેલી નાખવાનું હતું તેમ વ્હીલચેર પોતાના પર આરૂઢ વ્યક્તિની જિંદગી સાથે જોડાવા અને પછી તેને છોરીને અન્યની સંવેદના સાથે જોડાવા બાધ હોય છે. આશ્ર્ય, આધાત, પીડા, રાહત અને મુક્તિ જેવા ભાવોના તાણાવાણા કવિ સુંદર રીતે વણતા અને ઉકેલતા જાય છે.

આવી જ સૂચિ સાઈકલ-કાવ્યોની પણ છે. સાઈકલ મૂળ તો છે ગામડાના એક ડિશોરનું સ્વભન. જેને માટે ચાલ ચાલ કરવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ ન હતો તે ડિશોર આમ કંઈ દુઃખી નથી. પગ તળેની ભૂમિ સાથેનો સીધો સંપર્ક અને ઋતુચુકની લીલા એણે માણ્યાં છે, ઊગતા ને ઝૂબતા સૂર્યનાં કિરણો સાથે વાર્તાલાપ કર્યો છે. પણ સાઈકલ મળતાં તેને લાગે છે કે જાણે કોઈ સ્વભનપરી તેની પાંપણ પર કોઈ મુલાયમ મોરપીછિ ફેરવી ગઈ !

સાઈકલ મળતાં તેનું વિશ્વ લીલુંદ્રમ બની જાય છે. સાઈકલ અને ડિશોર વચ્ચે ચાલતી ભાવ અને સંવાદની લીલા અંતે સમય સાથે અતીતમાં વિલીન થાય છે ત્યારે કવિ કહે છે, ‘શું મેટાફર ક્યારેક આમ મિથ થઈ જતું હશે ?’

‘જે નથી તે છે
અને જે છે તે નથી
આ વિધાનના ધ્વનિને સમજો,
નહીંતર – ’

આ છે રિયલ-વાસ્તવનાં કાવ્યોનું હાઈ. સંભવિતતા, કપોળકલ્પિતતા અને શક્યતાઓ વાસ્તવને છેદતી જાય છે અને આપણે સમજું છીએ તે કરતાં જુદું એક ‘રિયલ’ આપણને મળે છે.

સંગ્રહના અન્ય વિષયોમાં છે પ્રાણ્ય અને અતીતરાગ. એક તરફ પ્રિયપાત્રમાં ઓગળીને વહી જવાનો તલસાટ અને બીજી તરફ સચરાચરમાં તેનું જ દર્શન કરવાનો અભિલાષ. સાથે બે અંતર વચ્ચે પરી જતા અંતરની વેદના પણ છે. ‘તમારું રણ’, ‘પ્રશ્નાર્થી વચ્ચે વસંત’ જેવાં કાવ્યોનાં શીર્ષકો પણ ઘણું સૂચવી જાય છે.

વતન અને અતીત પ્રત્યેનો પ્રેમ આ કવિની સર્જકતાનું બળ છે. તેમનો અતીતરાગ બહુ પોઝિટિવ છે. એ તેમના વર્તમાનને તો પોષે જ છે, સાથે અનાગતને પણ સમૃદ્ધ બનાવે છે. ‘બધું જ યાદ છે’ જેવાં કાવ્યોમાં તેની ઉજ્જવળ પ્રતીતિ થાય છે.

ભાષા પ્રત્યેની ઘટતી જતી સંવેદનશીલતાની વાત કવિ માર્મિકતાથી કરે છે :

‘સરસ્વતીના ગોખમાં
દીવો મુકાવો
બંધ થયો છે.’

‘એક વિધાન’માં તેમણે આકોશથી કહ્યું છે, ‘જગત ચાડિયાઓને ટેકે જ ઊભું છે.’ પોતાના સમયને ઉકેલતાં ઉકેલતાં કવિ અનેક સ્થળે આવતી કાલના સમયનો પૂર્વાભાસ આપી શક્યા છે. રોમેન્ટિસિઝમથી દૂર રહીને વાસ્તવના અનેક સ્તરોને આત્મકથન રૂપે વ્યક્ત કરતાં ‘પૂર્વાભાસ’નાં કાવ્યો અર્થપૂર્ણતાની શોધ કરતા સર્વને સ્પશ્ચ જાય અને ગમી જાય તેવાં છે.

ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યુઅલ માટે ઈમેઇલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક-સત્યો વાચન માટે ઈશ્યૂ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઇલ દ્વારા રિન્યુઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઇલ આઈડી તેથાર કર્યું છે. આ ઈમેઇલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઇલ કરવાથી રિન્યુઅલ માટેનું નિયત ફોર્મેટ આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

આપણી વાત

સંકલન : પ્રહૃદલ રાવલ

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ અંતર્ગત કાર્યશાળામાં તા. ૧૨-૨-૨૦૧૮ના મંગળવારે બપોરે ૩.૦૦ વાગે મળી હતી. આ કાર્યશાળામાં શ્રી મલયાનિલની ટૂંકી વાર્તા ‘ગોવાલજી’નું પઠન થયું અને તેની વિશેષતાઓ અને મયર્દાઓ વિશે બહેનોએ ચર્ચા કરી. ત્યારબાદ સ્વરચિત કૃતિઓનું પઠન અને તેના વિશે ચર્ચા થઈ. કાર્યશાળાનું સંયોજન પારુલ કંઈપુર દેસાઈએ કર્યું.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને ગુજરાતી વિભાગ, ભાષાસાહિત્યભવનના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘વિવેચનના વિવિધ અભિગમો : કૃતિ સંદર્ભે’ શ્રેણીનું બીજું વાખ્યાન ડૉ. શિરીષ પંચાલે ‘કૃતિલક્ષી અભિગમ : કેટલીક કૃતિઓના સંદર્ભે’ તા. ૭-૨-૨૦૧૮ના રોજ બપોરે ૧૨.૦૦થી ૧.૩૦ દરમિયાન ઉમાશંકર જોશી હોલ, ભાષાસાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદમાં આપ્યું હતું.

આ વાખ્યાનના પ્રારંભે શ્રી ઈતુભાઈ કુરકુટિયાએ સૌનું સ્વાગત અને વાખ્યાનશ્રેણીની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. ભાષાભવનના વિદ્યાર્થીની મેધાએ પુસ્તકથી વક્તાશ્રી ડૉ. શિરીષ પંચાલે પ્રિયકાન્ત મહિયારની ‘માછલી’, જ્યંતિ દલાલની ‘જાડ, બિસકોલી અને માણો’, જ્યંત ખરીની ‘કૃષ્ણજન્મ’, સુરેશ જોશીની ‘વર્તુળ’ વગેરે કૃતિઓની વિવેચના કરી હતી. પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રહૃદલ રાવલે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ વાખ્યાનમાં સર્વશ્રી કીર્તિદા શાહ, પારુલ કંઈપુર દેસાઈ, ચીમનભાઈ તેમજ ભાષાસાહિત્યભવનના એમ.એ. એમ.ફિલ. અને પીએચ.ડીના વિદ્યાર્થીઓ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદસંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં દર મહિનાની સતતરમી તારીખથી એ પછીના શનિવાર સુધી યોજીતા પુસ્તક-પ્રદર્શનમાં ફેલ્બુઅારી મહિનામાં તા. ૧૮થી ૨૩ દરમિયાન શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરના જ્ઞન્મદિવસ (૧૦-૨) નિમિત્તે ગુજરાતી નવલકથાઓનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું. તેમાં ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરનાં નિયમકશ્રી પારુલ કંઈપુર દેસાઈ, ઈતુભાઈ કુરકુટિયા, પરિષદના ઉપમુખશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, શ્રી મોહન પરમાર, શ્રી મનીષ પાઠક, ગ્રંથાલયમંત્રીશ્રી પરીક્ષિત જોશીએ તેમજ પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યરસિકોએ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી. હંમેશાં પ્રિય અને ન્યૂઝ પ્રકાશિત-પ્રસારિત કરતા ડી.ડી. જિરનાર ચેનલે નોંધ લઈને કાર્યક્રમ પ્રસારિત કર્યો હતો. પરીક્ષિતભાઈએ તેમનો આભાર

માન્યો હતો. સર્વશ્રી પરીક્ષિત જોશી, મોહન પરમાર અને મનીષ પાઠકે શ્રી ઈંશ્વર પેટલીકરના સાહિત્યની વાત કરી હતી.

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોજાતા ‘શ્રી રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યા’ અંતર્ગત તા. ૨૭-૨-૨૦૧૮ના રોજ સાંજના ૫.૩૦ કલાકે વિષ્યાત કઠપૂતળી કલાકાર શ્રી દાદી પદમજીએ તસવીરો, વિડિયો અને નિર્દર્શન દ્વારા તેમની કલાયાત્રા પર વ્યાખ્યાન રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આય્યું હતું.
- જાણીતા નવલકથાકાર અને કેળવડીકાર શ્રી પ્રમોદ ત્રિવેદીનું તા. ૫-૨-૨૦૧૮ના રોજ સુરેન્દ્રનગર ખાતે દુઃખદ અવસાન થયું. શ્રી પ્રમોદ ત્રિવેદીએ ૨૦ જેટલી નવલકથાઓ લખી હતી.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રક્રીણા

છીપે પાક્યાં મોતી (મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય) સ્મૃતિ ગ્રંથ-૨, કનુભાઈ જાની, દિલાવરસિહ જોડેજા, હરિકૃષ્ણ પાઠક, ૨૦૧૧, ૨૧૮૩/સી, શાંતિસદન, વડોદરિયા પાર્ક, ભાવનગર, ૧૪ + ૮૭, ૩. ૮૦, છીપે પાક્યાં મોતી (મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય) સ્મૃતિગ્રંથ-૧, કનુભાઈ જાની, દિલાવરસિહ જોડેજા, હરિકૃષ્ણ પાઠક, ૨૦૧૦, મુકુન્દરાય વિ. સ્મારક ટ્રસ્ટ, ૨૧૮૩/સી, શાંતિસદન, વડોદરિયા પાર્ક, ભાવનગર, ૫૧ + ૬૨૫, ૩. ૪૫૦ જવેલ ઓફ ગિર ડો. સંદીપકુમાર/મોઈન પઠાણ, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૩૧૨, ૩. ૩૨૫ અનલિમિટેડ Power અનુ. જ્યાતિ ખારોડ, સંપા. હર્ષદ પંડ્યા, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૪૨૪, ૩. ૩૮૦ આપણો પ્રવાસી પારાવારના ગુણવંત શાહ, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૨, ૩. ૨૦૦ સુખી ફિમિલીના Funda અનુ. સુજલ ચિખલકર ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૦, ૩. ૧૨૦ જિંદગી એટલે ઉમેશ ભંડ, ૨૦૧૮, શુભમ સાહિત્ય, સુરત, પૃ. ૮૬, ૩. ૧૮૦ સંયમ જાળવો જીવન ઉજાળો ઉમેશ ભંડ, ૨૦૧૮, શુભમ સાહિત્ય, સુરત, પૃ. ૮૬, ૩. ૮૦ પ્રભુને પામવાના સરળ માર્ગો ઉમેશ ભંડ, ૨૦૧૮, શુભમ સાહિત્ય, સુરત, પૃ. ૮૬, ૩. ૮૦

સાહિત્યવૃત્ત

પરીક્ષિત જોશી

- સિતાંશુભાઈને સરસ્વતી સન્માન અર્પણા : તા. ૧૨ ફેબ્રુ. ૨૦૧૮ના રોજ કે. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશન દ્વારા આપાતું સરસ્વતી સન્માન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશશેંદ્રને એનાયત થયું. આ સન્માન આપતી વેળા પ્રસિદ્ધ કવિ ગુલાઝારે કહ્યું હતું કે “સિતાંશુ મેરે હીરો હૈ, મેં ઈની શાખસ્યત મેં એક ઉસ્તાદ દેખતા હું. મેં ઉન્કે ચાહનેવાલોં મેં સે એક હું.” કે. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશનનાં અધ્યક્ષ શોભના ભરતીયાએ સિતાંશુભાઈને અભિનંદન આપવા સાથે આ પુરસ્કાર વિશે જગ્ઘાવતાં કહ્યું કે અપાતા ગ્રાન્ટ પુરસ્કારોમાં આ સરસ્વતી સન્માન પ્રમુખ પુરસ્કાર છે.
- સમૂહ પુસ્તક લોકાર્પણા : ૧૭ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૮ને રવિવારના રોજ કામેશ્વર મહાદેવ હોલ, નારણપુરા, અમદાવાદ ખાતે શ્રી પાટીદાર પરિવાર ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે આડમો લેખક સ્નેહ-મિલન અને સમૂહ પુસ્તક લોકાર્પણ સમારોહ યોજાયો હતો. મુખ્ય મહેમાન તરીકે કુમારપાળ દેસાઈએ પ્રાસંગિક ઉદ્ઘોધન કર્યું હતું.
- નાટક : ૧૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૮ના રોજ સાંચે દ વાગે ‘ગુજરાત રાજ્ય સંગીત નાટક અકાદમી’ ગાંધીનગરના સહયોગથી જે. એડ. શાહ આર્ટ્સ અને એચ. પી. ડેસાઈ સુરત દ્વારા પ્રથમ વાર જ સુરતી બોલીમાં લખાયેલું ડો. સતીશ વ્યાસકૃત નાટક ‘મે ગંદેવીનો ગલો’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં યોજાયું હતું.
- પુસ્તકવિમોચન : તા. ૧૩-૨-૨૦૧૮ના રોજ શિશુવિહાર ભાવનગર ખાતે કવિશ્રી ભૂપેન્દ્ર પંડ્યાના કાવ્યસંગ્રહ ‘સંધ્યાતાણું’નું વિમોચન ડો. માલતી નાયકના હસ્તે થયું. શામળાદાસ કોલેજ ભાવનગરના આચાર્ય શ્રી કેયૂરભાઈ અધ્યક્ષસ્થાને હતા અને અતિશ્વિશેષ તરીકે અજ્ય પાઠક ઉપસ્થિત હતા.
- પુસ્તક પ્રકાશન પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દ્વારા પુસ્તક-પ્રકાશન વિશે એક અઠવાડિયાનો પ્રમાણપત્ર કોર્સ ભારતભરમાં ચલાવામાં આવે છે. તા. ૨ ઉથી ૩૧ જાન્યુઆરી દરમિયાન આ કોર્સ સર્વપ્રથમ વાર ગુજરાતમાં, ગુજ. યુનિ.ના ઉપક્રમે શરૂ થયો જેમાં કુલ ૪૨ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો. ઉદ્ઘાટન-સમારંભમાં રાજ્યપાલશી ઓ. પી. કોહલીએ ગુજ. યુનિ. અને તેના કુલપતિના પ્રશાસ્ય કાર્યને વધાવવા સાથે NBTના અધ્યક્ષ પ્રો. બલદેવ શર્માનો પણ આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો. કોર્સના સંયોજક પ્રો. નીલોત્પલા ગાંધી અને કોર્સના પ્રશિક્ષણ અધિકારી શ્રી નરેન્દ્રકુમારે પણ પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. આ કોર્સમાં ગુજ. યુનિ.-સંલગ્ન કોલેજોનાં સર્વશ્રી તોરલભડેન પટેલ, શર્મિષ્ઠાબહેન પટેલ સહિત ગ્રંથપાલો પણ જોડાયાં હતાં. પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રીશ્રી પરીક્ષિત જોખીએ પણ વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રશિક્ષણ લીધું હતું.

- ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં વ્યાખ્યાનો : તા. ૩૦ જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ના રોજ ભાર્ડ્રકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન શ્રેષ્ઠી અંતર્ગત ભારતના જાહીતા શિલ્પી અને લંડન સ્ક્લુલ ઓફ આર્ટ્સમાંથી અનુસ્નાતકની પદ્ધતિ પ્રમાણ કરનાર શ્રી રાધવ કનેરિયાનું વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું. તા. ૨૪ જાન્યુ. ૨૦૧૮ ગુરુવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં આ સંસ્થાના પ્રણેતા અને શિલ્પી પદ્ધતિભૂષણ શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરની સ્મૃતિમાં આયોજિત 'કાંધાંજલિ' કાર્યક્રમ-અંતર્ગત 'ભારતીય તત્ત્વદર્શનની કવિતાનો વારસો'માં અમર ભંડ, ગાર્ગી વોરા અને હસમુખ બારોટે ગીતો પ્રસ્તુત કર્યા હતા. તા. ૮મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ બુધવારના રોજ ભાર્ડ્રકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેષ્ઠીના અન્વયે વિશ્વગ્રાહી શ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ 'ગાંધીજલનું ૨૪મું વર્ષ' એ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
- લોકસેવક મંડળના પુસ્તકોનું વિમોચન : ૨૬મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૮એ સદ્ગુરુચાર પરિવાર ખાતે લોકસેવક મંડળ અમદાવાદ દ્વારા ડૉ. ભરત ભગતલિભિત બે પુસ્તકોનું વિમોચન થયું જેમાં અમદાવાદના અલગારી મેયર શ્રી કૃષ્ણવદન જોશીના જીવન વિશેનું પુસ્તક 'સંસારી સંત સ્વ. કૃષ્ણવદન જોશી' અને 'મૂલ્યનાં માણસો' પદ્ધતિ કુમારપાળ ટેસાઈના હાથે વિમોચિત થયાં. કાર્યક્રમમાં મુખ્ય મહેમાન તરીકે શ્રી પ્રવીષ છાજેડ અને અતિથિવિશેષ તરીકે શ્રી પી. કે. લહેરી સહિત બહોળી સંઘ્યામાં શહેરીજનો ઉપસ્થિત રહ્યા હતાં.
- પુસ્તક મેળો : ૧૭મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ના રોજ ગાંધીજના ૧૫૦માં જન્મદિવસ નિમિત્તે કચ્છની વિવેકાનંદ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટ્ર.ના સહકારથી ભાવનગરમાં શિશુવિહાર ખાતે પુસ્તકમેળો યોજાઈ ગયો. જેમાં પ્રથમ દિવસે જ ૫૦૦થી વધુ મુલાકાતીઓએ વિવિધ વિષયનાં રૂ. ૭૦,૦૦૦થી વધુનાં પુસ્તકો ખરીદાં હતાં. પુસ્તકખરીદી માટે વિદ્યાર્થીઓને ૫૦% રાહત આપવામાં આવી હતી.

□

કુસુમાંજલિ સાહિત્ય સન્માન-૨૦૧૮

કુસુમાંજલિ ફાઉન્ડેશન, દિલ્હી દ્વારા કળા-સાહિત્ય-સંસ્કૃતિની ગતિવિધિઓને ઉત્તેજન આપવા, ૨૦૧૨થી દર વર્ષે હિંદી તેમજ કોઈ પણ એક પ્રાદેશિક ભાષાના ઉત્તમ સર્જકને રૂપિયા અદી લાખની રાશનું કુસુમાંજલિ સાહિત્ય સન્માન આપવામાં આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૮નું પારિતોષિક ગુજરાતી ભાષામાં ૨૦૧૪થી ૨૦૧૮ દરમાન પ્રગત થયેલ કથા/કવિતા/ટૂંકી વાર્તા/નાટકના બહુસ્તરીય પ્રક્રિયા દ્વારા પસંદગી પામેલ ઉત્તમ પુસ્તકના સર્જકને એમનું સમગ્ર પણ લક્ષ્યમાં રાખીને એનાયત કરવામાં આવશે.

લેખકો/પ્રકાશકો/સાહિત્યિક સંસ્થાઓને www.kusumanjali.org પરથી ડાઉનલોડ કરેલ ભલામણપત્ર દ્વારા ઉત્તમ ગુણવત્તા ધરાવતા પુસ્તકનું સૂચન કરવા માટે આગ્રહભરી વિનંતી છે. આ પત્ર નીચે જાણાવેલ સરનામે પહોંચેવાની છેલ્લી તારીખ ૩૦ એપ્રિલ ૨૦૧૮ છે.

સરનામું : કુસુમાંજલિ ફાઉન્ડેશન, ૧૧૫, અંસલ ભવન, ૧૬, કસુરબા ગાંધી માર્ગ, નવી દિલ્હી-૧૧૦૦૦૧ સંપર્ક : ૦૯૮૮૯૧૦ ૧૬૬૭

મેલ : kusumanjalifoundation@gmail.com

આવરણાચિત્ર-સંદર્ભનોંધ

સંકલન : પીયુષ ઠક્કર

ચિત્રકાર: નદુ પરીખ (જન્મ: ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૮૧, બાંધળી, જિ. ભેડા, ગુજરાત)

ચિત્રનું શીર્ષક : સર્વ ધર્મ સમભાવ

માધ્યમ : તૈલચિત્ર; માપ: ૨૪" × ૩૦"

૧. નદુ પરીખ હાડે શિક્ષક, રમણીય ચીજવસ્તુઓના મુખ ભાવક, અને પોતાની નિજ ગતે પોતાનાં ચિત્રોમાં વિશ્વભરની કણા સાથે નોખો અનુભૂતિ રચતા ચિત્રકાર છે. ટૂંકા અને ખપ પૂરતાં વાક્યોમાં કણા અને કળાકારની રસાળ કથા માંડતા કળાલેખક તરીકે પણ જાણીતા છે. રવિશંકર મ. રાવળ (૧૮૮૨-૧૯૭૭) અને નારાયણ શ્રીધર બેન્ને (૧૯૧૦-૧૯૮૮) જેવા કળામર્મા-કળાગુરુઓ પાસે એમણે કળાના પાઠ લીધા. ‘કુમાર’માં યુવાન વયથી નિયમિત લખતા આવ્યા છે. ત્યાં તેમજ અન્યત્ર પ્રગટ થયેલું તેમનું કળાલેખન ગુજરાતનાં નાનાં ગામોમાં રહેતા કળાકારોની ભાગ મેળવવામાં ઉપયોગી નીવડે એમ છે. એમનું એક પુસ્તક ‘કલાવૃત્ત’ તો ગુજરાતીભાષી વિદ્યાર્થીઓ માટે કળાના હિતિહાસની બાળપોથીની ગરજ સારે છે. સરસ અને સુધાડ રીતે છપાયેલી એ પુસ્તકની સંવર્ધિત ચૌદમી આવૃત્તિ બે વર્ષ અગાઉ પ્રગટ થઈ છે. થોડાક સમયથી તેઓ પોતાનાં સંસ્મરણો લખવા તરફ વળ્યા છે. એમાંથી ગુજરાતના છેવાડાના કળાજગતનો નોખો અને રસપ્રદ કળાઈતિહાસ સાંપડવાની ઘણી શક્યતા છે.

૨. નદુ પરીખની ચિત્રકાર તરીકેની ઓળખ ઊભી કરવામાં પોર્ટર્ટ ચરનું પણ આગવું સ્થાન છે. છભીઓને આધારે રચયેલાં આ પોર્ટર્ટ ટ્રસમાં આપણા મહાનુભાવોના વ્યક્તિત્વની એક વિશીષ મુદ્રાને જીલવામાં આવી છે. અહીં સર્વ ધર્મના પ્રતીક એવાં ધર્મસ્થળો પશ્ચાદ્ભૂમાં છે. ભળભાખણું થઈ રહ્યું છે અને ગાંધીજી પાર્થનામણ બેઠા છે. આવનારી સવાર એક એવી સુરમ્ય રંગવલી સાથે ઊગશે કે જ્યાં સર્વત્ર સુમેળ અને શાંતિ હશે. જાણે દીસે અરુણું પરભાત! કંઈક એવી અભ્યર્થના અહીં વક્ત થતી જણાય છે!

ચિત્રકાર નદુ પરીખના આ ચિત્ર વિશે શાબ્દી છે: ‘અમદાવાદમાં જ્યારે ભયંકર કોમી હુલ્લડો થયાં હતાં ત્યારે ધરમાં પુરાઈ રહેલું પડતું. બધે કરફંચુ રહેતો. એ વખતે ગાંધીજીના એક સરસ ફોટોઓફને આધારે આ ચિત્ર કરેલું. ચીન-યુદ્ધ સમયે આ ચિત્ર રાહતફૂડ માટેના એક પ્રદર્શનમાં મુકાયેલું. જે ગુજરાતના તત્કાલીન રાજ્યપાલ શ્રીમન્ નારાયણે પારખું ને રાજ્યબવન માટે ખરીદેલું. પછીથી એમના મહેમાન અને સાળા રાજ્યબહાદુર માટે એમણે ફરી ચિત્રની નકલ કરાવેલી. એ ગાળે મુંબઈથી પ્રગટ થતા ‘ધર્મયુગ’ સામયિકમાં છપાયેલું પણ ખરું !’

(ચિત્રકારનું સરનામું : નદુ પરીખ, ૫૦, રચના સોસાપટી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫. મો. ૯૮૨૪૪૦૮૩૮૨)

પત્રસેતુ

‘પરબ’ જાન્યુ. ૨૦૧૮માં ‘મધુરાય મુલાકાત’ રસમણ બની રહી, ખાસ કરીને મધુરાયના નિખાલસ અને હાજરજવાબી ઉત્તરોના કારણે. હા, મધુરાય પોતાના બચપણ અને કિશોરાવસ્થા વિશે દ્વારકાનો ઉલ્લેખ કરતા નથી તેમાં સરતચૂક લાગે છે. મધુરાય કહે છે કે પોતે પાંચ વર્ષના હતા ત્યારે કોલકતાવાસી બન્યા તેની સાથે ખંભાળિયા બાલમંદિર અને પ્રાથમિક શાળા તથા ‘સૂર્યમંદિર’નો ઉલ્લેખ વગેરેમાં સ્મૃતિદોષ આવી ગયાનો સંભવ છે. મુલાકાતમાં જરૂર હોય ત્યાં વર્ષનો આંકડો નથી તે પ્રશ્નકર્તાની કચાશ છે. પ્રશ્નોમાં પણ આવી કચાશ છે.

ખેર, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ‘સાહિત્યકોશ’ (૧૮૮૦) અવર્ચીનમાં મધુરાય ‘પ્રાથમિક – માધ્યમિક શિક્ષણ દ્વારકામાં –’ નોંધે છે તે અમને યોગ્ય લાગે છે. હાલ પણ દ્વારકામાં છે તે સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર સવજી છાયા પોતાની સ્મરણકથા ‘દ્વારકા : ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક’ (૨૦૧૨)માં લખે છે : ‘દ્વારકા મધ્યે ૧૮૭૪ના ગુગળી બ્રાહ્મણ આધશક્તિ ગરબી મંડળની સ્થાપના થઈ ત્યારે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ સંદર્ભે નાટક મંડળ ચાલતું – તે વખતની દ્વારકાની પ્રજાને ભરપૂર મનોરંજન આપતી આ નાટ્યપ્રવૃત્તિના સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર, જે આજે અમેરિકાનિવાસી બન્યા છે તે મધુસૂદન વલ્લભરાય ઠાકર ઉદ્દે ‘મધુરાય’ – છે. છેક રાત્રે ત્રણ વાગ્યા સુધી તેમનાં નાટકો જોવા (સહુ) જાગતું. – તે સમયે રામાયણ–મહાભારતનાં ધાર્મિક પાત્રો, એનાં અભિનય તથા વેશભૂષા (ના. કારણે) આજે પણ રોમાંચ (જગવે છે.)’ (પૃ. ૫૪)

દ્વારકા પાસે મધુરાયનાં આવાં સ્મરણો છે.

હવે શું કહેવાનું છે મધુરાયને ?

પોરબંદર

— નરોત્તમ પલાણ

જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ના અંકમાં શ્રી રમણભાઈ સોનીએ ન્યૂ જર્સીમાં આયોજિત ગુજરાતી લિટરરી એક્ડિમી ઓફ નોર્થ અમેરિકાના ૧૧મા દ્વિવાર્ષિક સંમેલનમાં કરેલ વક્તવ્ય વિચાર કરતા કરી મૂકે છે. કોઈ પણ સંકોચ વિના સ્પષ્ટપણે તેમણે વર્તમાન પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. વળી નોંધનીય બાબત એ પણ છે કે એમાં કોઈ કડવાશ વર્તતી નથી, બહુ જ સૌખ્ય રીતે અધૂરાશોને એમણે ચીંધી બતાવી છે. સર્જકના દાસ્તિ, અભ્યાસ અને અભિવ્યક્તિ માટેના સ્તરની એમણે ચિંતા વ્યક્ત કરતાં સજ્જતા માટે આગ્રહ સેવ્યો છે અને સજ્જતા કેળવવા વાચન અને ચિંતન માટે જણાતી ઉદાસીનતામાંથી બહાર આવી, નૈસર્જિક સર્જકશક્તિના આગિયાના ચમકારાથી આગળ જવા શક્યતાને ગાંઠે બાંધવા સર્જકો પાસેથી અપેક્ષા સેવી છે. વાચન-પરિશીલન, ગુજરાતી કે ભારતીય જ નહિ, પણ વિશ્વસાહિત્યનું કરવાનું તેમનું સૂચન પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં બહુમૂલ્ય બની રહે છે. સાહિત્યના ઈતિહાસમાં સુધારક યુગ તરીકે ઓળખાતા સમયખંડને લેખક,

અવર્ચીન સાહિત્ય-સાંસ્કૃતિના સંપ્રક્રાતા-સભાનતાના સંદર્ભે અહીં પહેલા યુગ તરીકે ઓળખાવી, કલામૂલ્યોની ઊંઘાપો અને મધ્યમ સર્જનશક્તિ હતી તેમ છતાં સામાજિક-ધાર્મિક પાસાંની સુધારણાની નુંબેશના આ સમયમાં જે મૂલ્યો જગ્યાય છે, તેની નોંધ લઈ, તેને ચારિયાતા અને આશ્રયચક્તિ કરનારા ગણાવે છે. મારી દસ્તિએ સાહિત્યની નિસભત એટલે શું તે એમણે સંદર્ભો આપીને સ્પષ્ટ કર્યું છે તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. માત્ર એક જ ઉદાહરણ જોઈએ. ઈચ્છારામ દેસાઈએ, છેક ૧૮૭૮માં શરૂ કરેલ સ્વતંત્રતાના પ્રથમ અંકમાં જ ‘નિમક જેવી વસ્તુ પર અધિત્તિત વેરો લેવાય ત્યારે આપણે ખરા હક્કને સારુ સ્વતંત્ર ન થવું?’ અને દલપત્રામની ‘મીઠાની મટાડો મહા મોંઘવારી’ દ્વારા ૧૯૩૦ની દાંનીકૂંઢની જાળે ભવિષ્યવાણી કરી છે. એ જ રીતે નર્મદાશંકરનાં કાર્યની વાત પણ આવા જ સૂરને ઘૂંઠે છે. આમ આ આખોએ લેખ સાહિત્યસર્જનના નૂતન અભિગમ માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે છે.

શ્રી રમણભાઈના આ વિચારો માટે ઉદાહરણારૂપ બનતા પ્રમુખીયમાં પ્રસ્તુત લેખમાળાઅંતર્ગત મુકાયેલ ‘સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે’ મણકામાં શ્રી સિતાંશુભાઈએ કવિતા કેમ વંચાય, સમજાય, ગ્રહણ કરાય, સંદર્ભો કેવી રીતે મેળવાય, એની વાત અદ્ભુત રીતે કરી છે. વળી કાવ્યની સમજ માટે સજજતા એટલે શું તે પણ શ્રી સિતાંશુભાઈએ અનુવાદને કાવ્યના ભાવ સાથે સંવાદી બનાવવા અભ્યાસપૂર્ણ દસ્તિનું પણ એક ઉત્તમ આદર્શપૂર્ણ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. ખરેખર તો સાહિત્ય પરિષદે આ લેખોને સાહિત્યના રસજી વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડવા જોઈએ. અને ખાસ તો અધ્યાપકો સુધી, જેથી કાવ્ય શબ્દાર્થમાં નહિ પણ ભાવપૂર્ણ રસ સાથે કેમ પહોંચાડી શકાય તેની સમજ દઢ થાય.

આભિનંદન સાથે...

આપનો,
નિરૂપમ છાયા

આ અંકના લેખકો

દુષ્ટ જોશી	: ૪-એ૧, આત્મરાજ સોસાયટી, નિઝામપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
કિશોરસિહ સોલેન્ડી	: 'ઘત', ૪૩, તીર્થનગર વિ-૧, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણિશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
નરોત્તમ પલાણા	: દર્ધન, ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૮૦૫૭૫
નલિન રાવળ	: ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૪
નિરૂપમ ધાયા	: ૮૧/એ, માનુસિક પ્લોટ્સ, શેરીન. ૪, સંસ્કારનગર, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧
પરીક્ષિત જોશી	: ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, ક્ષાનંદ બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
પારુલ ખખર	: 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી ઉદ્પદો
પીપુષ ઠક્કર	: ૧૦૩, યોગિસ્યુષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાશવાટીમાતા મંદિર પાસે, ઓધવપુરા રોડ, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
પ્રહુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલેની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૨૧૫૦
બાબુ ડેસાઈ	: ગુજરાતી વિભાગ, પી. કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ-૩૮૪૩૬૫
મણિલાલ હ. પટેલ	: સહજ બંગલો, શાંતાબા પાર્ક પાસે, શાંકી માર્ગ, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
મહેન્દ્ર જોશી	: કે/૪૦૪, સફલ પરિસર-૨, સોઓ સેન્ટર પાસે, સી. પી. રિંગ રોડ, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
મેધા નિવેદી	: એ/૩૦૨, ગીજે માળ, આરાધના, ગુલમહોર કોસ રોડ નં. ૧૨, જેવાપીડી એક્સટેન્શન, જુહુ, મુંબઈ-૪૦૦૦૪૮
રમણ સોની	: ૧૮, હેમટીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫
રમેશ કોઠારી	: ૧૦૨, ઈલાક્ષ એપાર્ટમેન્ટ, મુક્તજીવન વિદ્યાલય પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
રશીદ મીર	: ૧૫૫, સભીના પાર્ક, આજવા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૯
રાખેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ
લલિત નિવેદી	: શિવકૃપા, ૧, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
સંચા ભક્ત	: 'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી, ગાંધી રોડ, બારડોલી-૩૮૪૬૦૨
સિતાંશુ યશશ્વર્દન	: ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક ઓન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
શરીફા વીજળીવાળા	: બી/૪૦૨, વૈંકુંઠ પાર્ક એપાર્ટમેન્ટ, તાડવાડી, સૂરત-૩૮૫૦૦૮
Sonal Parikh	: C/o. Gaurav Parikh, Block-1, 203, Elil Abode 3, Cubes Near Mahadevpura Flyover, Behind Raaga Apt., Mahadevpura, Bangalore-560048
હસિત મહેતા	: 'મસ્ત' ૮, ચંદ્રલોક સોસાયટી, સિવિલ હોસ્પિટલ રોડ, નરિયાદ-૩૮૭૦૦૧

પ્રત્યેક પરિવાર અને પ્રત્યેક પુસ્તકાલયમાં વસાવવા જેવાં પુસ્તકો

અમદાવાદનાં પોળો અને પરાં

ડૉ. માણેક પટેલ 'શેતુ', કિ. રૂ. 650

સતત વિકસતા અને ભારતભરમાં 'વર્લ્ડ હેરિટેજ' તરીકેનો પ્રથમ દરજાઓ પ્રાપ્ત કરનાર અમદાવાદ શહેરની 600થી વધુ પોળોનો અને કોટિવિસ્તારની બહારનાં અનેક પરાંનો સચિવ - માહિતીસભર ઈતિહાસ વ્યક્ત કરતું પુસ્તક. ભારે પરિશ્રમ અને ભરપૂર ખંતપૂર્વક તૈયાર થયેલો આ સંદર્ભગ્રંથ તમામ અમદાવાદ પ્રેમીઓએ વસાવવા જેવો છે.

ખલુ રમત સાધનમું

ઘોગન્ડ પટેલ, કિમત : રૂ. 200

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જુદા-જુદા વિભાગો જેવા કે મેદાનની રમતો, ઉપરાંત વર્તુળની રમતો, બેઠકની રમતો વિશે ખૂબ વિગતવાર માહિતી છે. 125થી પણ વર્ધુ રમતો કેવી રીતે રમવી, કઈ વયજૂથનાં બાળકોને કઈ રમત રમાડી શકાય, કેવાં સાધનોની જરૂર પડે ? કેવી પૂર્વતીયારીઓ કરવી પડે આવી અનેક બાબતોનું માર્ગદર્શન અહીં છે.

યોગવિધા

ઘોગાચાર્ય અરુણ શાકર, કિ. રૂ. 280

આ પુસ્તકમાં યોગ એટલે શું, યોગ શેને કહેવાય વગેરે સમજાવી યોગવિધાનો પરિચય આપ્યો છે. યોગની કેટલીક

સર્વમાન્ય વ્યાખ્યાઓ સમજાવી છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ યોગ એ વિષય તરીકે સ્વીકૃત બન્યો છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને શિક્ષણસંસ્થાઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી બનશે.

હું, સંભારણાં અને સફર

દલપત ચૌહાણ, કિમત : રૂ. 120

અપીતાની સ્મૃતિઓ ક્યારેક સંજીવની જેવી હોય છે તો ક્યારેક દાડાનારી પણ હોય છે. આ પુસ્તકમાં લેખક જીવનની સફર અને પ્રવાસની સફરનું અનુસંધાન કરીને પોતાના કેટલાક રસપ્રદ સંભારણાં વહેતા મૂક્યા છે. વાચકોને ભાવતરબોળ કરે એવી અનેક ઘટનાઓ ઓમાં છે.

બાળઉછેરની મુંગવણો :

નિષ્ણાતોની નજરે

સંપા. ડૉ. આરતી મહેતા, કિ: રૂ. 150

બાળઉછેરનાં વિવિધ પાસાં વિશે માતાપિતાને માર્ગદર્શન મળે એ રીતે, પ્રશ્નોત્તરી સ્વરૂપે આ પુસ્તક ખાસ તૈયાર કર્યું છે. અગ્રા જેટલા તજ્શ્શો પાસેથી બાળઉછેરની સમસ્યાઓના ઉકેલ મેળવીને તેનું આ પુસ્તકમાં સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિષયનું - આ પ્રકારનું પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં કદાચ પ્રથમ જ વખત પ્રગત થયું છે.

ગુર્જર ગંધીરન કાર્યાલય

ગુર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લોન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, વાઈટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રફ્લાનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

માધ્યમિક-ઉત્ત્તર માધ્યમિક તથા કોલેજો માટે ઉપયોગી વિવેચન

પ્રતીક્રિયા દરજી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
શબ્દાવબોધ	૧૭૫.૦૦
અનુધટન	૧૬૦.૦૦
કૃતિબોધ	૧૩૫.૦૦
ભારતીય શબ્દ અને સંવેદના	૧૧૫.૦૦

રાજેન્દ્ર પટેલ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૃજનની અંતરયાત્રા	૧૨૫.૦૦
અવગત	૧૫૦.૦૦
અવગાહન	૭૦.૦૦

રાહીશયામ શર્મા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અક્ષર (એજન્સી)	૪૫.૦૦
ઉલ્લેખ (એજન્સી)	૭૦.૦૦
તિવેચનનો વિધિ (એજન્સી)	૫૨.૦૦
શબ્દ સમક્ષ (એજન્સી)	૪૦.૦૦
આલોકના (એજન્સી)	૩૫.૦૦

મોહન પરમાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રવર્તન	૧૦૦.૦૦
અનુમાન	૨૪૫.૦૦
વાર્તારોહણ (એજન્સી)	૧૪૦.૦૦
સુરેશ જોશી પઢીની	૧૬૦.૦૦
વાર્તાના વિશેષ પરિમાણો (એજન્સી)	

રમાણ સોની

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મથવું ન ભિથ્યા (એજન્સી)	૧૫૦.૦૦
પરોક્ષે પ્રત્યક્ષે (એજન્સી)	૧૧૦.૦૦
ડૉ.પન્ના ત્રિવેણી	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
યથાર્થ	૧૯૦.૦૦
ગુજરાતી સાહિત્યમાં રેખાચિત્રની	૩૮૫.૦૦
ગતિવિધિ	
ગુજરાતી રેખાચિત્રો	૩૩૫.૦૦

બાબુ દાવલપુરા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગ્રંથગોળિ (એજન્સી)	૧૨૫.૦૦
કથાગોળિ (એજન્સી)	૧૧૦.૦૦
ડૉ.લવકુમાર દેસાઈ	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સમીક્ષા કેનવાસે (એજન્સી)	૧૨૦.૦૦
કેનવાસે રંગચિત્રો (એજન્સી)	૮૫.૦૦

ડૉ.રાજેન્દ્ર મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૂત્રબદ્ધ (એજન્સી)	૨૧૦.૦૦
અપવાર્ય (એજન્સી)	૧૮૦.૦૦

દિનેશ દેસાઈ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કૃતિ પ્રસાદ (એજન્સી)	૮૫.૦૦
અવલોકનીય (એજન્સી)	૧૩૫.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી ખાડા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો			
રમેશ ર. દવેની	સં. પારુલ દેસાઈ તથા વાર્તાસંગ્રહ		200
પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	કંદ્પ દેસાઈ		
વૃદ્ધ રંગાટી બજાર	વિજય સોની	વાર્તાસંગ્રહ	140
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	200
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્ષા	100
થોમાકાકાની ખોલી	અનુ. રેમંડ પરમાર	નવલક્ષા	300
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્ષા	150
છથળાવર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્ષા	150
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	નવલક્ષા	180
સ્વૈરક્ષા	હરિકૃષ્ણ પાઠક	હાસ્ય	120
ઉપરવાસ વિશે	સં. સંજય ચૌધરી	વિવેચન	200
કાય અને પ્રયોગ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	વિવેચન	200
ત્રિદલ	પારુલ બારોટ	કાયસંગ્રહ	100
તારા કારણો	ભરત વિંજુડા	કાયસંગ્રહ	120
બેઠો ધું તણાખલા પર	લલિત ત્રિવેદી	કાયસંગ્રહ	120
આમ હોવું	અજય સરવૈયા	કાયસંગ્રહ	120
વાર્તાવિશેષ	રઘુવીર ચૌધરી	વિવેચન	360
ટીવીની નેવડ અને નુટિઓ ભરત દવે		સંશોધન	300
કથાલેખનની કેફિયત	રઘુવીર ચૌધરી	લેખો	200
ધૂમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	180

સમગ્ર ભારતની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં
ગુજરાતીમાં સર્વપ્રથમ રચાયેલો મહાન જ્ઞાનકોશ

ભગવદ્ગોમંડલ ભાગ : ૧ થી ૬

સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજાના ગૌરવ સમાન
આ મહાન ગ્રંથો વિશે આપ કંઈ જાણો છો ?
ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનના મહાસાગરને આપે જોયો છે ?
આ અખૂટ જ્ઞાનભંડારને આપે વાંચ્યો છે ?
આ મહાન જ્ઞાનકોશના ગ્રંથો આપે વસાવ્યા છે ?

આ મહાગ્રંથોમાં તમામ વિષયોને આવરી લીધા છે, જેવા કે...

સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળ, આયુર્વેદ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર,
સંગીતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, શિલ્પશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્ય-વ્યવસ્થા, પિંગળ, ગણિતશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર,
દેશ-વિદેશની રમત-ગમતો, ખેતીવાડી, ફૂલજાડ, વૃક્ષો, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ, ખાદ્યપદાર્થો,
વહીવટ, ઉધ્યોગ, પૌરાણિક, મેટિકલ, ધર્મ, યોગ, કળા, નૃત્ય, સંગીત, શિલ્પ, શરીરશાસ્ત્ર, કાયદો,
જાતિઓ, જ્ઞાતિઓ, નગરરચના, શીત-રિવાજો, વસ્ત્રાભૂષણો જેવા અસંખ્ય વિષયોની માહિતી આપી છે.

લાગભાગ ૧૦,૦૦૦ પાણા - એક સમૃદ્ધ અને વિપુલ જ્ઞાનના ખજના સમાન છે

વર્ષો બાદ ફરી પ્રકાશિત થયા છે, મર્યાદિત સેટો જ હવે બાકી રહ્યા છે.
આ ગ્રંથો વસાવાની અનેરી તક, જો સમય ચૂકશો તો ફરી મેળવી શકશો નહિ.

કિંમત : રૂ. ૧૦,૦૦૦

પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.

લાભ ચેમ્બર્સ, ઘુ. કોર્પો. સામે, ડેલર રોડ, રાજકોટ., ફોન : (૦૨૮૧) ૨૨૩૨૪૬૦/૨૨૩૪૬૦૨
Website : www.pravinprakashan.com / E-mail : pravinprakashan@yahoo.com

ભગવદ્ગોમંડલના સેટની ખરીદી પર ૨૦% ખાસ વળતર બાદ મળશે

માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ફ્રાઇવ, ભાવનગર-૧

સત્તરે વસાવો પ્રકાશનો

સત્ત્ય ઘટના પર આધારિત કિડની ટ્રાન્સપ્લાન્ટની કથા

પચાસમે પગથિયે : યોગેશ ન. જોશી રૂ. ૨૦૦/-
(આઠ મહિનામાં ત્રીજું મુદ્રણ)

પોલિટેકનિક : (વાતસંગ્રહ) મહેન્દ્રસિંહ પરમાર રૂ. ૨૨૫/-
(બે વરસમાં ત્રીજું મુદ્રણ)

રખ્યુનો કાગળ : (નિબંધસંગ્રહ) મહેન્દ્રસિંહ પરમાર રૂ. ૧૭૦/-
(બે વરસમાં બીજું મુદ્રણ)

અભિષેક : રમેશ ત્રિવેદીની લઘુકથાઓ અને તેના આસ્વાદો રૂ. ૨૦૦/-

અને, નામી વાર્તાકારોના ઈનામી સંગ્રહો :

૧. ટોપીઓ ભરતી સ્લીઓ : ગિરીશ ભણ : રૂ. ૧૮૦/-
૨. રીયાલિટી શો : નવનીત જાની : રૂ. ૨૦૦/-
૩. રોજ રોજ દિવાળી : બહારુરભાઈ વાંક : રૂ. ૨૨૫/-
(કુમાર ચંદ્રક વિજેતા ધ્યાનકથાઓ)
૪. ફિક્શનાલય : વિશાળ ભાદાણી : રૂ. ૧૫૦/-
૫. ફરી એક વાર : નિલમ દોશી : રૂ. ૧૮૦/-
૬. વન્સ અગોઈન : અજ્ય ઓળા : રૂ. ૧૭૦/-
૭. દેવીપૂજક : માય ડિયર જ્યુ : રૂ. ૧૫૦/-

તમારા બુક્સેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી વેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૮૮૮૮ ૮૬૮૬ ૨૬ - ૮૪૨૬૧૬૦૨૦૮

અવનીન્દ્ર : ૮૬૨૪૬૬ ૫૬૪૬ - ૮૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

Online : bookpratha.com M : 9033589090

નાલંદાના પૂર્વ આચાર્ય રાહુલભદ્રને એક બાણ વેચતી ડાકિનીએ નવું જ્ઞાન આપ્યું એ સંસ્કૃતમાં નહીં પણ ‘સંધ્યાભાષા’ કે ‘સંગ્રાભાસા’માં હતું. રાહુલભદ્ર પોતે બાણ કેશર બનાવી વેચતા, એટલે લોકો એમને સરહો કે ‘બાણવાળો’ એ નામે ઓળખતા હશે. પાછળથી માનસૂચક ‘પૂજ્યપાદ’વાળો ઉપસર્ગ લાગતાં ‘સરહપાદ’ બન્યા. એ સંસ્કૃત અને પાલિના પરમજ્ઞાતા હતા પણ કવિતા અપબ્રંશમાં લખતા, તેથે દોહા રૂપે. પાલિ ભાષા અને મહાયાની વિનયપરંપરાના વિચારો, આચારો અને જ્ઞાનવ્યવસ્થા એમને પોતાના સમયની કટોકટીના સંદર્ભે નકામા જણાયા. બંધનો વિના વિચરતા રહેતા આ કવિએ રચેલાં દોહાકાવ્યો અને ગીતો ‘ચર્યાપદ’ નામે ઓળખાયા.

— સિતાંશુ યશશ્વર

ઈ. ૮૫૦માં જન્મેલી પ્રાચીન ગુજરાતી હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવનકાળમાં બોલાતી થઈ ચૂકી હતી. સાહિત્યનું માધ્યમ હજુ નહોતી બની, એથી લખાતું હતું મુખ્યત્વે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં અને કવચિત્ ગૌર્જર અપબ્રંશમાં. સિદ્ધરાજ અને હેમચન્દ્રાચાર્યનો ખુદનો વાણી-વ્યવહાર ‘અમૃ તુમૃ ભાણુ’ (હું તમને કહું છું કે) માં જ થતો હશે !

— ડૉ. હસુ યાજીક

ચારણી સાહિત્ય અને તેના જોડિયા ભાઈ જેવું બારોટી સાહિત્ય રાજ્યૂત યુગનું સંતાન છે, જ્યારે લોકસાહિત્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓની પૂર્વેની ભૂમિકાઓમાંથી ઉત્તરી આવેલું લગભગ અપૌરુષેય, જેના સર્જકનો પતો નથી એવું સાહિત્ય છે ! ૩૦વેદ સર્જણો તેની પણ પહેલાં લોકસાહિત્ય હશે ! કહો કે ભાષા અને સાહિત્યના જે આદિમણોનો છે તે ‘લોકસાહિત્ય’ નામે આજની પ્રત્યેક પ્રાદેશિક ભાષામાં ગતિમાન છે.

— નરોત્તમ પલાશ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

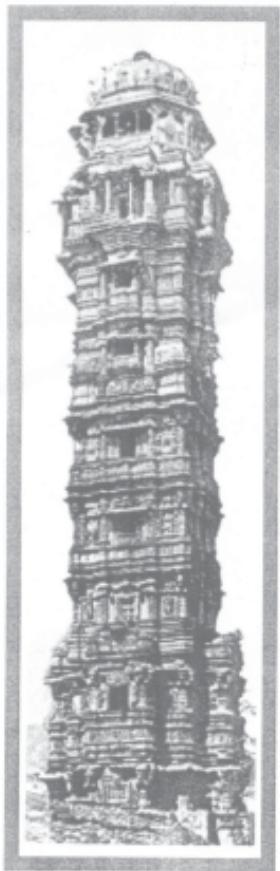
કવિ શ્રી સુન્દરમ્ભૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૮૮૫	૮+૩૪૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૮૮૫	૭+૧૬૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૮૮૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૮૮૭	૧૧+૨૬૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૮૮૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૮૮૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૮૮૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૮૮૮	૧૮+૫૨૮	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્કણું	૧૮૮૮	૮+૨૫૮	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્વ	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૪	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમૂળ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૮૮૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriનાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રત્નાપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નવ પડત !

કીર્તિસ્તંભ - ચિત્તોડ

વિવેકી વ્યક્તિને જ્યારે ધન અને આબરુ : બેમાંથી એક બચાવી શકાય તેમ છે તેવું લાગે છે ત્યારે તે, આબરુને બચાવવા, ધન તો શું, ધર અને ઘરેઝાં પણ જતાં કરે. ધન અને સંપત્તિ અતિચંચળ છે, અની તેને સમજ છે. તે જ્શે તો ફરી કમાઈ લેવાશે, પણ આબરુ જ્શે તો એ કદી પાછી નહીં મેળવાય. કદાચ મળશે તોપણ એમાં ઢાં રહી જશે. ધન ચંચળ છે તો, કીર્તિ તેથી પણ વધુ ચંચળ છે. પ્રાણના ભોગે પણ કીર્તિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

‘થોડા’ માટે ‘બહુ’નો ત્યાગ ન થાય. પણ, ‘બહુ’ માટે ‘થોડા’નો ત્યાગ ખંચકાટ વિના કરી દેવો જોઈએ. ધન-સંપત્તિની ગડાના ‘થોડા’માં થાય; તે તો આવે ને જાય ! જ્યારે આબરુ ‘બહુ’માં ગણાય. તેનું જીવની જેમ જતન કરવું જોઈએ. એકલા પૈસાવાળા, સંપત્તિવાળા તો ક્યારેક સાયંસ્મરણીય હોય ! જ્યારે કીર્તિવાન હમેશાં ગ્રાતઃસ્મરણીય છે. જીવનની કિંમત પ્રતિષ્ઠા છે. પૈસો અને વૈભવ તો ઢીક છે. કીર્તિ માટેની ખેવના—મરી ફીટવાની તમન્ના — તે જ તમારું જીવન !

શાસની અવર-જવર લુહારની કોઢમાંની ધમણામાં પણ જોવા મળે છે. તેની કાંઈ નવાઈ નથી. માણસ જતી વેળાએ જે સુવાસ મૂકી જાય, તે જ ટકાઉ છે !

તેના માટે મથવાનું છે. યશસ્વી જીવન જ ઉત્તમ જીવન !

નામ રહેતા કક્કરાં ! નાણાં નવ રહેત ;
કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નવ પડત.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરી

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહિનાં પ્રકાશનો

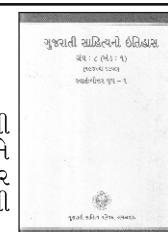
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૮૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૧૪+૪૮૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૮૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગાંધીસર્જકી
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૪૫૬, કિ. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશૈખીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાના કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવઢે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂર્ણ, ૪૮૬, કિ. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશૈખીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાના નવલકૃતાકારો, વાતાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવઢે.

PARAB 2019 March

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2018-2020 valid upto 31-12-2020

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSNO 250 - 9747 પરબ

Rangeela®

**Holi
ke RANG**

**WISHING YOU
COLOURFUL &
SAFE HOLI**

**NON TOXIC
HOLI COLOURS**

AVAILABLE IN 4 FLUORESCENT COLOURS

FLORO PINK FLORO YELLOW FLORO ORANGE FLORO GREEN

**AGE
3+**

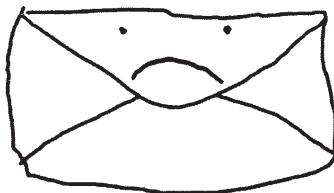

સ્વર્ચિ સરનામાંનો વિકલ્પ નથી

પોસ્ટખાતા તરફથી આ સુચના મળે છે.

વાત સાચી પણ છે. ગરબડિયા અક્ષરના સરનામાવાળી ટપાલ ક્યાંય પહોંચતી નથી. આ આપણા સહનો અનુભવ છે.

ટપાલની જેમ, માણસ માટે પણ આ વાત એટલી જ સાચી છે.

માણસનું સરનામું તે તેનું ચારિત્ર. માણસ તેનાથી જ ઓળખાય. લોકો તેને એ રીતે જ યાદ રાખે. આનો પણ કોઈ વિકલ્પ નથી. ચારિત્રની કોઈ અવેજ નથી. 'નહીં સાંધો નહીં રેણ !'

— આ નિયમ પ્રવર્તે છે.

પહેલાંના જમાનામાં ઘણાં માટે આપણે સાંભળતા :

આ ભાઈ આવું તો ન જ કરે.

આવું તો ન જ બોલે.

આવું તો ન જ ખાય.

આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે :

ભાઈ એનું બલું પૂછવું, કાઈ કહેવાય નહીં. — એવું સંભળાય છે.

નોકરીએ રહ્યા છો ? : હાથથી કશું આદુંઅવળું ન કરાય.

દુકાને બેઠાં છો ? : કડવાં વેણ ન બોલાય.

તમારે ભરોસે સોંઘું છે ? : વિશ્વાસઘાત ન કરાય.

ભય કે લોભ-લાલચથી પણ જો ન ડો તો જ, શીર્તિ-પ્રતિષ્ઠા જામે, એની સુવાસ પ્રસરે.

આવા ચારિત્રનું આપણે ઘડતર કરીએ.

(પાઠશાળા)

— પ્રધુભનસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટસ પ્રા. લિમિટેડ

ઉદ્દેશ્ય, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫૫